

КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ
ВИПУСК (1) 15

КИЇВ – 2020

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Київського міжнародного університету, протокол № 6 від 27 лютого 2020 р.

Збірник наукових статей ПЗВО «Київський міжнародний університет» й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: «Психологічні науки: проблеми і здобутки». Випуск (1) 15. К. КиМУ, 2020. 300 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Бех І. Д. – *Дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України*

Заступник голови редакційної колегії:

Дроздова І. В. – доктор медичних наук, старший науковий співробітник

Члени редакційної колегії:

Титаренко Т.М. – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Кочубейник О.М. – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник

Горностаї П.П. – доктор психологічних наук, професор

Суший О.В. – доктор наук з державного управління, доцент

Лушин П.В. – доктор психологічних наук, професор

Помиткіна Л.В. – доктор психологічних наук, професор

Михайлов Б. В. – *доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України*

Савченко В. М. – *доктор медичних наук, професор*

Гончар Ю. О. – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник

У збірнику Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України представлені результати теоретично-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики. Авторами збірника є науковці, викладачі, докторанти, аспіранти, магістранти, співпошукачі, практичні працівники.

Збірник «Психологічні науки: проблеми і здобутки» є правонаступником Вісника Київського міжнародного університету. Серія: Психологічні науки, який зареєстровано як фахове видання наказом Міністерства освіти і науки України № 693 від 10 травня 2017 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 17011 – 5781 ПР. від 19. 07. 2010 р.

© Київський міжнародний університет, 2020

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України 2020

ЗМІСТ

Дроздова І.В., Храмцова В.В., Гончар Ю.О., Берзих Ю.О. Психологічна допомога учасникам бойових дій відповідно до індивідуальної програми реабілітації інваліда	6
Drozdova I.V., Pavlovska M.O., Pavlovskiyi S.A., Shchudla N.M. The features of the internal picture of the disease formation in persons with arterial hypertension and nosogenies	46
Ерліш Е.А. Сучасний стан і типологія конфліктних шлюбно-сімейних стосунків з погляду консультативної психології	73
Каряка І.В., Вишпольська А.О. Гендерні особливості прояву емоційності в осіб юнацького віку	86
Кочубейник О.М. Соціальні ефекти пандемії: практики опанування новою реальністю	109
Лабунець Ю.О., Долгош К.І. Емоційний аспект впливу іншомовного медіадискурсу на формування мотивації студентів до вивчення іноземної мови у вимірі третього тисячоліття	126
Lazorenko V., Dubrovynsky G. Efficiency of mastering by future psychologists the team building psychotechnology	139
Лукашевич О.М. Особливості громадянського розвитку особистості в освітньому просторі сучасної України	153
Родіна Н.В. Умови створення інклюзивного середовища для людей з особливими потребами ...	170
Скнар О.М. Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді	185
Татенко В.О. Колективна інтуїція в проблемному просторі дефініцій та інтерпретацій	201

Тітяєв В.М. Психологічні чинники впливу на особистість прийомів і засобів сучасної інформаційної війни	231
Цукур О.Г. Конструювання особистістю православної ідентичності в секулярному суспільстві: позаінституційний вимір	248
Чистяк О.В. Середовищний підхід у вивченні структури міжособистісних стосунків дітей в умовах дитячого будинку сімейного типу	266

Дроздова І. В. (м. Київ)
Храмцова В. В. (м. Дніпро)
Гончар Ю. О. (м. Дніпро)
Берзих Ю.О. (Київ)

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ ВІДПОВІДНО ДО ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДА

Нами розроблено підхід до винесення медико-соціальними експертними комісіями рішень і рекомендацій щодо психологічної, психолого-педагогічної та професійної реабілітації демобілізованих військовослужбовців, яким встановлено інвалідність, у межах індивідуальної програми реабілітації інваліда. Визначення обсягу психолого-педагогічної реабілітації учасників бойових дій включає: консультування, психолого-педагогічну діагностику, психолого-педагогічний патронаж, психологічну і педагогічну корекцію та освітні послуги. Передумовою розвитку особистості в умовах соціалізації є створення сприятливого психологічного клімату, який визначається гуманним, розуміючим спілкуванням, продуктивною взаємодією психолога, лікаря, педагога й пацієнта.

Ключові слова: учасники антитерористичної операції, медико-соціальна експертиза, індивідуальна програма реабілітації інваліда, психологічна й педагогічна корекція, освітні послуги.

К
h
r
a
and
t
s
o
v
a

We are work out going near taking away of decisions
recommendations медико-соціальними expert

commissions in relation to the psychological, psychological and pedagogical and professional rehabilitation of the discharged servicemen disability is set that, within the framework of the individual program of rehabilitation of invalid. Determination of volume of psychological and pedagogical rehabilitation of participants of battle actions includes: advising, psychological and pedagogical diagnostics, psychological and pedagogical patronage, psychological and pedagogical correction and educational services. Pre-condition of development of personality in the conditions of socialization is creation at a favourable psychological climate, that is determined by humane, understanding communication, productive cooperation of psychologist, doctor, teacher and patient.

Key words: participants of anti-terror operation, medical social examination, individual program of rehabilitation of invalid, psychological and pedagogical correction, educational services.

Постановка проблеми. Відповідно до Закону «Про внесення змін до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» «військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції (АТО) та виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах...» [1; 2].

Упродовж останніх десятиліть основним законодавчим актом, який регулює питання встановлення інвалідності, види реабілітації та соціальний захист інвалідів в Україні, є Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» 2005 р. У зв'язку з подіями, які радикально змінили долю України, але призвели до військової ескалації, Урядом України протягом 2014--

2015 років були внесені зміни до зазначеного Закону. Уся галузь охорони здоров'я зазнала вагомих змін, серед іншого і її складник – медико-соціальна експертиза. Унесені зміни до Положення про медико-соціальну експертизу, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 року №1317, сьогодні вимагають формування нового експертного підходу до роботи медико-соціальних експертних комісій і рішень, які вони ухвалюють [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Психічні та поведінкові розлади під час бойових конфліктів є поширеними формами патологічних станів, які виникають як у військовослужбовців Збройних сил України (ЗС), бійців Національної гвардії (НГ) та полонених, так і їхніх родичів і тимчасово переміщених осіб, які вимушено лишилися місця постійного мешкання [3]. За результатами науково-дослідних робіт, що були проведені в ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», клінічна картина психічної патології в цих осіб представлена широким спектром різних за структурою та виразністю розладів – від психологічно зрозумілих реакцій і передхворобливих станів до клінічно окреслених форм патології [3].

За думкою О.І. Романчука, існує «Т» і «т»-травма. «Т»-травма – це події, які характеризуються небезпекою для життя або серйозним ураженням тіла, тоді як «т»-травма виникає через стресові події, які залишають рану у психіці, тобто перевищують ресурси копіngu особистості [4]. До основних видів «Т»-травми належать війна, масове інтерперсональне насильство, стихійні лиха й техногенні катастрофи, пожежі, дорожньо-транспортні пригоди, фізичне або сексуальне насильство, самогубство близької людини, емоційне занедбання або скривдження дітей, хвороби з раптовою загрозою життю та низка інших [4]. Ризик розвитку ускладнень після травми залежить від багатьох факторів.

По-перше, від характеристики самої травми (її виду та «دوزи» травми): чим більша загроза життю, фізична близькість, непередбачуваність і неконтрольованість травматичного чинника, тим більший ризик [4, 5, 6]. Свою роль відіграє також і фактор жорстокості – травми, заподіяні людині людиною, частіше призводять до посттравматичного стресового розладу (ПТСР), ніж стихійні лиха та техногенні катастрофи. Підвищує ризик розвитку ПТСР також безпосередня провина жертви в нещасному випадку, загибелі близьких людей, а також наявність фактора зради. І, звісно, множинні травматичні події становлять найвищий ступінь психотравмального впливу та пов'язані з ризиком розвитку так званого комплексного ПТСР.

По-друге, від характеристики потерпілої особи та копіngu з травмою: особливості суб'єктивного сприйняття травми, особливості копіngu з травмою (самоізоляція, вживання алкоголю), наявність інших психічних захворювань до моменту травми, особистісна незрілість зі схильністю до самозвинувачень, негативного самосприйняття, перенесені й не інтегровані травми в дитинстві. З другого боку, наявність внутрішніх ресурсів збільшує опірність до травмувального впливу. Також виявлені певні гени, наявність яких збільшує ризик ПТСР після перенесеної психотравми.

По-третє, від характеристики соціального довкілля потерпілої особи: брак соціальної підтримки, самотність, нездорові реакції з боку рідних (звинувачення, замовчування факту травми, стигматизація). По-четверте, існують такі інші фактори, як: масштабність травматичної події (травма торкнулась однієї людини чи цілої спільноти); наявність супутніх життєвих стресів і проблем, спричинених травмою, а також тих, що існували до травматичної події; доступність форм психологічної допомоги, превентивних програм [4; 5; 6].

Як вважають П.В. Волошин зі співавторами, для військовослужбовців Збройних сил України та бійців Національної гвардії чинниками психічної травматизації є: реальна загроза життю, яка виникла при пересуванні на позиції без відповідного захисту, загроза підриву на вибухових пристроях, загроза загибелі під вогнем снайперів, постійне очікування загострення ситуації, необхідність бачити тіла загиблих і торкатися їх, спілкування з тяжкопораненими. У полонених виявляються інші психотравмувальні чинники: стан невизначеності та невідомості, брак достовірної інформації, небезпека непередбачуваних дій терористів, тяжких побутових травм, нестача їжі, води та можливості задовольнити власні потреби, чутки про значну кількість загиблих у полоні та загрози, що призводять до думок про розправу та загибель [3].

Класифікацією травматичних подій виділено: монотравму (дорожньо-транспортні травми), мультитравму (одночасно різні види травм під час воєнних дій), секвенційну травму (сімейне насильство), травми розвитку (травматичне дитинство та емоційне занедбання) [4, 6]. До наслідків впливу травми на психічне здоров'я людини належать: детальна характеристик травматичної події, особливості характеру потерпілої особи та ресурсів її копіngu, реакція соціального довкілля [4; 5; 6]. Травматична пам'ять, на відміну від автобіографічної, не має «мітки часу», переживається як «тут і тепер», супроводжується вираженням страхом, відповідною поведінкою та емоціями, що були при травматичній події. Вона є фрагментованою, неконтрольованою, не інтегрованою в автобіографічну пам'ять, не пов'язаною з іншими знаннями та досвідом, а також актуалізується сама по собі та активується тригерами, які можуть бути досить неспецифічними [4]. Романчук О.І. характеризує травматичні спогади як яскраві й емоційно заряджені, фрагментовані, як такі, що

не мають «мітки часу», відбуваються «тут і тепер», не пов'язані з іншими знаннями та досвідом, містять неопрацьовані перітравматичні емоції. Тоді як звичайні спогади є не такими яскравими і не супроводжуються сильними емоціями, вони впорядковані, пов'язані з часом, з певними подіями та з іншими спогадами, які разом утворюють одну життєву історію, контрольовані, згадуються за власним бажанням [4].

Романчук О. І., даючи характеристику травматичних спогадів, вказує на те, що всі вони яскраві, тривожні та зливаються одні з одними; при інтрузіях відбувається усвідомлення «тут і тепер» і тривають вони від кількох секунд до кількох хвилин; при флешбеках відмічається малий зв'язок «тут і тепер», виникають сильні фізичні відчуття, переживання травматичної ситуації – тривають від кількох секунд до кількох хвилин; при дисоціативних флешбеках відмічається відсутність зв'язку «тут і тепер», надмірні фізичні відчуття, тривалість яких сягає від декількох хвилин до декількох годин; сновидіння характеризуються травматичним змістом і тематикою; гра (у дітей) відображає травматичні спогади [4; 6].

Досвід лікарів ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України» показав, що клінічна картина психічних і поведінкових розладів може характеризуватися повторними кошмарними сновидіннями або нав'язливими спогадами про пережиті психотравматичні події в поєднанні з прагненням уникати всього, що може викликати в пам'яті минулі події. При цьому типова наявність у таких осіб симптомів підвищеної збудливості, генералізованої тривоги, неконтрольованої злості, депресії, емоційних розладів із прагненням до ізоляції й обмеження контактів із зовнішнім світом, дратівливості, безсоння, труднощів концентрації уваги. Деякі пацієнти говорять про нездатність згадати ці події за власним бажанням

(незважаючи на яскраві нав'язливі спогади), про відчуття нечутливості, відчуженості, поверхневий характер нічного сну, страхітливі сновидіння, зміст яких «дублює» психотравмувальну ситуацію, також про зниження інтересу до буденної діяльності. Ці симптоми часто поєднуються із сексуальними розладами, розлученням, суїцидальними думками, зловживанням алкоголем або наркотиками [3; 7].

Особливим симптомом повторного переживання стресора є флешбек – миттєве відтворення з патологічною достовірністю і повнотою відчуттів травматичної ситуації (відчуття, начебто травматична ситуація відбувається знов) у поєднанні з гострими спалахами страху, паніки або агресії, що провокуються несподіваними переживаннями травми [3; 8--11]. Виразними у військових, демобілізованих та інвалідів через бойові дії є симптоми уникання – прагнення позбутися будь-яких роздумів, переживань і спогадів про травму [12]. Через це виникає почуття віддаленості та відчуженості від навколишніх, що відображається у прагненні до відособленого, ізольованого способу життя. Типовою є втрата інтересу до колишніх життєвих цінностей. Пацієнти скаржаться на відчуття скороченої життєвої перспективи, небажання будувати будь-які плани на майбутнє, часті думки про швидку смерть. Спостерігається втрата яскравості емоційних реакцій, почуття любові навіть стосовно найближчих і значущих людей. Ангедонічна симптоматика стає джерелом додаткової травматизації пацієнтів [3; 8--11].

Досить поширеними є симптоми психогенної амнезії. Травматичні спогади первісно зберігаються в пам'яті у вигляді уривчастих сенсорних фрагментів, семантично пов'язаних, а при повторному переживанні ситуації мимоволі постають у свідомості у формі різних сомато-сенсорних дисоціативних проявів різної модальності, до яких належать і флешбеки.

Неконтрольовані спалахи гніву з незначних причин, що часом переходять у приступи ауто- і гетероагресії, вважаються однією з їхніх основних проблем [3]. У багатьох пацієнтів відмічаються симптоми гіпертрофованої неадекватної пильності – постійне очікування небезпеки та готовність до негайних дій з метою її уникання. Досить поширеними є ознаки депресії, що в одних випадках розвиваються відразу після травми, в інших – перші симптоми з'являються через кілька місяців і навіть років [3].

Узагальнюючи вищенаведене, О.І. Романчук і П.В. Волошин вважають, що військовим, демобілізованим та інвалідам через бойові дії найчастіше притаманні симптоми повторного пережиття подій (нав'язливі спогади – інтрузії, флешбеки, кошмарні сновидіння, контакт з тригером провокує пережиття спогадів); уникнення (уникнення у зовнішньому й внутрішньому світі, відчуття дії тригерів, рестрикція життєвого простору); негативні емоційні та когнітивні зміни (амнезія, емоційне оніміння, негативні переконання про себе та навколишніх, такі стійкі негативні емоційні стани, як відчуття провини, сором, злість); гіпертривожність/гіперреактивність [3; 4].

Мета статті – розробити й обґрунтувати алгоритм психологічної діагностики учасників бойових дій для заповнення індивідуальної програми реабілітації інваліда.

Виклад основного матеріалу. Учасники АТО нині прирівняні до учасників бойових дій. Відповідно до пунктів 19 та 20 статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» особами, які прирівняні до учасників бойових дій, є: військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) та працівники Збройних сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту,

військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці, працівники Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції в період її проведення; особи, які у складі добровольчих формувань, що були утворені або самі сформувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, за умови, що в подальшому такі добровольчі формування були включені до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів. Також статус учасника бойових дій можуть отримати працівники підприємств, установ і організацій, які залучались і безпосередньо брали участь в антитерористичній операції в районах її проведення [1].

Кабінет Міністрів України у Постанові №416 від 10 вересня 2014 року зі змінами і доповненнями, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України №25 від 28 січня 2015 року «Деякі питання Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції» затвердив Положення про Державну службу України у справах ветеранів війни та учасників

антитерористичної операції [2]. Зазначеним нормативно-правовим актом передбачені основні функції Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції з питань реалізації державної політики у сфері: соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, зокрема, щодо забезпечення їх психологічною реабілітацією, санаторно-курортним лікуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання освітніх послуг та організації поховань; соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільнюються, осіб, звільнених з військової служби, а також учасників антитерористичної операції [2].

На виконання Указу Президента України від 19.03.2015 року №150/2015 Міністерством соціальної політики спільно з Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством оборони України розроблено та Кабінетом Міністрів України затверджено розпорядження від 31 березня 2015 року №359-р «Про затвердження Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції». Зазначений нормативно-правовий акт включає всі заходи для з'ясування питань організації соціального захисту і належної реабілітації учасників АТО. Зазначеною Постановою Кабінету Міністрів України Міністерству охорони здоров'я України доручено низку завдань для вдосконалення та науково-методичного супроводу особливостей ведення пацієнтів з ознаками посттравматичного стресового розладу. З цією метою створені виїзні мультидисциплінарні бригади (психіатр, психотерапевт, психолог), які у разі необхідності залучаються до надання психолого-психіатричної допомоги.

ДУ «УкрДЕРЖНДІМСПІ МОЗ України» було доручено розробити новий досконаліший підхід до винесення медико-соціальними експертними комісіями

рішень і надати рекомендації щодо психологічної, психолого-педагогічної та професійної реабілітації демобілізованих військовослужбовців, яким встановлено інвалідність, у межах індивідуальної програми реабілітації інваліда. З метою повноцінної інтеграції в суспільство постраждалих учасників бойових дій усі учасники реабілітаційного процесу повинні працювати злагоджено і продуктивно з урахуванням індивідуального підходу до кожного.

Визначення обсягу психолого-педагогічної реабілітації учасників бойових дій у межах наповнення індивідуальної програми реабілітації інваліда включає: консультування, психолого-педагогічну діагностику, психолого-педагогічний патронаж, психологічну і педагогічну корекцію та освітні послуги. Згідно з опублікованими дотепер монографіями, навчальними посібниками, методичними рекомендаціями та публікаціями, нами було розроблено покроковий алгоритм психологічної діагностики учасників бойових дій, який складається з 12 кроків.

Крок 1 передбачає консультування з отриманням травмаспецифічного анамнезу, виділення загальних і специфічних чинників психічної травматизації. До загальних чинників психічної травматизації при участі в АТО або війні, згідно з цим алгоритмом, зараховано: масове інтерперсональне насильство, стихійні лиха чи техногенні катастрофи, пожежі, дорожньо-транспортні пригоди (аварії, зіткнення), сексуальне й фізичне насильство, свідомство насильства, самогубства або скривдження дітей, поранення з раптовим розвитком загрози життю, свідомство травматизації інших осіб. До специфічних чинників психічної травматизації у військовослужбовців зараховані: реальна загроза життю, що виникає при пересуванні на позиціях без відповідного захисту, загроза підриву на вибухових пристроях, загроза загибелі під вогнем снайперів, постійне очікування

загострення ситуації, необхідність бачити (ховати) тіла загиблих, спілкування з тяжкопораненими. У полонених до цих чинників належали: стан невизначеності та невідомості/або відсутності вірогідної інформації, небезпека непередбачуваних дій терористів, тяжкі умови, відсутність їжі або води, чутки про значну кількість загиблих у полоні, загрози, що спричиняли думки про розправу та загибель (рис. 1).

Крок 2 в межах консультування передбачає оцінку травматичної пам'яті та визначення наслідків впливу травми на здоров'я. При оцінці травматичної пам'яті доцільно визначати: відсутність «мітки часу» (коли все переживається як «тут і тепер»); можливість супроводу виразним страхом і відповідною поведінкою, емоціями й когніціями, що були при травматичній події; фрагментованість і неконтрольованість травматичної пам'яті; відсутність інтеграції травматичної пам'яті в автобіографічну; можливість її активації тригерами, які можуть бути неспецифічними. В оцінці наслідків травми на психічне здоров'я виникає необхідність детальної характеристики травматичної події, її наслідків і потерпілої особи та ресурсів її допінгу; реакції соціального оточення (рис. 2).

Крок 3 в межах консультування передбачає оцінку типів інтрузивних спогадів і тем переживань. До типів інтрузивних спогадів зараховано: гру (у дітей), що відображає травматичні спогади; сновидіння з травматичним змістом або тематикою; дисоціативні флешбеки, які не мають зв'язку «тут і тепер», поширені надмірні фізичні відчуття тривають від кількох хвилин до годин; флешбеки (малий зв'язок «тут і тепер», сильні фізичні відчуття тривають від кількох секунд до кількох хвилин); яскравість і тривожність типів інтрузивних спогадів (рис. 3).

Рис 1. Алгоритм психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітки: ¹ О.І. Романчук, 2014;

² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

Рис 2. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітки: ¹ О.І. Романчук, 2014

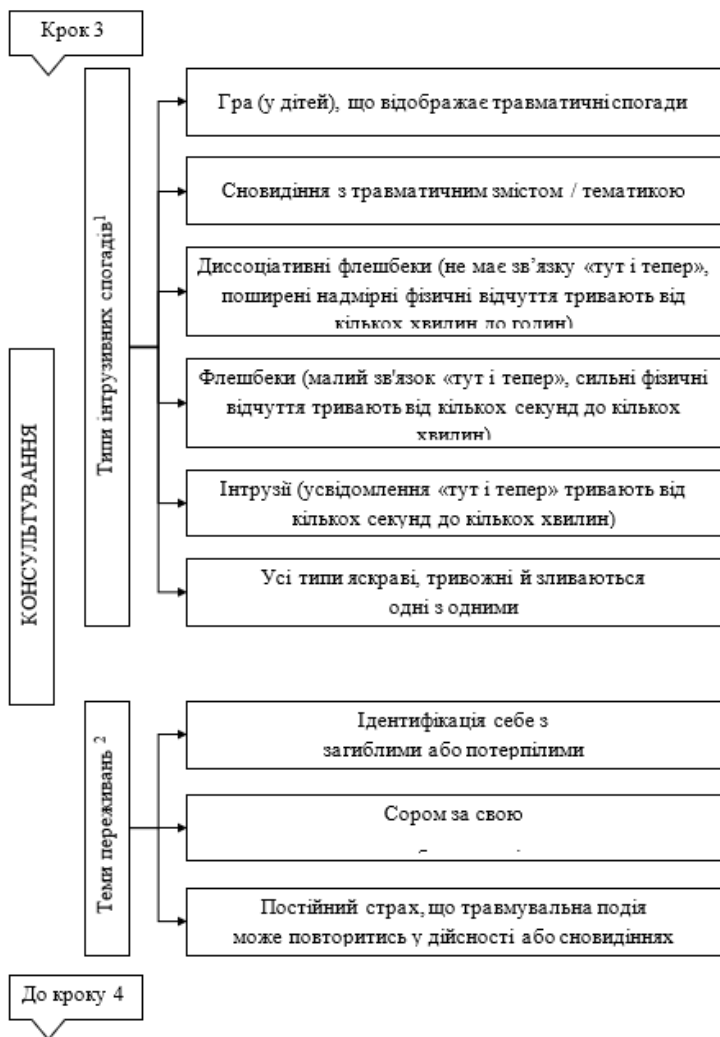

Рис. 3. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітки: ¹ О.І. Романчук, 2014;

² П. В. Волошин зі співавторами, 2014.

Крок 4 даного алгоритму передбачає встановлення виразності і характеру посттравматичних стресових реакцій та оцінку клінічних симптомів. Ще 1987 року для оцінки ступеня виразності посттравматичних стресових реакцій у ветеранів бойових дій було розроблено Міссісіпську шкалу (МШ) [8]. Тепер вона є одним з найбільш використовуваних інструментів для вимірювання ознак ПТСР. Шкала складається з 35 тверджень, кожне з яких оцінюється за п'ятибальною шкалою Лікерта. Оцінка результатів проводиться підсумуванням балів. Загальний показник дозволяє виявити ступінь впливу перенесеного травматичного досвіду на психіку досліджуваного. Пункти опитувальника відповідають чотирьом категоріям, три з яких співвідносяться з критеріями DSM: 11 пунктів спрямовані на визначення симптомів вторгнення, 11 – уникнення й 8 питань належать до критерію фізіологічної збудливості, також 5 питань спрямовані на виявлення почуття провини та ризику суїциду. МШ відмічається високою діагностичною ефективністю, а підсумковий бал за шкалою корелює з діагнозом ПТСР. Проте встановлення клінічного діагнозу ПТСР здійснюється при наявності відповідних клінічних критеріїв за МКХ-10, доповнених результатами обстеження за МШ. Обстеження за допомогою МШ

проводиться тільки у випадку наявності в людини в анамнезі переживання екстремальної події (діагностичний критерій А). При браку критерію А, обстеження пацієнта за допомогою МШ не проводиться [3; 8].

Оцінка клінічної симптоматики при проведенні кроку 4 психологічної діагностики учасників бойових дій передбачає встановлення негативних емоційних і когнітивних змін (амнезії, емоційного оніміння, негативного переконання про себе й інших, сорому, відчуття провини, злості); уникнення (уникнення у

внутрішньому й зовнішньому світі) і симптомів повторного переживання події (нав'язливих спогадів, флеш беків, кошмарних сновидінь, гри в дітей на тему травми, контакт з тригером -- переживання спогадів) (рис. 4).

Подальше консультування (згідно з кроком 5) передбачає діагностику посттравматичної стресової реакції та виділення посттравматичного стресового розладу (ПТСР), розладів адаптації (поведінкового й афективного варіантів) та адекватного реагування (рис. 5). Необхідними є також оцінка перебігу посттравматичної стресової реакції та пошук коморбідностей ПТСР і фобій, депресії, дисоціативних і соматоформних розладів, залежності (рис. 6, 7).

У межах психолого-педагогічної діагностики першочергова диференційна діагностика проводиться між ПТСР та гострою реакцією на стрес і розладами адаптації. Розмежування між ними здійснюється на підставі особливостей клінічної картини, а також часу виникнення і тривалості розладів, що спостерігаються [3, 4].

Психолого-педагогічна діагностика як частина ІПР за своєю структурою повинна визначати особистісні особливості [13], акцентуації характеру [14] та характерологічні особливості [15], темперамент [16], психологічні захисти [17], проактивне подолання [18], локус-контроль [19], сенс життя [20], внутрішню картину хвороби [21]. Визначення психологічних особливостей учасників бойових дій проводиться згідно з алгоритмом психологічної діагностики учасників бойових дій. Ці дослідження медичні психологи мають проводити на етапах надання вторинної та третинної спеціалізованої медичної допомоги, у центрах психологічної реабілітації учасників і постраждалих внаслідок бойових дій, в науково-дослідних інститутах, які займаються цією проблемою.

З результатами такого обстеження пацієнти мають спрямовуватись на медико-соціальні експертні комісії (МСЕК). За необхідністю (уточнення характеру змін протягом певного часу) психолог МСЕК може виконати це обстеження раз на рік в умовах медико-соціальних експертних комісій.

Психолого-педагогічний патронаж, як частина ІПР, повинен включати оцінку нервово-психічної адаптації [22], рівня суб'єктивного сприйняття самотності [23], виразності соціальної фрустрації [24] та проявів посттравматичного синдрому [25], рівня відчуття безпеки [26]. Такі дослідження повинні проводитись до психокорекції та по її закінченні в умовах спеціалізованих психологічних центрів, в МСЕК для оцінки динаміки змін психологічних особливостей цих осіб двічі на рік (рис. 13).

Психолого-педагогічна корекція, як частина ІПР, складається із психологічної реабілітації та педагогічної корекції (рис. 14). Психологічна реабілітація поділяється на 2 блоки: психологічну корекцію (індивідуальну чи групову) тривалістю від 12 до 18 тижнів, по закінченні якої визначається можливість, у разі потреби, переходу пацієнтів до другого блоку психологічного супроводу (груповий процес), який здійснюється курсом раз на рік, протягом 6 місяців, 1 раз на тиждень, тривалістю 1,5 години. Враховується підхід, який базується на принципах диференційованості, індивідуальності, комплексності, етапності, послідовності і ґрунтується на трьох компонентах (інформаційному, емоційному та поведінковому) [27].

Психологічна реабілітація та психологічна корекція проводиться в рамках психолого-педагогічного патронажу учасників бойових дій в умовах психологічних реабілітаційних центрів.

Педагогічна корекція складається з 2 блоків: психологічного інформування, що за потреби у

педагогічній корекції проводиться на етапі психологічної корекції як груповий процес, та профорієнтації.

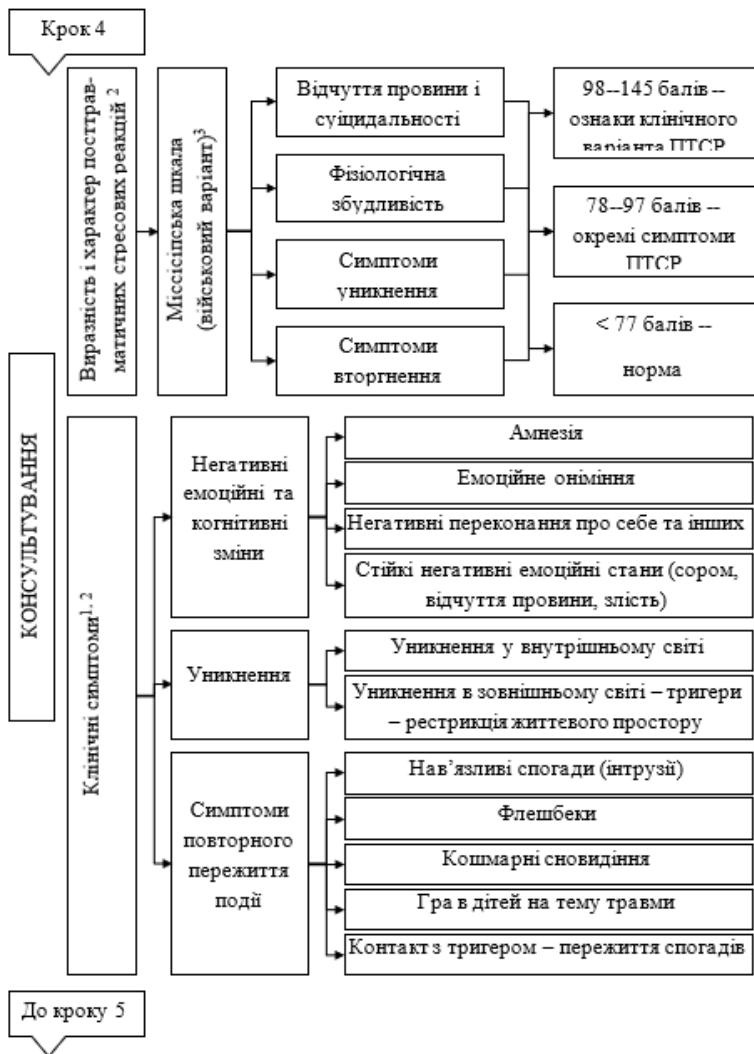

Рис. 4. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітки: ¹ О.І. Романчук, 2014;

² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

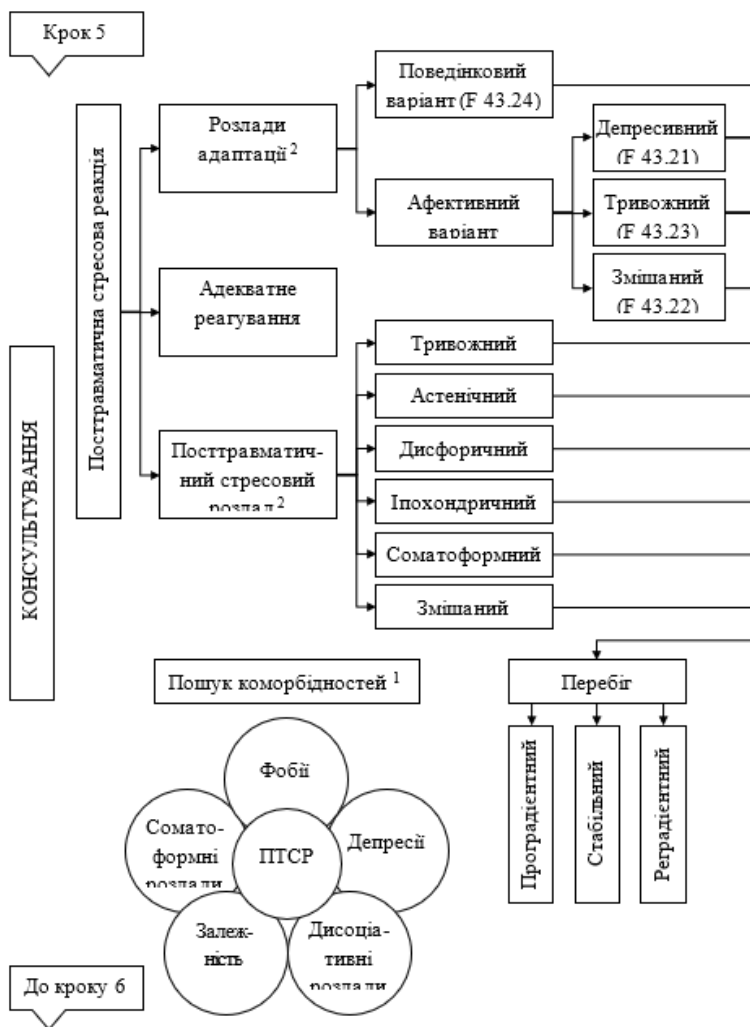

Рис. 5 Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітки: ¹ О.І. Романчук, 2014;

² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

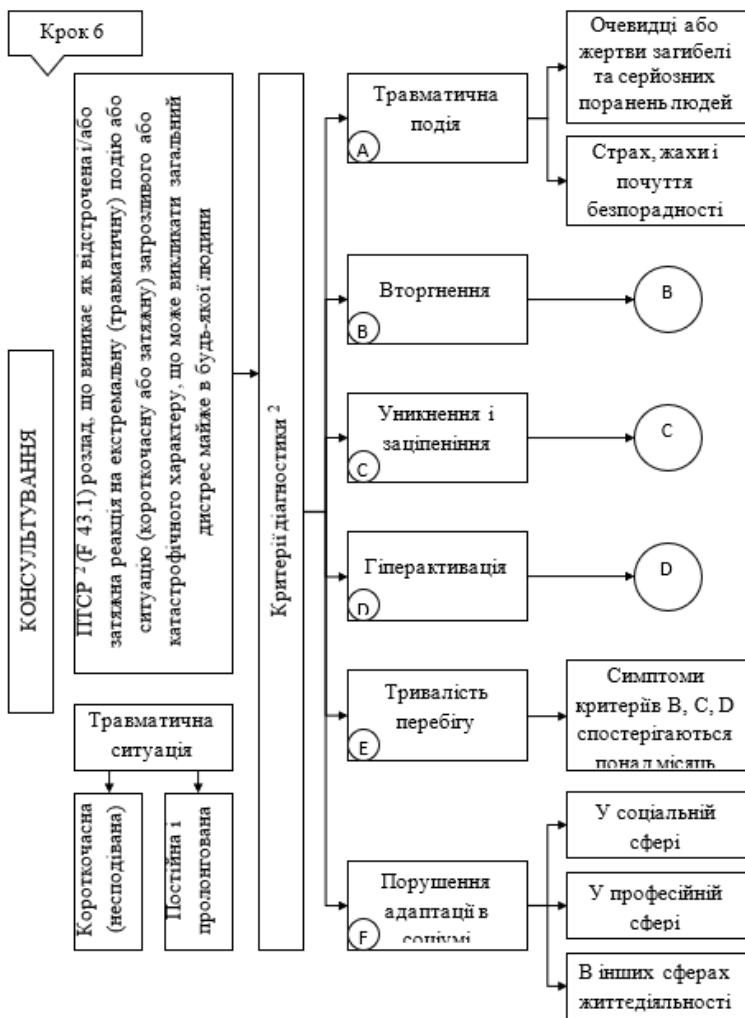

Рис. 6. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітка: ² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

Рис. 7. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

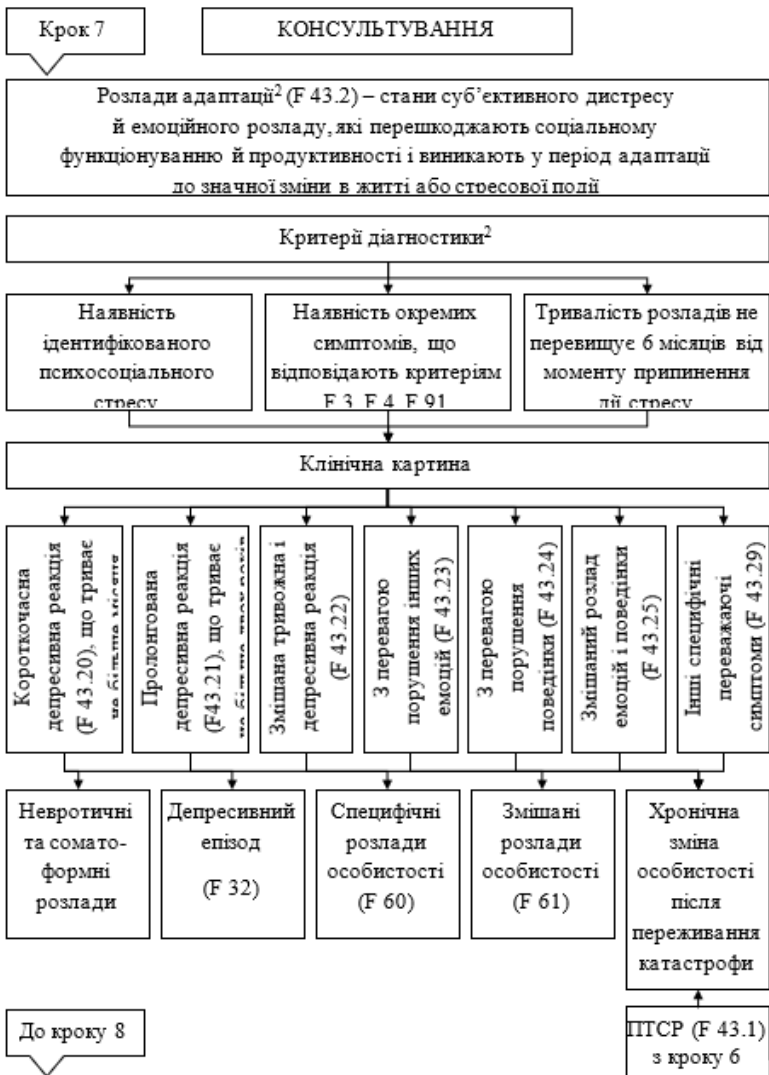

Рис. 8. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Примітка: ² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

Крок 8

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ДІАГНОСТИКА

Клінічні та психологічні критерії
диференціальної діагностики ПТСР і РА²

Критерії діагностики	ПТСР	РА
через виникає лише результаті переживання екстремальної події	+	+/-
Час формування розладу	Через 1 міс. після травми	Протягом 1 міс. після травми
Тривалість розладу	Не обмежено	Не більше шести місяців після травми
Трансформація в інші нозологічні форми	+/-	+/-
Показник за Міссісіпською шкалою	понад 97 балів	від 77 до 97 балів
Клінічні критерії	Симптоми: - вторгнення - уникнення - гіперактивації	Окремі симптоми: - афективних - невротичних - соматоформних - постстресових розладів - порушень соціальної
Ознаки соціальної дезадаптації	+	+/-
Шкала депресії Бека	виражені/ помірні	помірні/ легкі

Примітки: + - ознака наявна; +/- - ознака наявна/відсутня; - - відсутня

До кроку 9

*Рис. 9. Продовження алгоритму психологічної
діагностики учасників бойових дій*

Примітки: ² П.В. Волошин зі співавторами, 2014.

Крок 9

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ДІАГНОСТИКА

Клінічні та психологічні критерії
диференціальної діагностики ПТСР і РА²

Фактори і умови формування		ПТСР	РА
Особливості пережитої психотравми		екстремальна подія загрозливого або катастрофічного характеру	екстремальна подія або стресова життєва ситуація
Демографічні	Вік	Діти і підлітки	
		Люди старшого віку	
	Стать	У жінок постстресові розлади виникають частіше	
	Сімейний стан	Неодружені	
		Розлучені	
	Професійний стан	Безробітні	
Належність до професій підвищеного ризику			
Клінічні	Особливості анамнезу: психіатричного	Численні психотравми	
		Наявність психічних захворювань у сімейному анамнезі	
		Наявність хронічних психічних захворювань: - тривожних розладів у чоловіків;	
	Соматоневрологічного	Численні ЧМТ	
		Наявність хронічних соматичних і неврологічних захворювань	
		Зловживання алкоголем	
		Вживання наркотичних і психотропних речовин	

Рис. 10. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Крок 9
продовження

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ДІАГНОСТИКА

Клінічні та психологічні критерії
диференціальної діагностики ПТСР і РА²

Соціальні	Відсутність соціальної підтримки та захисту на державному рівні		
	Недоступність медичної допомоги і реабілітаційних програм		
	Низький соціально-економічний статус		
	Нерозвиненість мікросоціальних зв'язків		
Соціально-психологічні	Байдуже або негативне ставлення суспільства до пережитої індивідом психотравми		
	Висока індивідуальна значущість травматичної події		
Індивідуально-психологічні	Індивідуально-типологічні (тип акцентуації особистості)		
	Емоційні особливості	<ul style="list-style-type: none"> - тривожний - демонстративний - пелатиний 	
	Низька фрустраційна толерантність	Підвищений рівень: <ul style="list-style-type: none"> - тривожності; 	
	Особливості життєвого стилю і стратегій подолання, механізмів психологічного	Домінуючий захисний механізм: <ul style="list-style-type: none"> - проєкція - регресія 	Домінуючий захисний механізм: <ul style="list-style-type: none"> - заперечення
	Трансформацій		

До кроку 10

Рис. 11. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Крок 9
продовження

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ДІАГНОСТИКА

Клінічні та психологічні критерії
диференціальної діагностики ПТСР і РА²

Соціальні	Відсутність соціальної підтримки та захисту на державному рівні		
	Недоступність медичної допомоги і реабілітаційних програм		
	Низький соціально-економічний статус		
	Нерозвиненість мікросоціальних зв'язків		
Соціально-психологічні	Байдуже або негативне ставлення суспільства до пережитої індивідом психотравми		
	Висока індивідуальна значущість травматичної події		
Індивідуально-психологічні	Індивідуально-типологічні (тип акцентуації особистості)		
	Емоційні особливості	<ul style="list-style-type: none"> - тривожний - демонстративний - педантичний (типи акцентуації)	
	Низька фрустраційна толерантність	Підвищений рівень: <ul style="list-style-type: none"> - тривожності; 	
	Особливості життєвого стилю і стратегій подолання, механізмів психологічного	Домінуючий захисний механізм: <ul style="list-style-type: none"> - проекція - регресія 	Домінуючий захисний механізм: <ul style="list-style-type: none"> - заперечення
	Трансформації ціннісно-сміслової сфери		

До кроку 10

Рис. 12. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Рис. 13. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

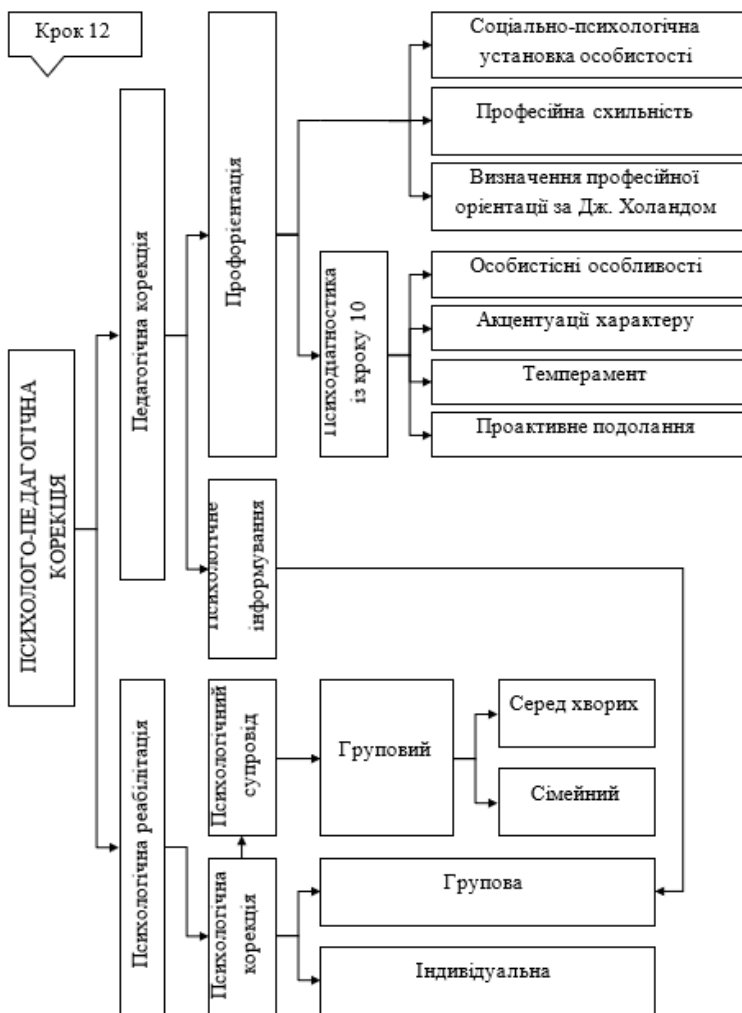

Рис. 14. Продовження алгоритму психологічної діагностики учасників бойових дій

Професійна орієнтація в межах психолого-педагогічної реабілітації ППР поєднується з подальшим визначенням об'єму освітніх послуг і з професійною орієнтацією в межах трудової реабілітації. Професійна орієнтація повинна складатись із визначення соціально-психологічної установки

особистості, професійної схильності, професійної орієнтації з обов'язковим урахуванням темпераменту, особистісних особливостей, акцентуацій характеру та проактивного подолання [28--30]. Проводиться за потреби в умовах центрів працевлаштування та професійного перенавчання психологами освіти.

Освітні послуги в межах ППР потребують оцінки здатності учасників бойових дій до колективної форми навчання або перенавчання (серед іншого інтегрованого і інклюзивного навчання), індивідуальної та дистанційної форм навчання (екстернату). Бажано залучати до заповнення цього розділу фахівців з педагогічної психології, які розглядають закономірності становлення особистості пацієнтів в умовах різнопланового соціального впливу [31--33]. Ефективність роботи практичного психолога в галузі освітніх послуг визначається насамперед тим, наскільки він забезпечує основні психологічні умови, що сприяють розвитку пацієнтів [34; 35].

Першою психологічною умовою ефективного розвитку осіб, постраждалих через бойові дії, є необхідність забезпечення максимальної реалізації їхніх психологічних особливостей у процесі перенавчання, а саме активного формування психіки пацієнтів завдяки переведенню існуючих резервів розвитку з потенційного в актуальний стан.

Другою психологічною умовою є стимуляція розвитку їхніх індивідуальних особливостей у кожному віковому періоді: пізнавальних і соціальних інтересів, здібностей і схильностей, самосвідомості (самооцінки, гендерної самоідентифікації), спрямованості, ціннісних орієнтацій і життєвих планів.

Третій важливий складник передумов розвитку особистості в умовах перенавчання, над забезпеченням якого працює психолог, – це створення в освітній установі сприятливого психологічного клімату, який визначається,

передусім, гуманним, з розумінням спілкуванням, продуктивною взаємодією психолога, педагога й пацієнта.

Створення зазначених передумов забезпечується об'єднанням діяльності практичних психологів МСЕК і психологів освіти, які можуть бути реалізовані як в установах МСЕК, так і в центрах перенавчання при обласних, міських і районних держадміністраціях. Основними видами їхньої діяльності є [34; 35]:

1. Психологічна освіта (інформування) як найперше залучення учасників бойових дій і їхніх родин до психологічних знань. Таку роботу психологи можуть реалізовувати завдяки проведенню бесід з пацієнтами та членами їхніх родин у центрах психологічної допомоги та перенавчання при обласних, міських і районних держадміністраціях. Такі бесіди слід проводити при первинному зверненні за допомогою один раз.

2. Психологічна профілактика, зміст якої полягає в постійній роботі психолога з метою подолання можливих негарздів у психічному й особистісному розвитку пацієнтів. Особливого значення в цьому набуває профілактична робота, зорієнтована на запобігання розвитку в пацієнтів різних форм девіантної поведінки й наркозалежності. Серед шляхів роботи з пацієнтами тут найпродуктивнішим є своєчасне виявлення осіб «зони ризику» (обстеження не менше одного разу на три місяці) й організація для них спеціальних занять із застосуванням активних методів соціально-психологічної підтримки (характер, термін і періодичність занять залежно від потреби).

3. Психологічне консультування передбачає кваліфіковану допомогу психолога при розв'язанні тих проблем, з якими до нього самостійно або за порадою лікарів і членів родини звертається пацієнт. Психологічне консультування передбачає глибоке розуміння психологом суті проблем, а 45 також надання клієнту

конкретних рекомендацій щодо шляхів їх розв'язання, прийнятних для нього (характер, термін і періодичність занять залежно від потреби).

4. Психодіагностика як поглиблене проникнення психолога за допомогою спеціального психологічного інструментарію у внутрішній світ пацієнта. На основі отриманих результатів психодіагностичного обстеження доходять висновок про рівень готовності обстежуваного до подальшого успішного навчання, про його потенціал до навчання, здійснюється прогнозування ходу подальшого розвитку або можливості корекційних заходів, оцінюється ефективність профілактичної або консультативної роботи з ним. При цьому можуть бути використані результати попередніх обстежень (кроки 1--12) і, при потребі, зроблені додаткові обстеження з метою виявлення професійної орієнтації (один раз).

5. Психокорекційна робота як усування відхилень у психічному (інтелектуальному та особистісному) розвитку пацієнтів (характер, термін і періодичність занять залежно від потреби).

6. Робота з розвитку здібностей пацієнта. Усі ці заходи психології освіти слід проводити сумісно практичним і педагогічним психологам у центрах психологічної допомоги та перенавчання при обласних, міських і районних держадміністраціях. Основним завданням практичного й освітнього психологів є формування готовності обстежуваних до професійного самовизначення.

Психологічний аспект професійного самовизначення людини пов'язаний з установленням меж її професійної придатності. Під цим терміном у психології розуміють вірогідну характеристику, яка відображає можливості конкретної людини до оволодіння певною професійною діяльністю [34; 35]. Основними структурними компонентами придатності людини до конкретної професії є такі: громадські якості

(моральність, ставлення до суспільства), надважливі для педагогічної, юридичної та керівної роботи; професійно-трудова спрямованість особистості: ставлення до праці й професії, інтереси й схильності саме до певної діяльності; загальна дієздатність (фізична, розумова): активність, дисциплінованість, ініціативність, широта й глибина мислення; спеціальні здібності, тобто якості, необхідні саме для певних видів діяльності; знання, навички й досвід, тобто компетентність саме в даній професійній сфері [34]. Така придатність людського індивіда до певного виду праці визначається методами професійної орієнтації та професійного добору. Саме в цьому освітні послуги можуть перетинатися з розділом професійної реабілітації та його підрозділами: експертизою потенційних професійних здібностей, професійною орієнтацією та професійним відбором [34].

Основну роботу з формування готовності пацієнта до професійного самовизначення практичний психолог здійснює в межах організації та проведення профорієнтаційної діяльності з учасниками бойових дій, яка передбачає й профосвітницькі, профдіагностичні та профконсультативні заходи [34]. Найінформативнішими психодіагностичними методиками, які доцільно застосовувати в профорієнтаційній роботі, вважаються: методика вивчення схильності учнів – диференціально-діагностичний опитувальник (ДДО), «карта інтересів», методика КОЗ (комунікативних й організаторських здібностей), опитувальник Дж. Голанда [31].

Висновки. За Законом «Про внесення змін до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовці, учасники бойових дій і прирівняні до них особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в АТО та виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну

психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до цих центрів і назад. Відповідність типу особистості людини, характеру професійного середовища є передумовою її професійної задоволеності й високої кваліфікації. Реалістичному типові особистості відповідають реалістичне й інтелектуальне середовище; інтелектуальному – такі самі; соціальному – соціальне, підприємницьке та артистичне; підприємницькому – соціальне, конвенційне й артистичне; артистичному – соціальне й артистичне; конвенційному – соціальне, конвенційне та підприємницьке середовище.

Перспективи подальших досліджень. Наведені вище рекомендації спрямовані на надання максимальної інформаційно-освітньої допомоги психологам МСЕК, що вкрай необхідно для виконання покладених на них завдань. Наведені методики психологічного обстеження пацієнтів здебільшого повинні виконуватися на етапі надання психологічної допомоги у військових госпіталях і центрах психологічної допомоги учасникам бойових дій, центрах професійної орієнтації та перенавчання. Проте нині виникає необхідність подальшої розробки рекомендацій щодо соціальної адаптації учасників АТО в умови сьогодення, з можливістю їхнього працевлаштування, навчання й перенавчання та поліпшення якості життя.

Література

1. Основні показники інвалідності та діяльності медико-соціальних експертних комісій України за 2014 рік: Аналітико-інформаційний довідник. За ред. С.І. Черняка. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2015. 167 с.
2. URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP140416.html
3. Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-

психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах. Х., 2014. 79 с.

4. Романчук О.І. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки й сучасні підходи до терапії. Neuro News. URL: www.neuro.health-ua.com

5. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Д. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Л.: Свічадо, 2014. 408 с.

6. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Л.: Свічадо, 2014. 408 с.

7. Михайлов Б.В., Чугунов В.В., Казакова С.Є. Посттравматичні стресові розлади: Навчальний посібник. Під заг. редакцією проф. Б.В. Михайлова. Х.: ХМАПО, 2013. 224 с.

8. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Спб.: Питер, 2001. 272 с.

9. Practice Guideline for the Treatment of Patients With Acute Stress Disorder and Posttraumatic Stress Disorder. Пер. з англ. Катерина Явна. 2014. URL: <http://psychiatryonline.org/content.aspx?bookid=28§ionid=1670530>

10. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства. Под редакцией Эдны Б., Фoa Теренса М., Кина Мэтью, Дж. Фридмана. Москва: Когнито-Центр. 2005. 457 с.

11. Hecker T., Hermenau K., Maedl A. et al. Does Perpetrating Violence Damage Mental Health? Differences between forcibly recruited and voluntary combatants in DR Congo. Journal of Traumatic Stress. 2013. Vol. 26 (1). P. 142--184.

12. Maedl A., Schauer E., Odenwald M. Psychological rehabilitation of ex-combatants in non-western, postconflict settings. In Trauma rehabilitation after war and conflict: community and individual perspectives. Edited by Martz E. New York: Springer, 2011. P. 177--214.

13. Методика Міні-мульти (Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості – СБОО). Психологическая диагностика. URL: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/cv/283-mini-mult>

14. Методика Г. Шмішека для визначення акцентуацій характеру. Психологическая диагностика. URL: http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/cv/203-leongard_1
15. Багатофакторна особистісна методика Р. Кеттела. Психологічна лабораторія. URL: http://psylab.com.ua/tool_s_Факторный_личностный_опросник_Кеттела
16. Тест-опросник Айзенка для діагностики свойств и определения типа темперамента. URL: <http://www.banktestov.ru/test/?id=84>
17. Методика діагностики індексу життєвого стилю. Опитувальник Плучика-Келлермана Конте. URL: <http://psycabi.net/testy/310-oprosnik-plutchikakellermana-konte>
18. Проактивне подолання ікниги.net. URL: <http://iknigi.net/avtor-nataliya-vodopyanova/30499-psihodiagnostikastressa-nataliya-vodopyanova/read/page-18.html>
19. Методика діагностики суб'єктивного контролю Дж. Ротера. Тестотека. URL: http://testoteka.narod.ru/lichn/1_/04.html
20. Тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва. Психология счастливой жизни. URL: <http://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennye-or#ixzz3kTsV7bmE>
21. Особистісний опитувальник НДПНІ ім. В.М. Бехтерева (Методика ООБІ). Психологічна лабораторія (інструментарій). URL: http://psylab.info/Методика_«Тип_отношения_к_болезни»
22. Тест нервово-психічна адаптація. Білім. URL: <http://sc0019.bulandy.akmoedu.kz/documents/view/238A55FC8B32BEF5.html>
23. Методика суб'єктивного сприйняття самотності Д. Расела та М. Фергюсона. Психология счастливой жизни. URL: <http://psycabi.net/testy/607-test-na-odinochestvo-metodika-subektivnogo-oshchushcheniya-odinochestva>
24. Методика діагностики соціальної фрустрованості (Л.І. Вассерман). studme.org. URL: http://studme.org/1356061517593/psihologiya/metodika_diagnostiki_urovnya_sotsialnoy_frustrirovannosti_vasserman

25. Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І.О. Котенев). studme.org. URL: http://www.liveinternet.ru/users/redhead_queen/post114696678/
26. Тест на відчуття безпеки. Психологія щасливої життя. URL: <http://psycabi.net/testy/601-shkalabazovykh-ubezhdenij-r-yanov-bulman-adaptatsiya-o-kravtsovoj-test-na-chuvstvobezopasnosti>
27. Михайлов Б.В., Табачников С.И., Витенко И.С., Чугунов В.В. Психотерапевт: учебник для врачей-интернов высших медицинских учебных заведений. Харьков, 2002. 768 с.
28. Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребовій сфері О.Ф. Потьомкіної. Все тесты. URL: <http://vsetesti.ru/380/56>
29. Опитувальник професійних схильностей Л. Йоваші в модифікації Г. В. Резапкіної. *Все тесты*. URL: <http://vsetesti.ru/411/>
30. Тест Дж. Холланда на визначення професійної спрямованості особистості. *Все тесты*. URL: <http://vsetesti.ru/361/>
31. Гребенюк Н.Д. Посібник до вивчення курсу «Педагогічна психологія». Д.: РВВ ДНУ, 2014 56 с.
32. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. М.: Логос, 2002. 384 с.
33. Популярная психология для родителей. Под ред. А.А. Бодалева. М.: Педагогика, 1989. 256 с.
34. Власова О.І. Педагогічна психологія: навчальний посібник. К.: Либідь, 2005. 400 с.
35. Волкова Н. П. Педагогіка. К.: Академія, 2001. 575 с.

References

1. Jsnjvni pocazniki invalidnosti ta diyalnosti medico-sotsialnich ekspertnich komissiy za 2014 rik: analitico-informatsiyniy dovidnic. Za red/ S/ I/ Chernyaka/ Dnipropetrovsk: Actsent PP, 2015. 167 s. (ukr).
2. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP140416.html

3. Voloshin P.V., Maruta N.O., Shestopalova L.F. Diagnostica, terapiya ta profilactica medico-psychologichnix naslidciv boyovich diy v suchasnych umovax. X., 2014. 79 s. (ukr).
4. Romanchuk O.I. Psychotravma ta sprichineni neyu rozladi: proyavi, naslidki I suchasni pidchodi do terapiyi. Neuro News. URL: www.neuro.health-ua.com (ukr).
5. Vestbruk D., Kennerly G., Kirk D. Vstup u kognitivno-povedinkovu terapiyu. L.: Svichado, 2014. 408 s. (ukr).
6. Muller M. Yacsho vi perezhily psychotravmuyucu podiyu. L.: Svichado, 2014. 408 s. (ukr).
7. Michaylov B.V., Chugunov V.V. Posttravmatichni stressovi rozladi: navchalniy posibnic. Pid zagalnoyu red. Prof. Michaylova B.V. Ch.: XMAPO, 2013. 224 s. (ukr).
8. Tarabarina N.V. Practicum po psychologii posttravmatichescogo stressa. Spb.: Piter, 2001. 272 s. (rus.).
9. Practice Guideline for the Treatment of Patients With Acute Stress Disorder and Posttraumatic Stress Disorder., 2014. URL: <http://psychiatryonline.org/content.aspx?bookid=28§ionid=1670530>
10. Effectivnaya terapiya posttravmatichescogo stressovogo rasstroystva. Pod redactsiyey Edni B., Foa Terensa M., Kina Metyu, Dg. Fridmana. Moscva: Kognito-Tsentr, 2015. 457 s. (rus.).
11. Hecker T., Hermenau K., Maedl A. Does Perpetrating Violence Damage Mental Health? Differences between forcibly recruited and voluntary combatants in DR Congo. Journal of Traumatic Stress. 2013. Vol. 26 (1). P. 142--184.
12. Maedl A., Schauer E., Odenwald M. Psychological rehabilitation of ex-combatants in non-western, postconflict settings. In Trauma rehabilitation after war and conflict: community and individual perspectives. Edited by Martz E. New York: Springer, 2011. P. 177--214.
13. Metodica mini-mult (scorocheniy bagatofactorni opituvalnic dla doslidgennya osobistosty – SBOO). Psychologicheskaya diagnostyca. URL: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/cv/283-mini-mult> (ukr).

14. Metodica G. Shmisheca dla viznatchenya aktsentuatsiy character. Psichologicheskaya diagnostic. URL: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/cv/203-leongard> 1(ukr).
15. Bagatofactora osobistisna metodica Kettela. Psychologichna diagnostic. URL: http://psylab.com.ua/tools_ (ukr).
16. Test oprosnic Ayzenka dla diagnostici svoystv I opredeleniya tipa temperamenta. URL: <http://www.banktestov.ru/test/?id=84> (ukr).
17. Metodica diagnostici indexu zhiznennogo stilu. Opituvalnic Plutchica-Kellermana Konte. URL: <http://psycabi.net/testy/310-oprosnik-plutchikakellermana-konte> (ukr).
18. Proactivne podolannya. iknigi.net. URL: <http://iknigi.net/avtor-nataliya-vodopyanova/30499-psihodiagnostikastressa-nataliya-vodopyanova/read/page-18.html> (ukr).
19. Metodica diagnostici subyaectivnogo kontrolu Dz. Roter. Textoteka. URL: <http://testoteka.narod.ru/lichn/1/04.html> (ukr).
20. Test smisloghitteviv orientatsiy D.O. Leontyeva. Psichologiya schastlivoy zhizni. URL: <http://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennye-or#ixzz3kTsV7bmE> (ukr).
21. Osobistisniy opituvalnic NDPNI im. V.M. Bechtereva. Psichologichna laboratoriya. URL: http://psylab.info/Методика_«Тип_отношения_к_болезни» (ukr).
22. Test nervovo-psichichna adaptatsiya. URL: <http://sc0019.bulandy.akmoedu.kz/documents/view/238A55FC8B32BEF5.html> (ukr).
23. Metodica subyectivnogo spriynattya samotnosty D. Rasela ta M. Fergusona. Psichologiya schastlivoy zhizni. URL: <http://psycabi.net/testy/607-test-na-odinochestvo-metodika-subektivnogo-oshchushcheniya-odinochestva> (ukr).
24. Metodica diagnostici sotsialnoy frustrovanosty (L/I/ Vasserman). studme.org. URL: http://studme.org/1356061517593/psihologiya/metodika_diagnostiki_urovnya_sotsialnoy_frustrirovannosti_vasserman (ukr).
25. Opituvalnic travmatichnogo stress dla diagnostiki psichologichnich naslidkiv (I.O. Kotenev). studme.org.

URL:http://www.liveinternet.ru/users/redhead_queen/post114696678/(ukr).

26. Test na vidchuttya bezpeci. Psihologiya schastlivoy zhizni. URL:

<http://psycabi.net/testy/601-shkalabazovykh-ubezhdenij-ryanov-bulman-adaptatsiya-o-kravtsovoj-test-na-chuvstvobezopasnosti> (ukr).

27. Michaylov B.V., Tabachnicov S.I., Vitenko I.S., Chugunov V.V. Psihoterapiya. Charcov, 2002. 768 s. (rus).

28. Metodica diagnostici sotsialno-psichologich ustanovok osobistosti u motivatsiyno-potrebovyi sferi O.F. Potemkinoyi. (ukr).

29. Obituvalnici professiynich schilnostey L. Yovashi v modifitsatsiyi F.V. Rezapkinoyi. URL: <http://vsetesti.ru/411/> (ukr).

30. Test G. Chochlanda na viznatchenya professiynoi spramovanosty. URL: <http://vsetesti.ru/361/> (ukr).

31. Grebenyuk N.D. Posibnik do vivchennya kursu "Pedagogichna psichologiya". D.: RVV DNU, 2014. 56 s. (ukr).

32. Zimnyaa I.A. Pedagogicheskaya psichologiya: uchebnic dla vuzov. M.: Logos, 2002. 384 s. (ukr).

33. Popularnaya psichologiya dla roditeley. Pod red. A.A. Bodaleva. M.: Pedagogica, 1989. 256 s. (rus).

34. Vlasova O.I. Pedagogichna psichologiya: navchalniy posibnik. K.: Libid, 2005. 400 s. (ukr).

35. Volcova N.P. Pedagogica. K.: Academiya, 2001. 575 s. (ukr)

Drozdova I.V. (Kyiv)
Pavlovska M. O. (Kyiv)
Pavlovskiy S. A. (Kyiv)
Shchudla N.M. (Kyiv)

THE FEATURES OF THE INTERNAL PICTURE OF THE DISEASE FORMATION IN PERSONS WITH ARTERIAL HYPERTENSION AND NOSOGENIES

The aim of the article is to determine the peculiarities of the formation of the internal picture of the disease in persons with arterial hypertension and nosogenias.

Materials and methods of research. Open controlled studies covered 427 patients with stage 1 and 2 arterial hypertension (AH). (I 11). To study the types of attitudes to the disease the "Personal Questionnaire of Bekhterev Institute" was used.

The results and their discussion. Inadequate IPD was observed in most patients, which contributed to the development of social maladaptation due to sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoid and euphoric types of attitude to the disease. Disorders of adaptation played a significant role in the early stages of AH, but then it still had a predominantly intrapsychic orientation, while the progression of hypertension showed interpsychic orientation. Disharmonic types of attitude to the disease contributed to the expression of nosogenias. The predominance of neurasthenic, anxious, obsessive-phobic and paranoid types facilitated the formation of dysthymia; neurasthenic, obsessive-phobic and paranoid types contributed to the occurrence of a mild depressive episode; neurasthenic and paranoid types contributed to the occurrence of neurasthenia and mixed anxiety-depressive disorder; neurasthenic and anxious types of attitude to the disease contributed to the occurrence of hypochondriac disorder. Other persistent personality changes were under the

influence of neurasthenic and paranoid types of attitude to the disease.

Conclusions. In patients with AH, anxious and paranoid types of attitude to the disease contributed to the formation of affective, neurotic, stress-related and somatoform disorders, exacerbated persistent personality changes not associated with disorders or diseases of the brain; anxious and obsessive-phobic types of attitude to the disease contributed to the progression of affective disorders. At the same time, sensitive, euphoric and ergopathic types of attitude to the disease prevented the development of nosogenias and reduced their expressiveness in persons with AH and nosogenias.

Key words: internal picture of the disease, arterial hypertension, nosogenias, adaptation, personal questionnaire
Bekhterev Institute

Дроздова І. В., Павловська М. О., Павловський С. А., Щудла Н. М. Внутрішня картина хвороби у формуванні нозогеній при артеріальній гіпертензії.

Мета роботи - вивчити особливості формування внутрішньої картини хвороби (ВКХ) у осіб з артеріальною гіпертензією (АГ) та нозогеніями.

Матеріали і методи дослідження. Відкрите контрольоване дослідження охоплювало 427 пацієнтів з АГ I і II стадії (I 11). Для дослідження особливостей ВКХ використано «Особистісний опитувальний Бехтерівського інституту».

Результати і їх обговорення. Зміни ВКХ спостерігалися більшою мірою у пацієнтів з порушенням соціальної адаптації внаслідок формування сенситивного, ергопатичного, неврастенічного, параноїального та ейфоричного типів ставлення до хвороби (ТСХ). Порушення адаптації відігравали суттєву роль ще на ранніх стадіях АГ, проте тоді вони ще мали інтрапсихічну спрямованість, тоді як при прогресуванні АГ вже

спостерігалася інтрапсихічна спрямованість ВКХ. Дисгармонійність ТСХ призводила до формування нозогеній при АГ. Домінування неврастенічного, тривожного, паранояльного, obsесивно-фобічного ТСХ призводила до формування дистимії; неврастенічний, obsесивно-фобічний, паранояльний сприяли формуванню неврастенії та легкого депресивного епізоду; неврастенічний та тривожний ТСХ приймали участь у прогресуванні іпохондричного розладу.

Висновки. У хворих на АГ тривожний та паранояльний ТСХ призводили до формування тривожних, невротичних, пов'язаних зі стресом та соматоформних розладів, не пов'язаних з ураженням головного мозку; тривожний та obsесивно-фобічний ТСХ приймали участь у формуванні афективних розладів. В цей же час сенситивний, ейфоричний та ергопатичний ТСХ перешкоджали формуванню нозогеній та призводили до зменшення виразності вже наявних нозогеній у хворих на АГ.

Ключові слова: внутрішня картина хвороби, артеріальна гіпертензія, нозогенії, адаптація, особистісний опитувальний інституту ім. Бехтерева.

Many scientists consider such concepts as trying to accept the role of the patient [1], psychological stress associated with hospital stay [2], compliance or non-compliance, ways to acquire the disease [3]. In psychological research the term "internal picture of the disease" is used to define the psychogenia under the study (IPD) [4; 5]. The concept of IPD unites everything that the patient feels: a lot of sensations, not only painful, but also those related to general well-being; ideas about the disease, its causes; the inner world of the patient, which consists of quite complex combinations of perceptions and feelings, emotions, affects, conflicts, mental experiences and anxiety [4].

In clinical trials, psychogenias are considered as a reaction to the disease [6] or identified with the symptom complexes of pathological behavior in the disease [7]. The possibility of a holistic analysis (including clinic and treatment) of psychopathologically complete reactive disorders manifested in connection with the traumatic effects of cardiovascular disease (CVD) is opened by introducing the term nosogenias (nosogenic reactions) into the vocabulary of clinical trials [8-12]. Nosogenias are mental disorders that occur in patients due to awareness of the threat to life, arising from somatic pathology. Psychogenias that occur in connection with the traumatic effects of CVD are considered in both psychological and clinical studies [4; 8].

The semantics of the disease, clinical (the features of the main disease progression, comorbid mental pathology), constitutional (personality disorders, accentuations of their nature), social (level of education, material security) and demographic (gender, age) factors take part in the formation of nosogenias. In literature there is an opinion that when analyzing the formation of nosogenias it is necessary to take into account the prevalence of ideas about the favorable and unfavorable prognosis of somatic disease. Even if it has a favorable prognosis, the disease, given the already existing claims about the threat of possible complications, is experienced as a life-threatening event in combination with irreversible medical and social consequences [4; 5; 8; 10; 12].

There are enough terms that define the reflection of the disease in the human psyche: autoplasmic picture of the disease, internal picture of the disease, experiences and feelings of the disease, attitude to the disease, reaction to the disease, reaction of adaptation and attitude to the disease, the concept of the disease [4; 5; 13].

The autoplasmic picture of the disease is formed by the patient on the basis of a set of his feelings, ideas and experiences related to his physical condition: "sensitive" level

is based on feelings, "intellectual" is the result of the patient's thinking about his own physical condition [14 - 17].

The internal picture of the disease is everything that the patient feels and experiences: his feelings, general well-being, self-observation, ideas about his disease, its causes and possible consequences, complex combinations of perceptions, emotions, affects, conflicts, mental experiences and traumas [6 ; 15; 16; 18].

The experience of the disease is a general sensory and emotional background on which the feelings, perceptions, psychogenic reactions associated with the disease are manifested. V. Nikolaeva identifies 6 main types of experience of the disease: depressive, dysthymic, hypochondriac, phobic, hysteroid, euphoric-anosognotic [5]. N. Petrov according to the experience of the disease distinguishes adequate type (excessive, moderate and reduced response options) and pathological type (depressive, hysterical and hypochondriac) [7].

Adaptation reaction is a set of techniques used by a person to overcome the awareness of his own inability, experience of limited physical and mental manifestations of the disease. These reactions can be both compensatory and pseudo-compensatory [5; 13; 19]. According to these works, the position in relation to the disease is a reaction of the individual to the occurrence of pathological manifestations without a clear distinction between the attitude to the disease and the reaction to the disease.

The attitude to the disease determines the "awareness of the presence of the disease" and includes: the gnosis of the disease, the general changes in the psyche of the sick person, the attitude of the person to his own disease. There are many options for the disease: depressive-asthenic, psychasthenic, hypochondriac, hysterical, euphoric-anosognotic [5, 7; 13; 20; 21].

As a criterion being taken as the base of the classification of attitudes types to the disease, N. Lakosyna

identifies a system of needs that are frustrated by the disease: vital, socio-professional, ethical, aesthetic, related to intimate life. The person's response to the disease depends on many factors: the nature of the disease; the features of its progression and pace of development, premorbid characteristics of the patient; attitude to the problem of relatives and employees [6; 20].

The advantage of the manifestation of hyper- and hyponosonotic reactions is largely determined by the peculiarities of the disease. Hypernosonotic reactions in CHD are most often observed in severe disease progression (at the first signs of MI, acute coronary events, angina pectoris with frequent and prolonged attacks, arrhythmias, severe cardiovascular failure), while hyponosonotic reactions are most often observed in mild pathology (at the initial phenomena of angina pectoris, the absence of acute coronary events, atypical localization of pain, paroxysms of arrhythmia, the initial stage of cardiovascular failure) [8].

The aim of the article is to determine the peculiarities of the formation of the internal picture of the disease in persons with arterial hypertension and nosogenias.

Materials and methods of research. Open controlled studies conducted in several centers: in 2005-2009 in the Crimean Republican Institution " I.M. Sechenov Scientific Research Institute of Physical Therapy and Medical Climatology", sanatorium "Ai-Petri", sanatorium "Ukraine" (Yalta) and in 2014-2016 on the basis of the State Institution "Ukrainian State Scientific Research Institute of Medical and Social Problems of Disability of the Ministry of Health of Ukraine", after obtaining informed consent, covered 427 patients with stage 1 and 2 arterial hypertension (AH) (I 11).

All patients with AH were examined according to existing standards [22 -24]. AH was diagnosed in accordance with the "Guidelines and clinical protocol for medical care: Arterial hypertension", the recommendations of the European Society of Cardiology (2018, 2013) [22; 23],

recommendations of the Ukrainian Association of Cardiologists (2016) [24]. Additionally, after signing an informed consent for a psychological examination, in accordance with the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" № 1489-III of 22.02.2000 [25], patients underwent a psychological examination.

Patients with stage 1 and 2 AH and nosogenias (341 people) and without nosogenias (86 people) were selected by the method of randomization. Among the examined 427 patients with stage 1 and 2 AH (I 11) there were 263 women and 164 men. Among patients with stage 1 AH there were 201 persons (46.7%), the average age was 46.7 ± 0.6 years; with stage 2 AH – 226 persons (52.3%), the average age was 52.3 ± 0.5 years. The duration of AH ranged from 2 to 15 years, the duration of nosogenias – from several months to 5 years.

To study the types of attitudes to the disease, the "Personal Questionnaire of Bekhterev Institute" was used [26].

The mathematical processing of research results was performed by methods of mathematical statistics. Statistical description of the study was performed by methods of primary statistical analysis [27]. They were used to determine the arithmetic mean (M) and the deviation of the arithmetic mean (m), as well as to investigate the distribution of indicators on normality. The Kolmogorov-Smirnov test was used to check the distribution of indicators for normality. It was found that at the level of significance of 0.05, the distribution of most indicators is different from normal.

Two-sample Student's t-test was used to compare mean values in groups with different diagnoses, and a paired Student's t-test was used to compare mean values in individuals before and after rehabilitation [27]. It was considered that the average values of the indicators differ significantly if the p-value did not exceed 0.05.

The presence of relationships between indicators was sought using correlation analysis [28]. Spearman's rank correlation coefficient was used to estimate the degree of

dependence between the two indicators, the choice of which was due to the lack of a normal distribution for most indicators. Spearman's rank correlation coefficient was considered significant, and accordingly concluded that there was a relationship between the indicators, if the p-value did not exceed 0.05.

The results and their discussion. The revealed internal picture of the disease in people with hypertension showed less expressiveness of anxious and apathetic types of attitude to the disease in patients with stage 1 AH. Unmixed types of attitude to the disease were found in 34.3% of the examined, mixed – in 62.2%, there was no pattern of relationships in 3.5% of patients.

Sensitive and euphoric types were the most common in the structure of unmixed types of attitude to the disease, and harmonic type was quite often found. Sensitive type of the response to disease in such patients was determined in 20.2%, neurasthenic – in 15.9%, anxious – in 7.2%, harmonic – in 17.4%, euphoric – in 20.2%, anosognostic – in 7.2%, ergopathic – in 4.3%, paranoid – in 7.6% of cases.

The system of disease-related relationships does not always fit into the unmixed types, and patients with stage 1 AH were diagnosed with mixed anxious and apathetic types of attitude to the disease. Sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoid and euphoric types were most often found in the structure of all diagnosed types of attitude to the disease in these patients.

Anxious type of the response to disease in these individuals was associated with hypochondriac, apathetic, neurasthenic, obsessive-phobic, euphoric; apathetic type of attitude to the disease has been associated with anxious, hypochondriac, neurasthenic, egocentric, euphoric, and anosognostic types.

Types of attitude to the disease were grouped into blocks with adequate social adaptation and psychological maladaptation due to the disease. At the same time adaptation

was not essentially interrupted in patients with harmonic, ergopathic and anosognostic type of attitude to the disease.

Among all responses to the disease, ergopathic type of attitude to the disease was found in 22.4% of the examined with stage 1 AH. "Shifting away from the disease in order to work" was typical to these persons, they tried to continue working, they worked even with cruelty and more zeal than before the disease. They devoted all their free time to work, and even tried to be examined and treated so that it left an opportunity to continue working.

Harmonic type of attitude to the disease was found in 6.0% of patients with stage 1 AH. These individuals were characterized by a sober and adequate assessment of their own condition, without exaggeration and without underestimating the course of the disease. They were not inclined to see everything in a gloomy light, tried to actively promote successful treatment in everything and tried not to burden others with the problems of their own care.

Anosognostic type of attitude to the disease was diagnosed in 15.9% of patients with stage 1 AH. Such persons actively rejected thoughts about the disease, about its possible consequences, denied the existing manifestations of the disease, considered them accidental, refused from examination and treatment, tried to be on their own.

Disorders of social adaptation of patients were mainly caused by type of the response to the disease with intrapsychic (anxious, obsessive-phobic, hypochondriac, neurasthenic, melancholic and apathetic) and interpsychic orientation (sensitive, egocentric, paranoic and euphoric).

Neurasthenic type of attitude to the disease was diagnosed in 28.4% of patients. Their behavior could be described as "annoying weakness". They often had outbursts of irritation, especially when feeling pain or discomfort, with questionable and poor test results, irritability often erupted at the first encounter and ended in remorse and tears. These persons were characterized by intolerance of pain, impatience,

inability to wait for relief, remorse in the anxiety caused in others and in their own incontinence.

Anxious type of the response to the disease was detected in 13.4% of patients with stage 1 AH. It manifested itself in the constant anxiety and suspicion of patients who feared the adverse course of the disease, the lack of effect and even the threat of treatment. People with such type of the response to the disease were constantly looking for new ways of treatment, demanded additional information about their own disease, its possible complications, methods of treatment, trusted only the specialists. These patients were more interested in the data of objective research methods, the results of tests, the conclusions of specialists than their own feelings, so they listened more to the opinions of others than expressed their own complaints. The anxiety inherent in such individuals caused their depression.

Persons with hypochondriac type of attitude to the disease (1.5%) focused on subjective pain and other unpleasant sensations, constantly told about them to others, exaggerated the real and sought non-existent painful manifestations and their own suffering. They focused on the fear of possible side effects of the medicine, the desire to be treated with them was combined with distrust in its success, the requirements of meticulous examination – with fear of the threat and pain of medical interventions.

Apathetic type of the response to the disease in patients (2.0%) was characterized by indifference to their own destiny, to the consequences and results of illness and treatment, loss of interest in everything that previously worried them, and passively obeyed procedures and treatment at the urging of others.

In patients with obsessive-phobic type of the response to the disease (11.9%) there was anxious distrust, which is not to fear real threats, but unlikely complications of the disease, possible, but little justified, failures in life and at work. Imaginary threats worried these patients more than real ones,

they looked for signs and rituals that could protect them and relieve anxiety.

Persons with sensitive type of the response to the disease (48.8%) were concerned about possible adverse effects on others, which could be caused by information about their existing disease. They were worried that others would avoid them, consider them inferior, neglect or fear them, spread gossip and unfavorable information about the cause and nature of their disease.

Patients with paranoid type of attitude to the disease (29.9%) were convinced that their disease was the result of someone's hostile intent, they were extremely hostile to prescribed drugs and procedures, attributed possible complications of treatment and side effects of drugs to negligence or hostile intent of doctors, blaming them and demanding their punishment in this regard.

Patients with euphoric type of the response to the disease (34.3%) were characterized by unreasonably high mood, often artificial neglect, careless attitude to their own disease, the hope that everything will get by without doctor's help. They tried to get all the pleasures of life, in spite of everything, easily violated the regime, despite the fact that these violations could adversely affect the course of the disease.

The leading feature of patients with egocentric type of attitude to the disease (6.0%) was exposure of their own sufferings and experiences to their loved ones and others, they tried to completely capture their attention, demanded exceptional care for themselves, and diverted conversations onto them. They constantly emphasized their own special position, the uniqueness of their own disease, and other people, who also needed attention and care, were seen by them as "competitors" and they showed hostile attitude to them.

That is, mixed types of attitude to the disease prevailed in patients with stage 1 AH. Sensitive, euphoric and neurasthenic types of attitude were the most common in the structure of unmixed types of attitude to the disease; in the

structure of all diagnosed types of attitude to the disease – sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoid and euphoric types of attitude, and the most common combinations were a combination of hypochondriac, apathetic, neurasthenic, egocentric types. Inadequate treatment of the disease, which was observed in 91.0% of persons with stage 1 AH, was due to their maladaptation, which greatly complicated the rehabilitation process.

Among patients with stage 2 AH, there was an increase in the expressiveness of anxious and apathetic type of attitude to the disease. In such patients, unmixed types were found in 14.6%, mixed – in 81.9%, there was no pattern of relationships – in 3.5% of the examined.

In the structure of unmixed type of the response to the disease in stage 2 AH, the most common were sensitive, euphoric, neurasthenic type. Sensitive type of attitude to the disease among patients with stage 2 AH was determined in 36.4%, neurasthenic – in 21.2%, anxious – in 12.1%, harmonic – in 9.1%, euphoric – in 21.2% of cases.

In the structure of all diagnosed types of attitude to the disease in patients with stage 2 AH, sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoid and euphoric types are most often identified.

Anxious type of the response to the disease in these patients was associated with hypochondriac, apathetic, neurasthenic, obsessive-phobic, sensitive, egocentric and euphoric types; apathetic type – with anxious, hypochondriac, neurasthenic, obsessive-phobic, sensitive, egocentric, euphoric, harmonic types.

Among all responses to the disease, ergopathic type was detected in 43.4%, harmonic – in 1.3%, anosognostic – in 14.6% of patients with stage 2 AH.

Neurasthenic type of attitude to the disease occurred in 38.5%, anxious – in 20.8%, hypochondriac – in 7.5%, apathetic – in 6.2%, obsessive-phobic – in 16.8%, melancholic – in 0.9% patients with stage 2 AH.

Persons with melancholic type of attitude to the disease were characterized by depression due to the presence of the disease, lack of faith in recovery, of the possibility of improving their own well-being, of the effectiveness of treatment. These patients faced depression, verging on suicide, pessimism in views on the environment; they did not believe in the success of treatment, even with favorable data from objective studies.

Sensitive type of attitude to the disease was determined in 48.7%, paranoid – in 35.8%, euphoric – in 26.1%, egocentric – in 4.0% of patients with stage 2 AH.

Thus, in stage 2 AH, the expressiveness of anxious and apathetic type of attitude to the disease increased. Mixed types of the response to the disease prevailed (81.9%). In the structure of its unmixed types the most common were sensitive, euphoric and neurasthenic, in the structure of all diagnosed types – sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoid and euphoric. The most common combinations were a combination of anxious, hypochondriacal, apathetic, neurasthenic, obsessive-phobic, sensitive, egocentric and euphoric types of attitude to the disease. Psychological and social adaptation was impaired in 98.7% of patients with stage 2 AH, which, as in persons with stage 1 AH, significantly complicated the rehabilitation process.

In patients with AH and dysthymia, the expressiveness of hypochondriac, egocentric type of attitude to the disease significantly increased, and decreased for the euphoric type, compared with individuals without nosogenias.

Among these patients with stages 1 and 2 AH with dysthymia mixed types were diagnosed in 66.7 and 71.4% respectively, unmixed types – in 20.0 and 23.8%, there was no pattern of relationships – in 13.3 and 4, 8% of the examined.

At the same time, sensitive and euphoric types were the most common in the structure of unmixed types of attitude to the disease. In persons with stage 1 AH, the sensitive type was found in 33.3%, euphoric – in 66.7%, and with stage 2 AH,

sensitive type of attitude to the disease was diagnosed in all patients (100.0%).

In mixed types of attitude to the disease, the hypochondriac type was associated with neurasthenic, egocentric, euphoric; egocentric – with hypochondriac, obsessive-phobic, harmonic, euphoric, ergopathic and paranoid; euphoric – with anosognostic, hypochondriac, neurasthenic, sensitive and egocentric types.

In the structure of all diagnosed types of attitude to the disease in patients with AH with dysthymia, neurasthenic, anxious, obsessive-phobic, paranoid types were most often identified, harmonic and melancholic types were not diagnosed.

Among all responses to the disease in persons with stages 1 and 2 AH with dysthymia neurasthenic type of attitude to the disease occurred in 73.3 and 28.6%, anxious – in 60.0 and 9.5%, obsessive-phobic – in 46.7 and 14.3%, sensitive – in 40.0 and 28.6%, paranoid – in 33.3 and 38.1%, euphoric – in 26.7 and 23.8% of cases. In patients with stage 1 AH egocentric type of attitude to the disease was detected in 26.7%, and in patients with stage 2 AH ergopathic type – in 47.6%, anosognostic – in 4.8%, hypochondriac – in 9, 5%, apathetic – in 4.8% of cases.

That is, among patients with AH with dysthymia the expressiveness of hypochondriac, egocentric type increased and the expressiveness of euphoric type decreased. Unmixed types of attitude to the disease were determined in 16.7% of patients, mixed – in 80.6%, and in 2.7% the type of response to the disease did not develop. In the structure of unmixed types of attitude to the disease, the most common were sensitive and euphoric; in the structure of all diagnosed types – neurasthenic, anxious, obsessive-phobic, paranoid. The most common combinations were a combination of neurasthenic, obsessive-phobic, egocentric and euphoric type of attitude to the disease. Social and psychological adaptation in connection

with disharmonic type of response to the disease was impaired in 91.7% of patients with AH and dysthymia.

Patients with AH and mixed anxiety-depressive disorder were characterized by increased expressiveness of obsessive-phobic and decreased euphoric type of attitude to the disease.

Among these patients with stage 1 and 2 AH, unmixed types of attitude to the disease were determined in 29.4 and 21.1% respectively, mixed – in 70.6 and 78.9% of cases. In the structure of unmixed types, the most common were sensitive and neurasthenic type of attitude to the disease. In patients with stage 1 AH neurasthenic type was determined in 40.0%, harmonic – in 40.0%, ergopathic – in 20.0%; in persons with stage 2 AH sensitive – in 75.0%, neurasthenic – in 25.0% of cases.

In the structure of all diagnosed types neurasthenic, sensitive euphoric, ergopathic and paranoid were most often determined. In patients with stage 1 and 2 AH with mixed anxiety-depressive disorder, anxious type of attitude to the disease was detected in 11.8 and 10.5%, neurasthenic – in 52.9 and 31.6%, sensitive – in 64.7 and 52.6%, euphoric – in 47.1 and 21.1%, anosognostic – in 17.7 and 15.8%, ergopathic – in 29.4 and 47.4%, paranoid – in 17.7 and 36, 8% of cases. Among persons with stage 1 AH, harmonic and obsessive-phobic types of response to the disease were determined by 11.8%, among patients with stage 2 AH – in 5.3% of the examined.

Harmonic type of attitude to the disease correlated with ergopathic and hypochondriac; anxious – with anosognostic, neurasthenic and obsessive-phobic; hypochondriac type – with apathetic, sensitive, harmonic, euphoric, anosognostic; apathetic type – with hypochondriac, neurasthenic, euphoric, anosognostic; neurasthenic type – with anxious, apathetic, anosognostic; obsessive-phobic type – with anxious, egocentric, ergopathic and paranoid; euphoric type – with anosognostic, hypochondriac, apathetic, sensitive; anosognostic type – with euphoric, anxious, hypochondriac,

apathetic, neurasthenic and sensitive type of attitude to the disease.

That is, patients with AH with mixed anxious and depressive disorder were characterized by an increase in the expressiveness of obsessive-phobic and a decrease in euphoric type of the response to the disease. In patients with stage 1 and 2 AH, unmixed type of attitude to the disease was diagnosed in 29.4 and 21.1% respectively, mixed – in 70.6 and 78.9% of cases. In the structure of unmixed types of the response to the disease, the most common were sensitive and neurasthenic; in the structure of all diagnosed types, neurasthenic, sensitive, euphoric, ergopathic and paranoic with frequent combinations of anxious, apathetic, neurasthenic, euphoric and anosognostic types of attitude to the disease were most often determined. Social and psychological adaptation was impaired in 91.7% of patients, which, as with other forms of nosogenias, significantly disrupted the rehabilitation process.

Among patients with AH and neurasthenia, the expressiveness of euphoric and anosognostic type of the response to the disease decreased.

At the same time, in patients with stage 1 and 2 AH, unmixed types were determined in 50.7 and 19.1, mixed in 41.3 and 76.4% respectively, and type of attitude to the disease did not develop in 8.0 and 4.5% of cases.

In these persons sensitive, ergopathic and paranoic types were the most common in the structure of unmixed types of attitude to the disease. In stage 1 and 2 AH, sensitive type of the response to the disease was diagnosed in 15.8 and 35.3%, neurasthenic – in 22, 2 and 35.3%, harmonic – in 13.2 and 17.6%, euphoric – in 15.8 and 11.8% of cases. Patients with stage 1 AH were also diagnosed with anxious – in 15.8%, paranoic – in 15.8% and anosognostic type – in 1.4% of cases.

In the structure of all detected types of attitude to the disease, neurasthenic, sensitive, ergopathic, paranoic and euphoric types were most often diagnosed. In patients with stage 1 and 2 AH with neurasthenia, harmonic type was

detected in 6.6 and 3.4%, respectively, anxious – in 16.0 and 9.0%, hypochondriac – in 4.0 and 3.4%, apathetic – in 1.3 and 2.5%, neurasthenic – in 24.0 and 30.4; obsessive-phobic – in 6.6 and 10.1, sensitive – in 41.3 and 37.1%, egocentric – in 1.3 and 3.4%, euphoric – in 30.6 and 25.8%, anosognostic – in 20.0 and 11.2%, ergopathic – in 21.3 and 43.8%, paranoid – in 36.0 and 16.9% of cases.

In patients with mixed types of attitude to the disease, the euphoric type was associated with anosognostic, hypochondriac, obsessive-phobic, sensitive, egocentric, ergopathic, and paranoid types; anosognostic – with obsessive-phobic and egocentric types.

That is, in patients with AH with neurasthenia there was a decrease in the expressiveness of euphoric and anosognostic types of the response to the disease. In stage 1 and 2 AH, unmixed types of attitude to the disease were diagnosed in 50.7 and 19.1%, mixed – in 41.3 and 76.4%, there was no pattern of relationship – in 8.0 and 4.5% of cases. In the structure of unmixed types of attitude to the disease, the most common were sensitive, ergopathic and paranoid; in the structure of all diagnosed types – neurasthenic, sensitive, ergopathic, paranoid and euphoric with frequent combinations of anxious, obsessive-phobic, egocentric, euphoric and paranoid types. Social and psychological attitude to the disease was inadequate in 94.5% of the examined with AH and neurasthenia.

Patients with AH with hypochondriac disorder were characterized by a decrease in the expressiveness of harmonic, euphoric, anosognostic and an increase in anxious, hypochondriac, apathetic, neurasthenic and obsessive-phobic type of attitude to the disease.

In persons with AH and this form of nosogenesis, unmixed types of attitude to the disease were determined in 40.9%, mixed – in 59.1% of cases; among patients with stage 2 AH mixed types – in 93.3%, type of the response to the disease did not develop in 6.7% of cases.

In the structure of unmixed types of attitude to the disease in those examined with stage 1 AH and hypochondriac disorder, the most common was the sensitive type – 66.6%. Neurasthenic type was determined in 16.7%, anosognostic – also in 16.7% of cases.

In the structure of all diagnosed types of the response to the disease in patients with AH with hypochondriac disorder, the most common were sensitive, neurasthenic and anxious types. In stage 1 and 2 AH, anxious type was diagnosed in 13.6 and 46.7%, neurasthenic – in 31.8 and 71.1%, obsessive-phobic – in 13.6 and 33.3%, sensitive – in 59.1 and 73.3%, egocentric – in 4.5 and 3.3%, anosognostic – in 22.7 and 73.3%, ergopathic – in 22.7 and 33.3%, paranoid in 22.7 and 37.8% of patients. In stage 2 AH, hypochondriac type of attitude to the disease was observed in 17.8%, melancholic – in 3.3%, apathetic – in 17.8%, euphoric – in 13.3% of patients.

In mixed types of the response to the disease, the neurasthenic type was combined with anxious, egocentric, euphoric; egocentric type – with neurasthenic, sensitive and anosognostic; euphoric – with anxious and neurasthenic types.

That is, in patients with AH with hypochondriac disorder there was a decrease in the expressiveness of harmonic, euphoric, anosognostic types and increase of anxious, hypochondriac, apathetic, neurasthenic and obsessive-phobic types of attitude to the disease. In those examined with stage 1 AH, unmixed types of attitude to the disease were observed in 40.9%, mixed – in 59.1%; in patients with stage 2 AH mixed – in 93.3% and no type of attitude to the disease – in 7.6% of cases. In the structure of unmixed types of attitude to the disease the most common was sensitive, in the structure of all diagnosed types – sensitive, neurasthenic and anxious types. Combinations of hypochondriac, obsessive-phobic and anosognostic types were the most common in mixed types of the response to the disease. Social and psychological adaptation was impaired in 97.0% of the examined.

Patients with AH with a mild depressive episode were marked by an increase in the expressiveness of hypochondriac, neurasthenic, egocentric and a decrease in euphoric type of attitude to the disease.

At the same time, among persons with stage 1 and 2 AH, unmixed types of attitude to the disease were diagnosed in 16.7 and 7.5%, respectively; mixed – in 83.3 and 85.0% of cases, and in 7.5% of patients with stage 2 AH types of attitude to the disease did not develop.

Anxious and anosognostic types are identified in the structure of unmixed types of the response to the disease in all examined with stage 1 and 2 AH.

In the structure of all diagnosed types of attitude to the disease in patients with AH and mild depressive episode, the most common were neurasthenic, obsessive-phobic, sensitive, ergopathic and paranoic types. In persons with stage 1 and 2 AH, alarming type of attitude to the disease was diagnosed in 27.8 and 40.0%, neurasthenic – in 50.0 and 60.0%, obsessive-phobic – in 44.4 and 25.0%, sensitive – in 38.9 and 10.8%, euphoric – in 16.7 and 15.0%, anosognostic – in 16.7 and 10.0%, ergopathic – in 44.4 and 55.0%, paranoic – in 44.4 and 55.0% of cases. Egocentric type was found in 27.8% of patients with stage 1 AH, hypochondriac – in 20.0% of persons with stage 2 AH.

In mixed types, neurasthenic type of attitude to the disease is associated with anxious, egocentric, euphoric types; egocentric type – with neurasthenic, sensitive and anosognostic; euphoric type – with anxious and neurasthenic types.

That is, among patients with AH with a mild depressive episode there is an increase in the expressiveness of hypochondriac, neurasthenic and egocentric type of attitude to the disease. At the same time in persons with stage 1 and 2 AH unmixed types were diagnosed in 16.7 and 7.5%, respectively, mixed – in 83.3 and 85.0% of cases; type of attitude to the disease did not develop in 7.5% of patients with stage 2 AH.

In the structure of unmixed types of attitude to the disease, only anosognostic and anxious types were diagnosed; in the structure of all diagnosed types obsessive-phobic, sensitive, ergopathic and paranoid with frequent combinations of neurasthenic and egocentric types were most often found. Adaptation was impaired in 92.1% of patients, which significantly complicated the process of their rehabilitation.

Patients with AH with other persistent personality changes were marked by a decrease in the expressiveness of euphoric and ergopathic type of attitude to the disease. Among persons with stages 1 and 2 AH with these personality changes, unmixed types are defined in 16.7 and 66.7%, respectively, mixed – in 66.6 and 33.3% of cases; there was no relationship pattern – in 16.7% of patients with stage 1 AH.

In the structure of unmixed types of attitude to the disease in all patients with stage 1 AH there was found paranoid type, and in all persons with stage 2 AH – sensitive type.

In the structure of all diagnosed types of attitude to the disease at this disorder neurasthenic, sensitive, euphoric, paranoid types were most often determined. At the same time in patients with stage 1 and 2 AH neurasthenic type was diagnosed in 50.0 and 100.0%, respectively, obsessive-phobic – in 16.7 and 66.7%, sensitive – in 50.0 and 100.0%, euphoric – in 50.0 and 100.0% of cases. Paranoid type was determined in 16.7% of patients with stage 1 AH.

That is, patients with AH with other persistent personality changes were marked by a decrease in the expressiveness of euphoric and ergopathic type of attitude to the disease. Among individuals with stage 1 and 2 AH, unmixed types of the response to the disease were detected in 16.7 and 66.7%, respectively, mixed – in 66.7 and 33.3% of patients. In 16.7 persons with stage 1 AH type of attitude to the disease was not determined. In the structure of unmixed types were defined only paranoid and sensitive types were defined; in the structure of all diagnosed types, neurasthenic,

sensitive, euphoric and paranoid with frequent combinations of sensitive and euphoric types were most often diagnosed. Social, psychological and socio-psychological adaptation was impaired in 100.0% of the examined, which significantly complicated the process of their rehabilitation.

The mean scores for each type of attitude to the disease in persons with AH without nosogenias were not significant. Harmonic, euphoric, ergopathic and anosognostic types were somewhat more expressive.

Among the persons of this group at stage 1 and 2 AH, unmixed types were determined in 31.3 and 16.7%, respectively, mixed – in 64.6 and 83.3% of cases; type of attitude to the disease did not develop in 4.1% of patients with stage 1 AH.

In the structure of unmixed types of attitude to the disease among such patients the most common were anxious, harmonic, euphoric types. At the same time in the examined with stage 1 AH the sensitive type was found in 20.8%, euphoric – in 39.6%, harmonic – in 39.6%; in patients with stage 2 AH in 65.5% of cases anxious types were identified and in 34.5% – euphoric types.

Sensitive, euphoric and ergopathic types were the most common in the structure of all diagnosed types of attitude to the disease in patients with AH without nosogenias. In persons with stage 1 and 2 AH, harmonic type was diagnosed in 12.5 and 3.5%, respectively, anxious – in 10.4 and 34.5%, neurasthenic – in 16.7 and 27.6%, obsessive-phobic – in 6.3 and 10.3%, sensitive – in 50.0 and 51.7%, egocentric – in 3.1 and 10.3%, euphoric – in 58.3 and 51.7%, anosognostic – in 22, 9 and 37.9%, ergopathic – in 25, 0 and 55.2%, paranoid – in 22.9 and 24.1% of cases.

At mixed types of attitude to the disease, harmonic type correlated with ergopathic, neurasthenic; euphoric – with anosognostic, anxious, hypochondriac, apathetic, neurasthenic, obsessive-phobic and ergopathic; anosognostic

type – with euphoric and apathetic; ergopathic – with harmonic, sensitive and euphoric types.

That is, patients with AH without nosogenias did not have significant mean scores of types of attitude to the disease; the expressiveness of harmonic, euphoric, ergopathic and anosognostic types increased only slightly. In patients with stage 1 and 2 AH without nosogenias, unmixed types were diagnosed in 31.3 and 16.7%, respectively, mixed – 64.6 and 83.3% of cases, types of attitude to the disease did not develop in 4.1% of the examined with stage 1 AH. In the structure of unmixed types of attitude to the disease, the most common were anxious, harmonic, euphoric; in the structure of all diagnosed types, sensitive, euphoric and ergopathic types with frequent combinations of anxious, apathetic, neurasthenic, obsessive-phobic and euphoric types were most often identified. Social and psychological adaptation was impaired to a lesser extent than in persons with nosogenias – in 90.1%, but it also complicated the rehabilitation process.

Conclusions.

1. A study of the attitude of patients with AH to their own disease showed that the vast majority had an inadequate internal picture of the disease, which contributed to the development of social maladaptation of patients, especially at sensitive, ergopathic, neurasthenic, paranoic and euphoric types of attitude to the disease.

2. Deadaptation plays a significant role in the early stages of AH, but then it still has a predominantly intrapsychic focus, while the progression of AH deepens, mainly due to the interpsychic orientation of the response to the disease.

3. In turn, disharmonic types of attitude to the disease facilitate the increase of the expressiveness of nosogenias. The predominance of neurasthenic, anxious, obsessive-phobic and paranoic types facilitates the formation of dysthymia; neurasthenic, obsessive-phobic and paranoic

types contribute to the occurrence of a mild depressive episode; neurasthenic and paranoid types contribute to the occurrence of neurasthenic and mixed anxiety-depressive disorder; neurasthenic and anxious types of attitude to the disease contribute to the occurrence of hypochondriac disorder. Other persistent personality changes increase under the influence of neurasthenic and paranoid types of the response to the disease.

4. In patients with АН, anxious and paranoid types of attitude to the disease contribute to the formation of affective, neurotic, stress-related and somatoform disorders, exacerbate persistent personality changes not associated with disorders or diseases of the brain; anxious and obsessive-phobic types of attitude to the disease contribute to the progression of affective disorders. At the same time, sensitive, euphoric and ergopathic types of attitude to the disease prevent the development of nosogenias and reduce their expressiveness in persons with АН and nosogenias.

Література

1. Александер Ф. (2002). Психосоматическая медицина. Принципы и практические применение. (пер.: С. Могилевский). М.: ЭКСМО-Пресс., 352 с.
2. Шкловский, В. М., Лукашевич, И. П., Орлов, И. Ю. и др. (2014). Роль структурно-функциональных изменений головного мозга в формировании психопатологических расстройств у больных инсультом. Социальная и клиническая психиатрия, 1, 34--39. <http://www.fesmu.ru/elib/Article.aspx?id=293997>.
3. Miller, E., Murray, L., Richards, L., Zorowits, R., Baas, T., Clark, P., Billinger, S. (2010). Comprehensive overview of nursing and interdisciplinary rehabilitation care of the stroke patients: a scientific statement from the American Heart Association. Stroke, 41, 2402-2448. doi: 10.1161/STR.0b013e3181e7512b.

4. Лурия Р. А. (1977). Внутренняя картина болезни и иатрогенные заболевания. М.: Медицина, 111 с.
5. Николаева Н. Н. (1987). Влияние хронической болезни на психику. Психологические исследования. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 167 с.
6. Оганов Р. Г., Погосова Г. В., Шальнова С. А. (2005). Депрессивные расстройства в общемедицинской практике по данным исследования КОМПАС: взгляд кардиолога. Кардиология, Т. 45, № 8, С. 37--43.
7. Петрова Н. Н., Леонидова Л. А., Баранцевич Е. Р. (2006). Психические расстройства у неврологических больных. Журн. неврол. и психиатр., Т. 106, № 7, С. 20--23.
8. Смулевич А. Б., Сыркин А. Л. (2005). Психокардиология. М.: МИА, 778 с.
9. Кришталь В. В., Михайлов Б. В., Марута Н. А. (2006). Роль и место медицинской психологии в системе медицинской помощи населению. Мед. Психология, Т. 1, № 1, С. 3--9.
10. Кришталь, В., Дроздова, І., Дзяк, Г. (2008). Нозогенії при артеріальній гіпертензії. Д.:Пороги, 288 с.
11. Alexander F. (1993). Functional disturbances. JAMA, Vol. 100, № 5, P. 469--473.
12. Тополянский В. Д., Струковская М. В. (1986). Психосоматические расстройства. М.: Медицина, 384 с.
13. Кабанов М. М., Личко А.Е., Смирнов В. М. (1983). Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. Л.: Медицина, 312 с.
14. Табачников А. Е., Абдрыхимова Ц. Б. (2006). Основы клинической психологии. Донецк: ДонГУЭТ, 266 с.
15. Taylor G. (2000). Resent developments in alexithymia theory and research/ Can. J. Psychiatry, Vol. 45, № 2, P. 134--142.
16. Бассин Ф. В. (1970). О так называемом психосоматическом подходе к проблеме развития и преодоления болезни, Клин. медицина, Т. LV, № 9, С. 38 - 44.
17. Эйдмиллер Э. Г., Юстицкий В. В. (1999). Психология и психотерапия семьи, СПб.: Питер, 656 с.

18. Wolf M. (2000). Neurological dysfunction, psychic conflict and psychotherapy. *M. J. Psychother.*, Vol. 52, № 5, P. 244-247.
19. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. (1984). Медицинская психология. М. ; Медицина, 272 с.
20. Maunder R., Hunter J. (2001). Attachment and psychosomatic medicine: developmental contributions to stress ad diseases. *Psychosom. Med.*, Vol. 63, № 4, P. 556 – 567.
21. Коркина М. В., Мокрилов В. В. (1998). Роль психосоматических циклов в генезе психосоматических заболеваний. *Журн. Неврол. И психиатр.*, Т. 98, № 11, С. 30 - 32.
22. Артеріальна гіпертензія. Стандарти надання медичної допомоги лікарями первинної ланки (за матеріалами Настанови Європейського товариства з артеріальної гіпертензії/Європейського товариства кардіологів (ESC/ESH) 2018 р. з лікування артеріальної гіпертензії*
URL: <https://www.umj.com.ua/article/131500/arterialna-gipertenziya-standarti-nadannya-medichnoyi-dopomogi-likaryami-pervinnoyi-lanki-za-materialami-nastanovi-yevropejskogo-tovaristva-z-arterialnoyi-gipertenziyi-yevropejskogo-tovaristva-kardio>
23. 2013ESH/ESK Guidelines for the management of arterial hypertension. The Task Force for the management of arterial hypertension of the European Society of Hypertension (ESH) and of the European Society of Cardiology (ESC) (2013). *Eur. Heart. J.*doi: 10.1093/
24. Коваленко, В. М., Лутай, М. І., Сіренко, Ю. М., Сичов, О. С. (2016). Серцево-судинні захворювання. Класифікація, стандарти діагностики та лікування кардіологічних хворих. Київ, 180 с.
25. Закон України «Про психіатричну допомогу» № 1489-III від 22.02.2000. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
26. Райгородский, Д. Я. (2000). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара:БАХРАХ-М.
27. Бабак, В. П., Білецький, А. Я., Приставка, О. П., Приставка, П. О. (2001). Статистична обробка даних. К.: МІВВЦ. 388 с.

28. Айвазян, С. А., Бежаева, З. И., Староверов, О. В. (1974). Классификация многомерных наблюдений. М.: Статистика.

References

1. Alexander F. (2002). Psychosomaticeskaya meditsina. Printsipi I prakticheskoye primeneniye. M.: EXMO-Press, 352 s.
2. SHclovskiy V. M., Lukashevich I. P., Orlov I. U. I dr. (2014). Rol structurno-funksionalnix izmeneniy golovno mozga v formirovaniyi psychopatologicheskix rasstroystv u bolnix insultom. Socialnaya I klinicheskaya psichiatriya, 1, 34-39. <http://www.fesmu.ru/elib/Article.aspx?id=293997>.
3. Miller, E., Murray, L., Richards, L., Zorowits, R., Baas, T., Clark, P., Billinger, S. (2010). Comprehensive overview of nursing and interdisciplinary rehabilitation care of the stroke patients: a scientific statement from the American Heart Association. Stroke, 41, 2402-2448. doi: 10.1161/STR.0b013e3181e7512b.
4. Luriya R. A. (1977). Vnutrennyaya kartina bolezni I iatrogenkiye zabolevaniya. M.: Medicina, 111 s.
5. Nicolayeva N. N. (1987). Vliyaniye chronicheskoy bolezni na psichiky. Psychologicheskoye issledovaniye. M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 167 s.
6. Oganov R. G., Pogosova G. V., Shalnova S. F. (2005). Depressivniye rasstroystva v obshchemedicinskoy practice po dannim issledovaniya КОМРАS: vzglad kardiologa. Kardiologiya, T. 45, № 8, S. 37-43.
7. Petrova N. N., Leonidova L. A., Barantsevich E. R. (2006). Psichicheskiye rasstroystva u nevrologicheskix bolnix. Ghurnal nevrolog. I psichiatriy., T. 106, № 7, S. 20 - 23.
8. Смулевич А. Б., Сыркин А. Л. (2005). Психокардиология. М.: МИА, 778 с.
9. Кришталь В. В., Михайлов Б. В., Марута Н. А. (2006). Роль и место медицинской психологии в системе медицинской помощи населению. Мед. Психология, Т. 1, № 1, С. 3 - 9.

10. Кришталь, В., Дроздова, І., Дзяк, Г. (2008). Нозогенії при артеріальній гіпертензії. Д.: Пороги, 288 с.
11. Alexander F. (1993). Functional disturbances. JAMA, Vol. 100, № 5, P. 469 - 473.
12. Тополянский В. Д., Струковская М. В. (1986). Психосоматические расстройства. М.: Медицина, 384 с.
13. Кабанов М. М., Личко А.Е., Смирнов В. М. (1983). Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. Л. : Медицина, 312 с.
14. Табачников А. Е., Абдрахимова Ц. Б. (2006). Основы клинической психологии. Донецк: ДонГУЭТ, 266 с.
15. Taylor G. (2000). Resent developments in alexithymia theory and research/ Can. J. Psychiatry, Vol. 45, № 2, P. 134 - 142.
16. Бассин Ф. В. (1970). О так называемом психосоматическом подходе к проблеме развития и преодоления болезни, Клин. медицина, Т. LV, № 9, С. 38 - 44.
17. Эйдмиллер Э. Г., Юстицкий В. В. (1999). Психология и психотерапия семьи, СПб.: Питер, 656 с.
18. Wolf M. (2000). Neurological dysfunction, psychic conflict and psychotherapy. M. J. Psychother., Vol. 52, № 5, P. 244-247.
19. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. (1984). Медицинская психология. М. ; Медицина, 272 с.
20. Maunder R., Hunter J. (2001). Attachment and psychosomatic medicine: developmental contributions to stress ad diseases. Psychosom. Med., Vol. 63, № 4, P. 556 – 567.
21. Коркина М. В., Мокрилов В. В. (1998). Роль психосоматических циклов в генезе психосоматических заболеваний. Журн. Неврол. И психиатр., Т. 98, № 11, С. 30 - 32.
22. Артеріальна гіпертензія. Стандарти надання медичної допомоги лікарями первинної ланки (за матеріалами Настанови Європейського товариства з артеріальної гіпертензії/Європейського товариства кардіологів (ESC/ESH) 2018 р. з лікування артеріальної гіпертензії*
URL: <https://www.umj.com.ua/article/131500/arterialna-gipertenziya-standarti-nadannya-medichnoyi-dopomogi-likaryami-pervinnoyi-lanki-za-materialami-nastanovi>

[yevropejskogo-tovaristva-z-arterialnoyi-gipertenziyi-yevropejskogo-tovaristva-kardio](#)

23. 2013ESH/ESK Guidelines for the management of arterial hypertension. The Task Force for the management of arterial hypertension of the European Society of Hypertension (ESH) and of the European Society of Cardiology (ESC) (2013). Eur. Heart. J.doi: 10.1093/
24. Коваленко, В. М., Лутай, М. І., Сіренко, Ю. М., Сичов, О. С. (2016). Серцево-судинні захворювання. Класифікація, стандарти діагностики та лікування кардіологічних хворих. Київ, 180 с.
25. Закон України «Про психіатричну допомогу» № 1489-III від 22.02.2000. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
26. Райгородский, Д. Я. (2000). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара:БАХРАХ-М.
27. Бабак, В. П., Білецький, А. Я., Приставка, О. П., Приставка, П. О. (2001). Статистична обробка даних. К.: МІВВЦ. 388 с.
28. Айвазян, С. А., Бежаева, З. И., Староверов, О. В. (1974). Классификация многомерных наблюдений. М.: Статистика.

УДК 159.9:316.614.5

Ерліш Е.А. (м. Київ)

СУЧАСНИЙ СТАН І ТИПОЛОГІЯ КОНФЛІКТНИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ З ПОГЛЯДУ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянуто основні причини та наслідки конфліктних шлюбно-сімейних стосунків. Описано специфічні типи конфліктних родин, основні причини їхньої появи та динаміку протікання. Визначено ключові передумови появи конфліктних взаємин у подружній парі. Здійснено умовний поділ на внутрішньоособистісні та

міжособистісні типи причин конфліктних взаємин, до яких зараховано: відмінності в поглядах на подружнє життя, виховання дітей; складні побутово-фінансові умови; незадоволену потребу в емоційній підтримці; відмінності в життєвих інтересах, прагненнях; конкуренція, боротьба за владу в родині; нестача взаємної теплоти та розуміння партнером; обмеження свободи дій та активності членів родини; девіантна та делінквентна поведінка одного із членів родини; авторитарний, жорсткий тип стосунків у подружжі; сексуальна дисгармонія партнерів; перенасичення потреб, гіперопіка партнера.

Визначено основним наслідком появи та загострення конфліктних стосунків у родині нервово-психічну напругу як одне з основних психотравмувальних переживань, яке виникає через перебування людини в ситуації постійного психологічного тиску, важкого чи безвихідного положення (наявність перешкод для прояву важливих почуттів, задоволення потреб; наявність постійного внутрішнього конфлікту). Визначено, що нервова напруга виявляється у дратівливості, поганому настрої, порушеннях сну, приступах люті.

Висновки. У підсумку запропоновано авторське бачення типології конфліктних родин, що передбачає чотири типи сімейних стосунків і їхній поділ відповідно до специфічних станів переживання даного типу конфліктності. У кризовій родині переважальним є загострений стан переживання; члени родини у постійному актуальному режимі перебувають у ситуації провокованих і нерозв'язаних конфліктів. Проблемний тип родини передбачає тривалий стан протікання, тобто динамічні в часі та не вирозв'язувані протягом тривалого часу труднощі. Невротична родина характеризується передусім латентним (завуальованим) станом перебігу конфліктного процесу, тобто причини конфліктів не поверхові, часто навіть неусвідомлювані. Конфліктна

родина визначає як провідний перманентний стан невдоволення; причини конфлікту змінюються, проте ситуація конфлікту постійна. Як наслідок, наявний відповідний конфліктний тип особистості одного або обох із подружжя, що вимагає відповідного консультативного чи корекційного втручання.

Ключові слова: шлюбні стосунки, родинні конфлікти, подружжя несумісність, сімейне консультування.

Erlish Ernest. Current state and typology of conflicting marriage and family relations consideration of consulting psychology

Principal reasons and consequences of conflict marriage-domestic relations are considered in the article. The specific types of conflict families, principal reasons of their appearance and flowing dynamics, are described. Key pre-conditions of appearance of conflict mutual relations are certain in the married couple. The conditional dividing is carried out into intra-personal and inter-personal types of reasons of conflict mutual relations, it is taken to that: differences in looks to the married life, education of children; difficult domestic-financial terms; dissatisfied requirement in emotional support; differences are in vital interests, aspirations; a competition, race, is for power in family; lack of mutual warmth and understanding a partner; limitation of freedom of actions and activity of family members; deviant and delinquent behavior of one of family members; an authoritarian, hard type of mutual relations is in the married couples; sexual disharmony of partners; supersaturating of necessities, hyper watching over a partner.

Certainly by the basic consequence of appearance and intensifying of conflict mutual relations in family neuropsychic tension as one of the basic traumatic experiencing, that arises up through the stay of man in the situation of permanent psychological pressure, tight or

hopeless situation (a presence of obstacles is for the display of the important feeling, satisfaction of necessities; presence of permanent internal conflict). Certainly, that nervous tension appears in irritability, bad mood, paralyzation, attacks of fury.

Conclusions. Authorial vision of typology of conflict families, that envisages four types of family interactions and their division in accordance with the specific states of experiencing of this type of conflict, offers in a result. In *crisis family* prevailing is the strained state of experiencing; family members in the permanent actual mode are in the situation of the provoked and unsolved conflicts. *Problem family* envisages the protracted state of flowing, dynamic in time and not solvable during the protracted sentinel interval difficulties. *Neurotic family* is characterized foremost the latent (veiled) state of motion of conflict process, reasons of conflicts are not superficial, often even unrealized. *Conflict family* determines the permanent state of dissatisfaction as leading; reasons conflicts change, the situation of conflict is permanent however. As a result, the corresponding conflict type of personality is present one or both from the married couples that require corresponding consultative or correction interference.

Key words: marriage mutual relations, marriage relations, domestic conflicts, matrimonial incompatibility, domestic advising.

Вступ. На початковому етапі стосунків, коли кожен із членів пари має значну кількість позитивно забарвлених проєкцій-очікувань від партнера, майбутнє сімейне життя видається доступним та прийнятним для партнерів. Прагнення до створення та юридичного закріплення сімейних взаємин залежать, зокрема, від позитивного попереднього досвіду стосунків із даним партнером.

Додатковими підкріплюючими факторами стають аспекти впевненості у власних почуттях і ставленні до партнера, аналіз передумов для зустрічі один з одним,

інтуїтивне сприйняття власної готовності до спільного життя тощо. У кожного із партнерів виникає відчуття повної (або принаймні значної) сумісності, збігання інтересів, цінностей і настанов, а також сприйняття іншого з точки зору розвитку їхніх стосунків. Звісно, значну роль при виборі шлюбного партнера відіграють привабливість і матеріальні мотиви, проте акцентуємо увагу саме на психологічних установках, тому що саме їхні деструкції слугують чинниками появи конфліктних взаємин у родині, та як наслідок – розрив шлюбних взаємин.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Основними працями з теорії та практики психологічного консультування, що були використані при написанні статті, є роботи Б.Й. Хасана, О.Ф. Бондаренка та Т.М. Титаренко. Авторитетні вчені розглядали питання подружньої сумісності, задоволеності шлюбом у парі, емоційного та конативного складників подружнього життя, умов гармонійного сімейного життя тощо.

Науково цінними для нашого дослідження є праці М.М. Обозова та Т.М. Трапезнікової (аналіз психологічної сумісності подружньої пари, а також специфіки взаємноадаптації в перші роки спільного життя); Ю.Е. Альошиної та Л.Я. Гозмана (аспекти задоволеності шлюбом і розподілу ролей у подружній парі); Л.І. Мороз, Г.М. Дубчак та Т.В. Говорун (ціннісно-сміслові орієнтації та шлюбно-сімейні установки членів подружжя, настанов на майбутню подружню взаємодію); Л.З. Сердюк (психологічні специфіка та причини розлучень у шлюбній парі); А.А. Богословського (емоційний складник подружніх взаємин, кохання у шлюбі та динаміка емоційних трансформації членів подружньої пари) тощо.

Метою статті є визначення психологічних особливостей появи та розгортання конфліктів у шлюбно-сімейних стосунках.

2. Методологія та методи. У статті застосовано порівняльний метод, а також методи моделювання даних на основі якісних досліджень і результатів спостереження автора (на основі проведених психологічних консультацій із подружніми парами).

3. Результати та дискусії. Специфіка шлюбно-сімейних взаємин тісно пов'язана із ситуаціями незбігання інтересів кожного із членів подружжя. Відповідний спектр взаємного непорозуміння та відстоювання власних інтересів провокує розгортання конфліктної взаємодії.

Іншою вагомою причиною розгортання сімейних конфліктів є динамічна зміна самоствалення в контексті трансформації уявлень про шлюбного партнера, обумовлених початковими позитивними установками стосовно подружнього партнера. Динаміка розгортання подібної трансформації має певну часову тривалість і взаємодіє зі зміною уявлень про самого себе в контексті дорослішання [12].

Наприклад, розсудливість і спокійну відстороненість чоловіка дружина сприймає як надійність, їй симпатизує можливість емоційної рівноваги (чоловік мовчить і слухає там, де вона багато і душевно говорить). Чоловік у цьому випадку перебуває у приємному позитивному умонастрої від того, що поряд з дружиною він і сам починає почувати себе героєм. При цьому жінка, до прикладу, із самовіддачею піклується про чоловіка, старанно забуваючи про себе, адже вважає потребу піклуватися своїм обов'язком та аксіоматичною потребою чоловіка. Чоловікові це, звісно, приємно. До того ж, батьки та інші близькі люди можуть усіляко підтримувати таку «чудову пару» в їхній гармонійній, з точки зору навколишніх, взаємодії. Таким шляхом подружня пара реалізує власне спільне життя, і ситуація триває протягом певного часу. Проте тимчасовість і короткотривалість такого взаємного ставлення

проявляється у взаємній невдоволеності, що поступово накопичується та провокує наростання конфліктних взаємодій [4].

У більшості випадків, як це підтверджує практика консультативної роботи автора, конфліктний потенціал родини починає реалізовуватись у період переживання однієї з нормативних криз: після народження дітей, після кількох років спільного життя, після тривалого проміжку спільного життя тощо. Первинні причини появи взаємного невдоволення та конфліктної взаємодії зазвичай не усвідомлюються подружжям, адже наростання конфліктних стосунків поступове, і часто провокується якимись незначними обставинами. Проте саме врахування попереднього досвіду «викривлених» взаємин, і поступове прийняття наслідків спроби їхнього «самостійного коригування» партнерами (до прикладу, дружина, яка раніше відсторонювала чоловіка від хатніх справ, тепер у категоричній формі наполягає на їхньому виконанні) дозволяє вийти на шлях продуктивного розв'язання конфліктних ситуацій [5].

Отже, відбувається вхід у зону нормативної кризи, зазвичай забарвленої зовнішніми несприятливими обставинами, сприйняття подружжям один одного змінюється. Ті прояви і якості партнера, які на перших порах сприймалися як позитивні, бажані і довгождані, починають сприйматись абсолютно інакше. Ті ж спокій і розсудливість чоловіка, що давали дружині на початку стосунків відчуття захищеності, надійності і довіри, після декількох років спільного життя сприймаються як байдужість, холодність, пасивність і відкидання. Поступливість дружини сприймається чоловіком як байдужість, брак уваги до нього, упевненість та ініціативність – як спроба контролювати і давити [2].

Разом із цим розгортається динамічний процес зміни ставлення до самого себе кожним із подружжя. Відповідні вікові кризи переживаються членами шлюбної пари по-

різному та в різний час. Взаємопереплетення кризових періодів зміни самоствавлення та ставлення до шлюбного партнера зазвичай не обходяться без конфліктних проявів у подружній парі (рис. 1).

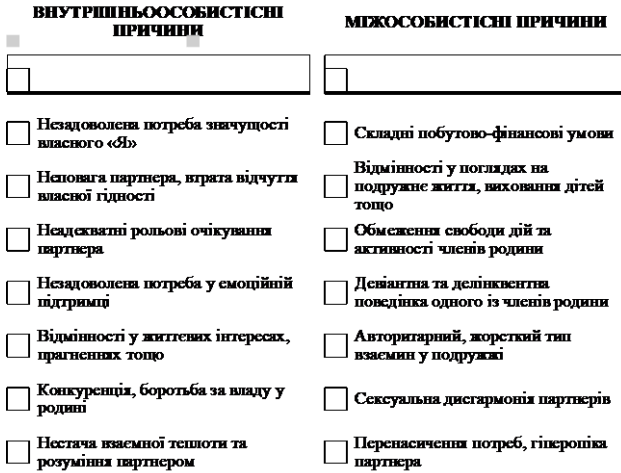

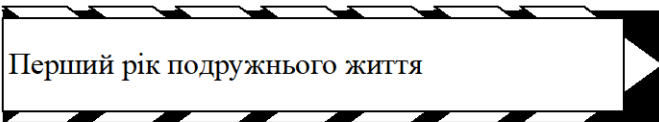
Рис. 1. Основні причини появи конфліктних взаємин у родині

Згідно з теорією сімейних систем Мюррея Боуена [1], існують дві основні змінні, що обумовлюють стан сімейної системи: рівень диференціації подружжя і рівень тривоги в сім'ї. Основне положення теорії сімейних систем торкається такої проблеми: наскільки ми диференціювали або не диференціювали власне Я, або якою мірою у нас не прояснені і не пропрацьовані емоційні зв'язки із сім'єю, з якої ми походимо. Усе це – явища одного порядку» [1, с. 221].

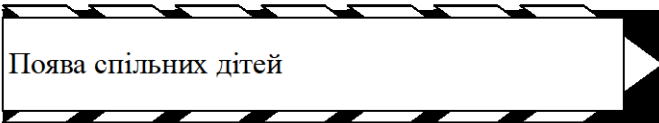
Це змінні, які взаємно впливають: чим вища тривога, тим більше знижується диференційованість, збільшується залежність один від одного і, відповідно, навпаки, -- чим нижча диференційованість кожного (а її рівень в обох членів подружжя приблизно однаковий), тим швидше відбувається «зараження тривогою» і тим легше підвищується її рівень. Це дуже важливі для сімейної

системи змінні. Нормативні (орієнтовно передбачувані) і ненормативні сімейні кризи (стресори, що несподівано впливають на сім'ю: економічна криза, смерть близьких, народження дитини, вихід на роботу після декретної відпустки, різке збільшення або зменшення доходів тощо) неминуче підвищують тривогу і знижують рівень диференційованості, сім'я регресує до відомих кожному патернів поведінки (рис. 2). Патерни або стереотипи поведінки – це несвідомі звички, які сидять у нас дуже глибоко (по суті, це те, як нас навчили в батьківських сім'ях сприймати себе, інших, чоловічі і жіночі ролі, як ставитися до тих чи інших подій) і визначають нашу поведінку [9].

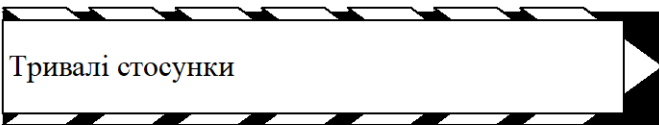
- криза адаптації

- криза батьківства

- криза одноманітності

- криза самотності

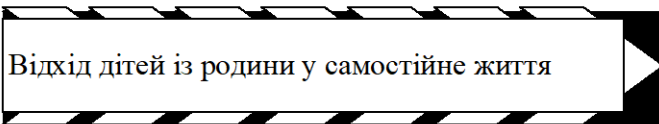

Рис. 2. Ключові кризові періоди у родині

Отже, передумови до появи конфліктних взаємин у подружній парі пов'язані зі зміною подружніх настанов упродовж спільного життя. У попередньому досвіді в обох членів подружжя формувалися очікування, установки стосовно один одного, а також «зони внутрішньої самотності» (термін К. Палій [8], що означає ті внутрішньо-особистісні зони, у яких у ранній період формування особистості, а потім і в пізніші періоди, особистість не була зрозуміла іншими, прийнята, і вимушена була залишатися зі своїми труднощами наодинці), самосприйняття, ставлення до себе, самооцінка та ін. Із таким багажем деструктивних самоставлень і викривлених складників сприйняття навколишніх, зближуючись, люди вступають у тривалі стосунки, а далі в шлюб один з одним [6].

Одним із найбільш виражених і деструктивних проявів негативних аспектів конфліктної взаємодії є накопичення емоційної напруги і як наслідок – неможливість розрядити власний негативний емоційний фон. Частими є випадки невміння членів подружжя висловитися стосовно власних негативних переживань, проте не в лайливій і звинувачувальній формі, а конгруентно, лише щодо власного ставлення до проблеми чи наявності певної емоційно незадоволеної потреби [3; 7].

Нервово-психічна напруга – одне з основних психотравмувальних переживань, яке виникає через перебування людини в ситуації постійного психологічного тиску, важкого чи безвихідного положення (наявність перешкод для прояву важливих почуттів, задоволення потреб; наявність постійного внутрішнього конфлікту). Вона виявляється в дратівливості, поганому настрої, порушеннях сну, приступах люті [10].

Наслідками конфліктних стосунків у родині є такі (рис. 4):

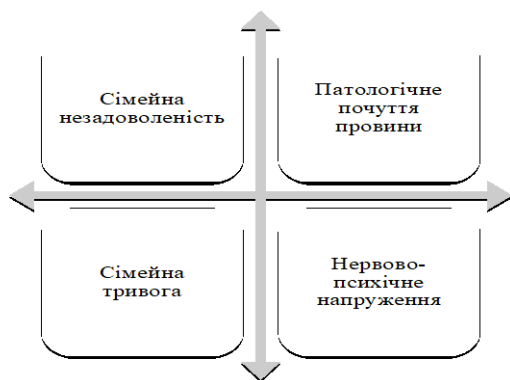

Рис. 3. Принципові негативні наслідки конфліктних стосунків у родині

Як видно з рис. 3, принциповими проблемними аспектами появи та загострення шлюбно-сімейних конфліктів є стани тривоги, невдоволеності, нерво-психічного напруження, а також появи патологічного відчуття провини. Усі ці прояви потребують цілеспрямованого консультативного впливу, оскільки члени родини здебільшого не можуть самостійно вийти з у вказаних труднощів [11].

Отже, розгортання конфліктної взаємодії у шлюбно-сімейній парі можливо подолати завдяки встановленню конгруентних стосунків і вміння кожного із подружжя саморегулювати емоційні стани.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Конфліктна динаміка та типологічна специфіка шлюбно-сімейних стосунків вибудовують спектр вагомого науково-прикладного інтересу в сучасній консультативній психології. Одним із провідних завдань консультанта є виявлення типологічної особливості та динаміки протікання конфліктної взаємодії, що передбачає розгалуження на відповідні передумови, пов'язаність із певними кризами, а також типологізаційний аналіз за виявленими наслідниками конфліктної ситуації в родині: сімейної незадоволеності,

нервово-психічної напруги, сімейної тривоги, а також патологічного почуття провини.

Література

1. Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Журнал практической психологии и психоанализа. 2005. №4. URL: <https://psyjournal.ru/articles/teoriya-semeynyh-sistem-myurreya-bouena>
2. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта. Москва: Класс, 2004. 208 с.
3. Крамченкова В.О. Психологія сім'ї. Х.: Видавництво «Нове слово», 2010. 238 с.
4. Лютак О.З. Сімейний конфлікт як предмет соціально-психологічного аналізу. Збірник наукових праць. Івано-Франківськ: Плай, 2005. Вип. 10. Ч. 1. С. 73--79.
5. Майерс Д. Социальная психология; пер. с англ. СПб.: Питер. Ком, 1998. 688 с.
6. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной психотерапии. Москва: Класс, 1998. 304 с.
7. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. 224 с.
8. Палій К. Коли ідентичність не значить ідентифікація: чужі серед своїх. Наукові записки. Серія «Культурологія». 2013. Вип. 11. С. 359--362.
9. Петрановская Л.В. Что делать если... Психологическая игра для детей. Москва: АСТ, 2016. 160 с.
10. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї: навчальний посібник. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
11. Скоромна О.П. Студентська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної діяльності. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2013. №3. С. 32--38.

12. Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Интегральная периодизация общего психического развития. Вопросы психологии. 1996. №5. С. 38--50.

References

1. Varga, A.Ya. Khamitova, I.Yu. (2005). Teoriya semejnyh sistem Mjurreja Boujena [Murray Bowen's Theory of Family Systems]. Zhurnal prakticheskoj psihologii i psihoanaliza – Journal of Practical Psychology and Psychoanalysis. 2005. №4. URL : <https://psyjournal.ru/articles/teoriya-semeynyh-sistem-myurreya-bouena>
2. Whitaker, C. (1998). Polnochnye razmyshlenija semejnego terapevta [Midnight Musings of a Family Therapist]. Moscow: Klass [in Russian].
3. Kramchenkova, V.O. (2010). Psykholohiia simi [Family Psychology]. Kharkiv: Novoe Slovo Publishing House [in Ukrainian].
4. Liutak, O.Z. (2005). Simeinyi konflikt yak predmet sotsialno-psykholohichnoho analizu [Family Conflict as a Subject of Socio-Psychological Analysis]. Zbirnyk naukovykh prats – Collection of scientific works, 10(1), 73-79 [in Ukrainian].
5. Myers, D. (1998). Social'naja psihologija [Social Psychology]. St. Petersburg: Piter.Com. [in Russian].
6. Minukhin, S., Fishman, Ch. (1998). Tehniki semejnoj psihoterapii [Techniques of Family Psychotherapy]. Moscow: Klass [in Russian].
7. Navaitis, G. (1999). Sem'ja v psihologicheskoy konsul'tacii [Family in Psychological Counseling]. Voronezh: NPO MODEK Publishing House [in Russian].
8. Palii, K. (2013). Koly identychnist ne znachyt identyfikatsiia: chuzhi sered svoikh [When Identity does not Mean Identification: Strangers among Their Own People]. Naukovi zapysky. Serii Kulturolohiia- Proceedings. Culturology series, 11, 359-362 [in Ukrainian].

9. Petranovskaya, L.V. (2016). Chto delat' esli... Psihologicheskaja igra dlja detej [What to Do if ... A Psychological Game for Children]. Moscow: AST [in Russian].
10. Pomytkina, L.V., Zlagodukh, V.V., Khimchenko, N.S., Pohorilska, N.I. (2010). Psykholohiia simi [Family Psychology]. Kyiv : Published by Nat. Aviation University "NAU-Druk" [in Ukrainian].
11. Skoromna, O.P. (2013). Studentska simia yak ob'iekt sotsialno-pedahohichnoi diialnosti [Student Family as an Object of Social and Pedagogical activity]. Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka- Social Pedagogy: Theory and Practice, 3, 32–38 [in Ukrainian].
12. Slobodchikov, V.I., Tsuckerman, G.A. (1996). Integral'naja periodizacija obshhego psihicheskogo razvitija [Integral Periodization of General Mental Development]. Voprosy psihologii - Issues of Psychology, 5, 38-50 [in Russian].

УДК 159.9(045)

**Каряка І.В. (м. Київ)
Вишпольська А.О. (м. Київ)**

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОСТІ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті висвітлено проблему впливу гендеру на особливості прояву емоційності в осіб юнацького віку. Проаналізовано поняття маскулінності, фемінності, андрогінності. Висвітлено вікові особливості виявлення гендерних відмінностей в емоційній сфері молоді та окреслено внутрішні й зовнішні фактори виявлення емоційності людини. Зазначено якісні характеристики прояву емоційності молоді, а саме: яскравість, гнучкість і глибина емоційного переживання.

За результатами емпіричного дослідження студентів вищих навчальних закладів вищої освіти міста Києва за статево-рольовим опитувальником С. Бем, тестом емоційного інтелекту Н. Холла, методикою діагностики емоційності В.М. Русалова було встановлено, що серед респондентів переважають андрогінні студенти, у яких вдало поєднуються риси як фемінності, так і маскулінності. Завдяки такому поєднанню жіночих і чоловічих рис вони краще емоційно адаптуються до нових умов, швидше орієнтуються в несподіваних ситуаціях. За шкалою «емоційна гнучкість» андрогінні респонденти також є адаптованішими та лабільнішими щодо прояву власних емоцій. Глибина переживання емоцій і їхнє розуміння найкраще проявляється в молоді маскулінної належності. Щодо яскравості емоційності, то представники фемінної належності обох статей є досить чутливими та проявляють підвищену емоційність до будь-чого. За допомогою статистичного аналізу за кожним критерієм встановлено, що представники андрогінної та фемінної належності мають вищий рівень емоційності, ніж маскулінні хлопці та дівчата. Це є доказом важливого впливу психологічної статі осіб юнацького віку на особливості прояву емоційності.

Ключові слова: маскулінність, фемінність, андрогінність, гнучкість емоційності, глибина емоційності, яскравість емоційності.

Kariaka I. V., Vyshpolska A. O. Gender features of emotionality in young people.

The article deals with the problem of gender influence on peculiarities of emotional expression in adolescents. The concept of masculinity, femininity, androgyny is analyzed. Age-specific features of gender differences in the emotional sphere of adolescents are highlighted and internal and external factors of expression of human emotionality are outlined. The qualitative characteristics of the manifestation of the

emotionality of young men are indicated, namely: brightness, flexibility and depth of emotional experience.

According to the results of an empirical study of students of higher educational establishments in the city of Kyiv by S. Bem's gender-role questionnaire, N. Hall emotional intelligence test, emotional diagnostics method according to V.M. Rusalov found that the respondents were dominated by androgynous students who successfully combined the features of both femininity and masculinity. Due to this combination of female and male traits, they are better able to adapt emotionally to new conditions, more likely to navigate unexpected situations. On the scale of emotional flexibility, androgynous respondents are also more adaptable and labile about expressing their own emotions. The depth of emotion and understanding of emotions is best manifested in the masculine youth. With regard to the brightness of emotionality, representatives of the feminine affiliation of both sexes are quite sensual and show increased emotionality to anything. Statistical analysis of each criterion revealed that androgynous and feminine members had a higher level of emotionality than masculine boys and girls. This is evidence of the important influence of the psychological sex of adolescents on the peculiarities of emotional expression.

Key words: masculinity, femininity, androgyny, flexibility of emotionality, depth of emotionality, brightness of emotionality.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток життя сучасної людини ставить перед нею все нові й нові завдання, виконання яких потребує швидкого і продуктивного реагування з метою подолання проблемних ситуацій у різних сферах її життєдіяльності. При цьому якість і продуктивність виконання останніх цілком залежить від рівня сформованості емоційної сфери особистості. Передусім це стосується осіб юнацького віку, оскільки саме цей період знаменується набуттям

людиною емоційної зрілості. Гармонійний розвиток емоційної сфери юнаків обумовлюється багатьма факторами, серед яких гендер є одним із тих, що детермінує перебіг функціонування та прояви даного феномену людської психіки. Саме тому проблема вивчення особливостей прояву емоційної сфери молоді за гендерною належністю постає нагальною проблемою психології сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі поняття емоцій має багато пояснень щодо сутності свого трактування, оскільки розглядалося багатьма філософами, ученими та психологами, які зробили значний внесок в осмислення емоцій. Відомо, що вивчення емоцій має давню історію, оскільки обговорення природи емоцій було розпочато з античних часів. Так, давньогрецький філософ Арістотель [1] розглядав емоції як щось тілесне чи духовне, що керується розумом. Він розумів емоції як особливий вид пізнання, за допомогою якого людина дізнається про навколишній світ. З часом наука почала вимагати інших доказів та аргументів щодо розгляду даного питання. Так, у своїх працях російський психолог С.Л. Рубінштейн [13] визначає емоції як психічне відображення актуального стану суб'єкта і його ставлення до об'єкта. Тобто, емоції виступають переживаннями, які завжди виникають у зв'язку з певними потребами або мотивами й щодо будь-яких подій. У свою чергу, О.М. Леонтьєв [11] розглядає емоції як психічне відображення смислів виконуваних дій і умов їхнього виконання. Це свідчить про те, що емоції обумовлюють відображення змісту та значення певного предмета для людини. Найуживаніше нині визначення цієї дефініції належить Е.П. Ільїну [9], де емоції виступають переживанням людиною власного ставлення до певного об'єкта або події і її результату, що сприяє організації доцільної поведінки в цій ситуації.

Перераховані вище визначення дають можливість твердити, що вони є досить схожими між собою, що обумовлюється ретельним і різнобічними вивченням їх у багатьох теоріях зарубіжних і вітчизняних учених. Серед наукових напрямків вивчення означеної проблематики виділяють два підходи: біологічний (органічний) і психологічний.

Перші спроби пояснити природу емоцій здійснили в межах біологічного аспекту. Так, за еволюційною теорією Ч. Дарвіна, емоції виступають непотрібним елементом психіки людини, що виникають у процесі еволюції та обумовлюють пристосувальні механізми організму [12]. Тобто, емоції людина успадкувала від тварин, функція яких полягає в адаптованості організму до зовнішніх умов. На підтримку цього виступають також представники рудиментальної теорії органічного напрямку Г. Спенсер, Т. Рібо, які вважають, що емоції людини є ретроспективними, оскільки виразні рухи, що супроводжують наш страх, розглядаються як рудиментарні залишки тваринної реакції при втечі й обороні, а виразні рухи, що супроводжують гнів, – як рудиментарні залишки тваринної реакції нападу. Страх – загальмований напад. Гнів – загальмована бійка. Отже, емоції та почуття людини мають тваринне походження [5].

Протилежну думку було представлено в периферичній теорії емоцій Джемса-Ланге, прихильники якої стверджують, що першопричиною виникнення емоцій людини є органічні зміни. Це свідчить про відсутність тваринного походження емоцій людини, оскільки їхнє виникнення обумовлюється історичними змінами розвитку суспільства, тобто вони мають соціальне походження [15].

Щодо вивчення емоцій на теренах психологічної науки слід зазначити про існування цілої низки підходів з виокремлення специфічних особливостей

функціонування та становлення даного феномену людської психіки. Отже, за асоціативною теорією В. Вундта, емоції виступають наслідком почуттів, які мають двокомпонентну структуру: перші – примітивні емоції, другі – вищі почуття [15].

У межах психоаналітичного напрямку З. Фрейда емоції є посиленням або зменшенням почуття дискомфорту людини, що здійснюється в глибині мозкових структур індивіда. Це пояснюється тим, що сприйнятий зовні образ викликає несвідомий процес, який провокує несвідому мобілізацію інстинктивної енергії. При разі відсутності застосування енергії в зовнішній активності людини ця енергія виявляється у вигляді емоційної експресії та емоційного переживання [8].

Засновник когнітивного напрямку Дж. Дьюї вважав, що виникнення емоцій обумовлюється інстинктивними діями або контрольованими формами поведінки людини, що зіштовхується з перешкодою. Відповідно до цього емоція виступає як наслідок дії людини на адаптацію до певних умов [9]. При цьому, саме емоційне переживання визначається рівнем збігу очікувань та уявлень з реальними досягнутими результатами індивіда [14]. А основним чинником у їхньому виникненні є усвідомлена людиною корисність, або ж шкідливість ситуації чи події [4]. Так силу та якість емоції, яка виникла, визначає сила потреби і вірогідність її задоволення в ситуації, що склалась [14].

У діяльнісному підході емоційні процеси охоплюють чималий клас процесів внутрішньої регуляції діяльності. З цього приводу О.М. Леонтьєв підкреслював, що емоції не тільки відповідають тій діяльності, у якій вони виникають, а й підкоряються цій діяльності, її мотивам. З другого боку, як зазначають у своїх дослідженнях О. Запорожець і Я. Неверович, емоції відіграють важливу роль у реалізації цих мотивів [7]. У

даному підході емоційні явища поділяються на дві групи: а) переживання, які надають «кольору» самим предметам і перетворюють їх у мотиви; б) явища, які виникають у процесі дій людини та виражають ставлення до умов і ситуацій.

Рубінштейн С.Л. [13] виділяє три рівні емоційної сфери: 1) рівень органічної емоційно-афективної чутливості, куди зараховуються так звані фізичні відчуття-задоволення, незадоволення, пов'язані з органічними потребами; 2) предметні почуття, які диференціюються залежно від предметної сфери (інтелектуальні, естетичні, моральні почуття) і завдяки яким людина усвідомлює причину власного емоційного переживання; 3) узагальнені почуття: почуття гумору, іронії, почуття піднесеного, трагічного, які відображають загальні стійкі світоглядні установки особистості.

Представник діяльнісного підходу Б.І. Додонов [6] приділяв увагу вивченню взаємозв'язку емоцій і мислення, тому розглядав кожен людську емоцію як аналог логічного оцінювального судження про предмет або явище, тому що вважав стародавні емоції попередньою формою мислення. Виняткове місце у вивченні емоцій посідає теорія диференціальних емоцій К. Ізарда [8], де об'єктом виступають 10 фундаментальних емоцій, кожна з яких розглядається як самостійний процес мотивації та переживання, що впливає на пізнавальну і поведінкову сферу людини. Ця теорія змогла ввібрати та об'єднати в собі напрацювання попередніх натуралістичних і когнітивних теорій.

Можна зазначити, що не існує однієї єдиної теорії, яка відповідала б на всі питання психології емоцій. Тому слід розглядати ці теорії як взаємодоповнювальні одна одну, ураховувати всі відкриті ними факти теоретичної та практичної діяльності. Вищевказане дозволяє зазначити, що емоційність відіграє значну роль у різних сферах життя людини: спілкуванні, професійній діяльності,

соціальних відносинах, освіті, сімейному та повсякденному житті. Виявлення емоційності людини обумовлюється багатьма факторами, серед яких важливу роль відіграє гендерна належність особистості.

Мета статті полягає у виявленні гендерних особливостей проявлення емоційності в осіб юнацького віку.

Викладення основного матеріалу дослідження. У науковій літературі поняття «гендер» виступає соціально-біологічною характеристикою людини, що визначає низку її особливостей: належність особи певної статі до внутрішнього відчуття себе «чоловіком» і «жінкою» [6]; психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як особистостей, а також психо-біологічні особливості, на які впливає біологічна стать [9]; цілісна психічна репрезентація статі, наповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним і поведінковим поняттям жіночого й чоловічого, здобута індивідом унаслідок набуття індивідуального гендерного досвіду [3].

Це свідчить про те, що зазначений феномен людської індивідуальності визначається як певний соціальний конструкт, що визначає соціальну стать людини відповідно до її біологічної належності. Відповідно до цього, чоловіки і жінки істотно відрізняються один від одного не лише за фізичними та фізіологічними характеристиками, а й за психологічними властивостями, особистісними якостями та поведінковими проявами. Однак це не свідчить про те, що одні чи інші мають обмеження щодо формування та розвитку означених якостей. Різниця цих особливостей обумовлюється складника гендеру (маскулінність, фемінність та андрогінність).

Маскулінність і фемінність визначають сукупність тілесних, психічних і поведінкових ознак, що відрізняють середньостатистичного чоловіка від жінки, або ж нормативні уявлення та установки, якими наділені

чоловіки та жінки. Типові риси фемінності й маскулінності – це насамперед суспільно закріплені норми, стереотипи, що нав'язуються людині суспільством.

Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її статі) свідчить про її андрогінність. Андрогінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. Професор психології Сандра Бем пояснювала андрогінність як індивідуальну здатність особи залежно від умов діяти водночас по-жіночому та по-чоловічому, такі люди краще пристосовані до вимог сучасного світу й до різноманітних життєвих випробувань [2].

Фемінінним людям властивий вищий рівень емоційності, дбайливості. Жінки вільніше і повніше висловлюють власні почуття та емоції, у них раніше виникає емпатія і потреба ділитися своїми переживаннями. Порівняно з чоловіками вони гнучкіші й відкритіші.

Маскуліни вирізняються спрямованістю на досягнення соціального успіху, на розв'язання проблем. Вони відрізняються низьким рівнем емпатії і низькою емоційністю у стосунках з партнером, нормою для них є стримування власних емоцій.

Андрогінні особи спрямовані на встановлення емоційного балансу. Для них характерне адаптування власних емоцій до різних ситуацій: чи прагнення до створення гармонійних тривалих стосунків, чи спрямованість на досягнення успіху. Вони мають високий рівень розвитку емпатійності та емоційності [10].

Однак на фоні однакових причин виявлення цих характеристик у чоловіків і жінок мають нібито своєрідну забарвленість. Тому чоловіки-маскуліни зазвичай утримуються від відкритого виявлення почуттів, вони досить рідко підпорядковують власну діяльність

емоційним переживанням. Щодо проявлення емоцій у фемінних чоловіків, слід зазначити той факт, що в основі їхнього перебігу лежить жіноча модель поведінки. Це свідчить про те, що чоловіки-феміни є емоційніше вразливими, мають високий рівень емпатії, під час взаємодії з навколишніми уникають виявлення агресії та гніву.

Щодо емоційних особливостей жінок, то фемінні жінки здебільшого спрямовані на відкрите виявлення власних емоцій, важко стримують сплески почуттів, не рідко втрачають самовладання. На відміну від них, жінки-маскуліни в перебігу емоцій використовують чоловічу модель поведінки. Тому маскулінні жінки найчастіше проявляють емоційну холодність, важче співчують і висловлюють власні переживання, які здебільшого тримають під контролем.

Андрогінність – виявлення людиною одночасно жіночих і чоловічих рис при адекватній статевій самосвідомості та виразній статевій ідентичності. Тобто чоловік, який усвідомлює себе чоловіком, або жінка, що ідентифікує себе з представницею однойменної статі, відповідно до ситуації, може проявляти фемінні або маскулінні риси. Це свідчить про те, що чоловіки-андрогіни та жінки-андрогіни здатні до проявлення різногендерних емоцій, вибір яких обумовлюється ситуацією перебування особи на даний момент. Відповідно до цього, андрогіни краще емоційно адаптуються до нових умов, швидше орієнтуються в несподіваних ситуаціях тощо [5].

Опис означених характеристик дає можливість твердити, що гендерна належність людини до тієї чи іншої статі обумовлює внутрішні та зовнішні фактори розвитку особистісних якостей у цілому. Так, до перших ми можемо зарахувати: особистісні якості (образ «Я», самооцінка, рівень домагань, установки тощо), перебіг перцептивно-чуттєвої, когнітивної та емоційно-вольової

сфери психічної активності індивіда; зовнішніми факторами формування та розвитку гендерної належності виступають соціальні інститути, що оточують людину протягом її життєдіяльності (звичаї, традиції, культура, релігія, економічні та політичні події, що відбуваються в суспільстві).

Можна стверджувати, що виявлення емоційності, передусім, обумовлюється ендерною належністю людини до певної психологічної статі. Остання дає можливість глибше зрозуміти й передбачити емоційні прояви особистості за певною гендерною належністю, виявлення якої детермінується завдяки: статевій ідентичності людини (первинна ідентифікація людини з тією чи іншою статтю, внутрішня потреба бути чоловіком чи жінкою); статеводиморфічній поведінці (відмінності поведінкової активності представників різних статей); відмінностям у роботі пізнавальних процесів, швидкості психічних реакцій; статевим відмінностям навченості, специфічним інтелектуальним здібностям.

Зазначені вище характерні прояви емоційності молоді говорять про те, що емоційні реакції дівчат та хлопців даного віку на однакові явища не є подібними. Ці відмінності характерних виявлення емоційності молоді детермінуються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Так, щодо першого, такими є суто психофізіологічні особливості діяльності організму, які обумовлюються особливостями роботи півкуль головного мозку, відмінностями в роботі гормональної системи, особливостями сприйняття та відмінностями порогів чуттєвості [1].

У свою чергу, до зовнішніх належать чинники, що виявляються в стереотипності проявлення емоційної поведінки, у вихованні, життєвому досвіді та особливостями світогляду кожного з обох статей [1]. Тобто, функція внутрішніх факторів прояву емоційності полягає в забезпеченні перебігу емоційності молоді. У

свою чергу, можна допустити, що завдяки приналежності до певного гендеру забезпечуються саме такі якісні прояви емоційності, як яскравість, гнучкість і глибина емоційного переживання, де яскравість виявляється в насиченості емоцій і почуттів; гнучкість емоційного переживання проявляється в гармонійному поєднанні емоційної експресивності та емоційної стійкості; глибина визначається силою переживань, більш внутрішнім їхнім перебігом.

Щодо цього слід зазначити, що в осіб, які належать до маскуліної психологічної статі, переважає сила та стриманість емоційних реакцій, підвищення самоконтролю. У представників фемінної належності спостерігається забарвленість емоційних станів і розширення чинників, здатних викликати емоційне збудження. В андрогінних дівчат і хлопців відбувається адаптивність емоційних переживань, схильність дотримуватись емоційного балансу.

З метою визначення прояву емоційності молоді за гендерною належністю нами було проведено дослідження, учасниками якого стали студенти закладів вищої освіти міста Києва віком від 19 до 24 років. Вибірку становило 40 респондентів (20 дівчат і 20 хлопців). Проведення експериментального дослідження передбачало виконання низки завдань: виділити критерії та рівні прояву емоційності молоді, а також визначити методичний інструментарій щодо проведення діагностики рівня означеного явища молоді; дослідити особливості прояву емоційності молоді відповідно до гендерної належності й провести аналіз та інтерпретацію отриманих результатів дослідження; розробити практичні рекомендації щодо гармонізації проявлення емоційності осіб юнацького віку.

Виокремлення нами основних аспектів гендерних чинників емоційності (комунікативний, інтелектуальний і психомоторний) обумовило виділення критеріїв рівня

сформованості даного явища в осіб юнацького віку. Ми вважаємо, що найхарактернішими критеріями виявлення емоційності, що відображають виокремлені нами чинники, є яскравість, глибина та гнучкість. Так, яскравість емоційності проявляється у ступені усвідомленості тих емоцій і почуттів, що переживають дівчата та хлопці даного віку. Це свідчить про те, що вираження розуміння будь-чого в людини обумовлюється зовнішніми та внутрішніми процесами мисленнєвої активності, що виявляється за допомогою зовнішнього та внутрішнього мовлення. Тобто, саме комунікативна діяльність людини акумулює в собі зовнішні й внутрішні прояви емоційності, де перші - виступають результатом, а другі -- процесом перебігу емоційності молоді.

Оскільки, як уже зазначалось, будь-які прояви активності людини детермінуються її мисленнєвою діяльністю, саме тому, наступним критерієм цього феномену людської психіки виступає глибина емоційності. Останній проявляється в силі та розумінні переживань людини. Найяскравіше це проявлення простежується саме в інтелектуальній діяльності як емоційно-чуттєві переживання хлопців і дівчат, пов'язаних з розумовим напруженням і виконанням інтелектуальних завдань.

Гнучкість емоцій виражається в зовнішньому проявленні емоційності, що виявляється у фізичних реакціях на подразник. Показником прояву останнього є реакція молоді на переживання щодо власних результатів у процесі фізичної праці, що супроводжується емоційним відгуком, сильною чуттєвістю або спокоєм.

Сукупність виявлення виділених нами критеріїв, оцінювання кожного зі співвідношень дає можливість виокремити рівні розвитку емоційності за гендерною належністю осіб юнацького віку, де високий рівень розвитку емоційності характеризується проявом у молоді високого рівня чутливості та схильності до емоційних

переживань. Це виявляється в яскравості емоцій і почуттів, насиченості їхнього вираження, а також в усвідомленому розумінні причини їхніх появи та наслідків, що виявляється в адекватності зовнішніх проявів. Середній рівень виявлення емоційності молоді характеризується помірною емоційною реакцією, емоції не є занадто яскравими, гнучкість емоційного переживання проявляється у гармонійному поєднанні емоційної експресивності та емоційної стійкості, людина може впасти в сильні емоції, але здатна контролювати їх перебіг, адаптуватися до ситуації. Тобто, у хлопців і дівчата із середнім рівнем прояву емоційності виявляється баланс у виразності та інтенсивності емоційного переживання, емоційний відгук не набуває занадто високих чи навпаки низьких значень. Низький рівень розвитку емоційності характеризується невисокою чутливістю та низьким рівнем занепокоєнням. Емоції та почуття не є насиченими, у гнучкості емоційного переживання спостерігається емоційна стриманість, а глибинна емоційних реакцій відмічається інтенсивністю, але більше внутрішнім перебігом. Отже, особи юнацького віку з низьким рівнем емоційності повинні виявляти деяку байдужість у випадку невиконання або поганого виконання фізичної роботи, розумової чи комунікативної дії.

Виділення критеріїв та рівнів розвитку виявлення емоційності осіб юнацького віку зумовило підбір і розробку діагностичного інструментарію для з'ясування рівнів її виявлення. Так, дослідження маскулінності фемінності та андрогінності молоді чоловічої та жіночої статі здійснювалося за допомогою статеворольового опитувальника С. Бем. Діагностика виокремлених критеріїв забезпечувалася за допомогою методики Н. Холла «Емоційний інтелект», де виявлення рівня сформованості яскравості проявлення емоційності молоді визначалась за шкалою «управління власними емоціями»;

гнучкість емоцій – за шкалою «самотивація»; глибина емоцій – за шкалою «емоційна обізнаність». Вивчення загального рівня сформованості виявлення емоційності молоді за гендерною належністю здійснювалося за допомогою методики В. Русалова «Діагностика емоційності». Виявлення сили і напряму кореляційного зв'язку між статевими й емоційними складниками особистості здійснювалося за допомогою r_s -критерію Спірмена.

Аналіз результатів дослідження зауважує, що, за методикою С. Бем, яка спрямована на виявлення належності людини до певної психологічної статі, серед дівчат 20% є представниками фемінної, 10% -- маскулінної, 70% -- андрогінної психологічної статі. У свою чергу, серед хлопців розподіл психологічної статі такий: маскулінних 20%, фемінних 10% та андрогінних 70% (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл респондентів за показником (у %)

Фізична стать	Психологічна стать		
	Маскулінність	Фемінність	Андрогінність
Жіноча	10,0	20,0	70,0
Чолові- ча	20,0	10,0	70,0

З наведених у таблиці 1 даних випливає, що серед представників нинішньої молоді переважає андрогінність. Усе це є свідченням того, що в сучасному суспільстві існує тенденція до того, що традиційні статево-рольові функції чоловіків і жінок дуже змішані, адже для досягнення успіху в різних сферах суспільного життя

необхідне гармонійне поєднання фемінних і маскулінних якостей.

Щодо діагностики рівня сформованості емоційної гнучкості в представників різногендерної та статевої належності за методикою Н. Холла було констатовано, що високий рівень розвитку означеного критерію мають 60% дівчат і 50% хлопців андрогінної належності, середній рівень зафіксовано в представників фемінної приналежності (5% хлопці та 10% дівчата), низький рівень у маскулінних респондентів (5% хлопці, 10% дівчата) (табл. 2).

Таблиця 2. Гендерні відмінності у виявленні емоційної гнучкості (у %)

Фізична стать	Психологічна стать	Рівні розвитку		
		Низь- кий	Серед- ній	Висо- кий
Чолові- ча	Андрогінні	0	20,0	50,0
	Фемінні	5,0	5,0	0
	Маскулінні	5,0	15,0	0
Жіноча	Андрогінні	0	10,0	60,0
	Фемінні	10,0	10,0	0
	Маскулінні	10,0	0	0

Дані, наведені у таблиці 2, дають підстави зауважити, що більш адаптованими та лабільними щодо прояву власних емоцій є представники андрогінної належності. Більш ригідними в цьому плані виявилися дівчата та хлопці фемінної належності. Однак при цьому вони не зациклюються лише на одній (домінуючій) емоції, як це відбувається в маскулінних респондентів.

Щодо рівня сформованості глибини емоційності, то високий рівень прояву даної якості зафіксовано в 10% дівчат і 15% хлопців маскулінної належності, середній -- в андрогінних дівчат (50%) та хлопців (40%), низький – у

фемінних осіб обох статей (10% хлопців і 10% дівчат) (табл. 3).

Таблиця 3. Гендерні відмінності у виявленні глибини емоційності

Фізична стать	Психологічна стать	Рівні розвитку		
		Низь- кий	Серед- ній	Висо- кий
Чоловіча	Андрогінні	30,0	40,0	0
	Фемінні	10,0	0	0
	Маскулінні	0	5,0	15,0
Жіноча	Андрогінні	20,0	50,0	0
	Фемінні	10,0	10,0	0
	Маскулінні	0	0	10,0

Відповідно до наведених у таблиці 3 даних можна констатувати, що глибина переживання емоцій найкраще проявляється в маскулінних респондентів. У свою чергу, представники андрогінної належності ставляться до прояву емоційності дещо поверхнево, хоча, у певній мірі, прагнуть зрозуміти або виникнення, або наслідки емоцій. Фемінніа ж молодь переживають емоції досить прагматично, не занурюючись у їхню сутність та особливості проявлення.

Діагностика рівня виявлення яскравості емоційності дала можливість з'ясувати, що переважна кількість респондентів, які мають високий рівень розвитку цієї якості, є представниками фемінної належності (10% хлопців таі 20% дівчат), середній – андрогінної (50% хлопців і 40% дівчат), низький – маскулінної (15% хлопців і 5% дівчат) обох статей (табл. 4).

Таблиця 4. Гендерні відмінності у прояві яскравості емоційності

Фізична стаття	Психологічна стаття	Рівні розвитку		
		Низький	Середній	Високий
Чоловіча	Андрогінні	10,0	50,0	10,0
	Фемінні	0	0	10,0
	Маскулінні	15,0	5,0	0
Жіноча	Андрогінні	10,0	40,0	20,0
	Фемінні	0	0	20,0
	Маскулінні	5,0	5,0	0

Як видно з наведених у таблиці 4 даних, фемінна молодь обох статей досить яскраво проявляє емоційність до будь-чого. У свою чергу, андрогінні дівчата та хлопці демонструють певну вибірковість щодо виявлення емоційності, на відміну від представників маскулінної належності, де останні проявляють емоційність тільки до того, що їх турбує.

З метою виявлення рівня розвитку емоцій молоді відповідно до гендерної належності нами було проведено діагностику емоцій за однойменною методикою В. Русалова. Виявлено, що високий рівень проявлення мають представники фемінної належності (15% дівчат і 5% хлопців), середній -- андрогінної (45% хлопців і 35% дівчат), низький -- маскулінної (15% хлопців і 10% дівчат) (табл. 5).

**Таблиця 5. Гендерні відмінності
в розвитку емоцій молоді**

Рівні Розвитку емоцій	Статеві-гендерна належність молоді					
	Хлопці			Дівчата		
	Маскул	Фемін	Андрог	Маскул	Фемін	Андрог
Високий	0	5,0	15,0	0	15,0	20,0
Середній	5,0	5,0	45,0	0	5,0	35,0
Низький	15,0	0	10,0	10,0	0	15,0

Дані таблиці 5 показують, що фемінні респонденти є емоційнішими та схильнішими до інтенсивних переживань, що може дезорганізувати їх у стресових ситуаціях. Помірний емоційний розвиток має андрогінна молодь, що характеризується емоційною стриманістю в поєднанні з емоційною експресивністю. Низькі показники маскулінної молоді твердять про слабкий внутрішній відгук, що виявляється в невисокій чутливості, спокої та стриманості емоцій.

Узагальнюючи отримані результати за проведеними методиками, можемо констатувати, що серед дівчат юнацького віку високий рівень проявлення емоційності мають представники андрогінної (60%), середній – фемінної (25%), низький – маскулінної (15%) належності. Стосовно юнаків, то високі показники мають представники андрогінної належності (50%), середній – фемінної (30%), низький – маскулінної (20%). Кількісні показники прояву емоційності за гендерною належністю надано на рисунку 1.

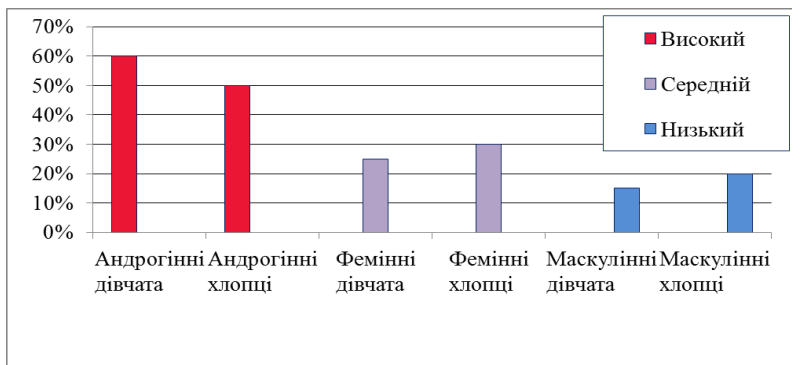

Рис. 1. Рівні прояву емоційності молоді за гендерною належністю

У процесі проведення кореляційного аналізу за критерієм рангової кореляції Спірмена було встановлено зв'язки між виокремленими критеріями емоційності:

-- між емоційною гнучкістю та проявленням загальної емоційності $r_s = 0,485$ при $p \leq 0,01$;

-- між глибиною емоційності та загальною емоційністю $r_s = 0,495$ при $p \leq 0,01$;

-- між яскравістю емоційності та загальною емоційністю $r_s = -0,488$ при $p \leq 0,01$.

Окрім цього, було виявлено, що представники фемінної належності, хоча і проявляють легкість пристосування до емоцій, лабільність їхнього виникнення та переключення. Проте глибина переживань є досить поверхневою, що позбавляє їх уміння контролювати перебіг власних емоцій та адекватність їхнього виявлення. Стосовно представників маскуліної належності слід зазначити, що вони мають труднощі щодо яскравості та гнучкості прояву власних емоцій та емоційності. Це свідчить про те, що провідним компонентом проявлення емоційності молоді даної належності є раціоналізація емоцій, що призводить до ригідності їхнього виявлення. На відміну від цього, андрогіни досить легко пристосовуються до емоційного фону, досить легко

розуміють їхню причину виникнення та наслідки проявлення, досить яскраво їх проявляють, однак ця легкість є дещо поверхневою, що також може призводити до певної дисгармонізації стосунків. Виявлені особливості дають підстави розробити практичні рекомендації для осіб юнацького віку щодо гармонізації проявлення емоційності представників різної гендерної належності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна висновувати, що якість проявлення емоційності молоді детермінується належністю кожного з них до певного гендерного типу. Ураховуючи ці особливості, необхідним є розробка практичних рекомендацій для молоді з різною гендерною належністю щодо гармонізації проявлення емоційності за трьома напрямками: перцептивний, когнітивний і поведінковий. Так, метою перцептивного напрямку є розвиток спостережливості та сприймання, у свою чергу, когнітивний напрямок спрямований на роботу з порушеннями в емоційних когніціях, а метою поведінкового напрямку є розвиток уміння адекватно виражати власні емоції та регулювати емоційні виявлення.

Література

1. Аристотель. О душе. Сочинения в 4-х т. Москва: Мысль, 1976. Т.1. С. 371--448.
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 336 с.
3. Боровцова М.С. Гендер як неповторна репрезентація статі. Вісник Одеського національного університету. Психологія. Т. 17, вип. 5. 2012. С. 6--12.
4. Бучек Л.І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: автореф. дис канд. психол. наук: 19.00.01. К.: К. ун-т, 2014. 18 с.

5. Геодакян В.А. Теория дифференциации полов в проблемах развития человека. В кн.: Человек в системе наук. Москва, 1989. С. 171--189
6. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. Москва: Политиздат, 2008. 272 с.
7. Запорожец А.В., Неверович Я.З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка. Вопросы психологии. 2008. С. 59—72.
8. Изард К. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2006. 464 с.
9. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. СПб.: Питер, 2013. 783 с.
10. Кочарян А.С. Личность и половая роль. Сиптомокомплекс маскулинности-фемининности в норме и патологии. Харьков, 1996. 139 с.
11. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. Психология эмоций. Москва: Изд-во Моск. университета, 1984. 288 с.
12. Петрунина Я.А. Проблема диалектики эмоций и власти в истории философии. Гуманітарний часопис: збірник наукових праць. Х.: ХАІ, 2008. №2 С. 40.
13. Рубинштейн С.Л. Эмоции. *Психология эмоций*. Москва: Изд-во Моск. университета, 1984. 288 с.
14. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека: мотивационно-эмоциональные аспекты. Москва: Наука, 1975. 173 с.
15. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии. СПб.: Изд-во «Евразия», 2009. 532 с.

References

1. Aristotel. O dushe. Sochineniya v 4-h t. Moskva: Myisl, 1976. T. 1. S. 371--448.
2. Bem S. Linzyi gendera: Transformatsiya vzglyadov na problemu neravenstva polov. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2004. 336 s.

3. Borovtsova M.S. Gender yak nepovtorna reprezentatsIya statI. VIsnik Odeskogo natsIonalnogo unIversitetu. PsihologIya. T. 17, vip. 5. 2012. S. 6–12.
4. Buchek L.I. AnallZ emotsIynoYi stIykostI yak proyavu osoblivostey samoregulyatsIYi osobistostI: avtoref. dis kand. psihol. nauk: 19.00.01. K.: K. un-t, 2014. 18 s.
5. Geodakyan V.A. Teoriya differentsiatsii polov v problemah razvitiya cheloveka. V kn. Chelovek v sisteme nauk. Moskva, 1989. S. 171--189
6. Dodonov B.I. Emotsii kak tsennost. Moskva: Politizdat, 2008. 272 s.
7. Zaporozhets A.V., Neverovich Ya.Z. K voprosu o genezise, funktsii i strukture emotsionalnyih protsessov u rebYonka. Voprosyi psihologii, 2008. S. 59—72.
8. Izard K. Psihologiya emotsiy. SPb.: Piter, 2006. 464 s.
9. Ilin E.P. Emotsii i chuvstva. 2-e izd. SPb.: Piter, 2013. 783 s.
10. Kocharyan A.S. Lichnost i polovaya rol. Simptomokompleks maskulinnosti-femininnosti v norme i patologii. Harkov, 1996. 139 s.
11. Leontev A.N. Potrebnosti, motivyi i emotsii. Psihologiya emotsiy. Moskva: Izd-vo Mosk. universiteta, 1984. 288 s.
12. Petrunina Ya.A. Problema dialektiki emotsiy i vlasti v istorii filosofii. GumanItarnniy chasopis: ZbIrnik naukovih prats. H.: HAI, 2008. №2. S. 40.
13. Rubinshteyn S.L. Emotsii. Psihologiya emotsiy. Moskva: Izd-vo Mosk. universiteta, 1984. 288 s.
14. Simonov P.V. Vysshaya nervnaya deyatelnost cheloveka: motivatsionno-emotsionalnyie aspektyi. Moskva: Nauka, 1975. 173 s.
15. Shults D.P., Shults S.E. Istoriya sovremennoy psihologii. SPb.: Izd-vo «Evraziya», 2009. 532 s.

Кочубейник О.М. (м.Київ)

СОЦІАЛЬНІ ЕФЕКТИ ПАНДЕМІЇ: ПРАКТИКИ ОПАНУВАННЯ НОВОЮ РЕАЛЬНІСТЮ

Кочубейник О.М. Соціальні ефекти пандемії: практики опанування новою реальністю.

Статтю присвячено аналізу змін, що відбулися у суспільстві у період пандемії, та виокремленню основних соціально-психологічних ефектів, які виникли у цей період та матимуть, за прогнозами, істотні віддалені наслідки.

Автор показує, чому пандемія як надзвичайна ситуація з соціально-психологічного погляду у максимальному ступені протилежить повсякденності. Повсякденність – це встановлений порядок соціальності, в межах котрого життєвий світ для особистості є прогнозованим, передбачуваним, звичним та зручним за рахунок налагоджених соціальних практик. Пандемія привела до порушення практик повсякденності, створила умови для перерозподілу ресурсів різного різня, загострила конкуренцію спільнот за владу.

Наукова новизна статті полягає у виокремленні особливого конфліктного процесу, що відбувається між акторами порядку соціальності, створюючи ризики соціальних тубулентностей. Автор зазначає, що головна суперечність пандемії полягає у тому, що соціум опинився перед потребою сконструювати реальність, яка, з одного боку, інкорпорує максимум режимно-обмежувальних заходів у практики повсякденності, з іншого боку – у максимальному ступені прагне зберегти «стару» повсякденність, оскільки усе економічне підґрунтя суспільства, процеси й механізми балансування усіх соціальних інституцій вироблялися в

«докарантинних» умовах і є ефективними тільки у разі холичного соціального простору.

Головними соціальними ефектами пандемії, які матимуть значні віддалені наслідки, названо посилення атомізації суспільства, порушення солідарності, реконструкцію системи привілеїв та дискримінацій, виникнення нових стигматизацій та ексклюзій.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, повсякденність, дискримінація, порядок соціальності, соціальна ієрархія.

Кочубейник О.Н. Социальные эффекты пандемии: практики овладения новой действительностью.

Статья посвящена анализу изменений, произошедших в обществе в период пандемии, и выделению основных социально-психологических эффектов, которые возникли в этот период и, как прогнозируется, будут иметь существенные отдаленные последствия.

Автор показывает, почему пандемия как чрезвычайная ситуация с социально-психологической точки зрения в максимальной степени противостоит повседневности. Повседневность определяется как установленный порядок социальности, в пределах которого жизненный мир для личности является прогнозируемым, предсказуемым, привычным и удобным за счет налаженных социальных практик. Пандемия привела к нарушению практик повседневности, создала условия для перераспределения ресурсов различного уровня, обострила конкуренцию сообществ за власть.

Научная новизна статьи заключается в выделении особого конфликтного процесса, происходящего между акторами установленного порядка социальности, создавая риски социальных тубулентностей. Автор отмечает, что главное противоречие пандемии заключается в том, что

социум оказался перед необходимостью сконструировать реальность, которая, с одной стороны, инкорпорирует максимум режимно-ограничительных мероприятий в практики повседневности, с другой – в максимальной степени стремится сохранить «старую» повседневность, поскольку экономический базис общества, процессы и механизмы балансировки всех социальных институтов производились в «докарантинных» условиях и эффективны только в случае холичного социального пространства.

Главными социальными эффектами пандемии, которые будут иметь значительные отдаленные последствия, названы усиление атомизации общества, нарушение солидарности, реконструкция системы привилегий и дискриминаций, возникновение новых стигматизаций и эксклюзий.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, повседневность, дискриминация, порядок социальности, социальная иерархия.

Kochubeynik O. N. Social effects of the pandemic: practices of mastering the new reality.

The article is devoted to the analysis of the changes that took place in society during the pandemic, and the identification of the main socio-psychological effects that occurred during this period and, as predicted, will have significant long-term consequences.

The author shows why a pandemic as an emergency confronts everyday life.

Everyday life is defined as the established order of sociality. A way of living

for a person is predictable, predictable, familiar and convenient. This convenience is possible because a well-regulated system of social practices functions.

The pandemic has led to a violation of everyday practices, created conditions for the redistribution of resources

at various levels, and exacerbated the competition of communities for power.

The scientific novelty of the article lies in the identification of a special conflict process that occurs between the actors of the established order of sociality, creating risks of social turbulence. The author notes that the main contradiction of the pandemic lies in the fact that society is faced with the need to construct reality, which, on the one hand, incorporates a maximum of regime-restrictive measures into everyday practice, on the other hand, it seeks to preserve the "old" everyday life to the maximum extent possible. This is because the economic basis of society, the processes and mechanisms of balancing all social institutions were carried out under "pre-quarantine" conditions and are effective just in the case of a holistic social space.

The main social effects of the pandemic, which will have significant long-term consequences, are identified. The short list of them consist of intensification of the atomization of society, the violation of solidarity, the reconstruction of the system of privileges and discrimination, the emergence of new stigma and exclusion.

Key words: emergency, everyday life, discrimination, order of sociality, social hierarchy.

Постановка проблеми. Безпека завжди була однією з базових універсальних цінностей людства. Проблематизація її вивчення в соціальній філософії і соціології стає особливо затребуваною в 90-х рр. ХХ ст., що зумовлене формуванням нового типу суспільства – постіндустріального, глобального, схильного до перманентної невизначеності – «суспільства ризику» (У. Бек). Усвідомлення складності, непередбачуваності, стохастичності соціального світу стало спонукою до відмови від широкомасштабних прогнозів і проєктів раціональної перебудови світу, що були популярні в період модерну. Ця відмова збіглася у часі зі зростанням

катастроф та екстремальних ситуацій різного ґатунку, які спроможні докорінно змінити функціонування соціального організму, порушуючи встановлені порядки соціальності. Надзвичайні ситуації перетворилися на тренд сучасного суспільства.

На початку 2020 року Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) оголосила спалах ковід-19 глобальною надзвичайною ситуацією, оскільки усі країни світу виявилися зонами ураження. Уряди більшості країн світу ввели примусові захисні заходи: закриття кордонів, обмеження на рух транспорту (в окремих випадках – навіть комунального), заборона на зібрання, різні форми карантину чи самоізоляції.

Соціальні зміни, викликані пандемією ковід-19, становлять значний інтерес для соціальної психології, оскільки, фактично, є ситуацією для вивчення ресурсів колективної дії та співпраці у всесвітньому масштабі. До цього часу різні техногенні катастрофи (Чорнобиль, Фукусіма) та природні лиха (тайфуни, цунамі, землетруси тощо) були локальними, де решта світу залишалася неураженою, стабільною, та могла надавати допомогу постраждалим регіонам. Пандемія стала надзвичайною ситуацією нового типу, породжуючи нові соціальні ефекти, практики пристосування й опанування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про адаптаційну поведінку суспільства (й особистості) у ситуації докорінних змін, можна помітити, що насправді численні історичні періоди (і не лише війни) маркувалися в історичних хроніках як злам, крах, «кінець знайомого світу». І навіть виникнення друкарського станка свого часу також подавалося як зміна, навколо якої звучали алармістські вигуки про знищення звичного укладу життя, про небачувані та непрогнозовані наслідки. Але, на наш погляд, слід звернутися до двох найближчих періодів соціальної історії, коли у центрі наукових рефлексій розташовувалися трансформаційні процеси

суспільства. Перший пік – початок ХХ століття. Так, у роботах Е. Дюркгейма ставилося питання про співвідношення й відмінності норми і патології в соціальних системах. Доцільним є звернення уваги на інші роботи, що пояснюють поведінку індивідів і груп в ситуаціях катастроф: праці М. Вебера, який обґрунтував можливість цілераціональної адаптації, Т. Парсонса, який тлумачив адаптацію як взаємний компроміс між особистістю і суспільством, теорії аномії Р. Мертона, що описав адаптацію в умовах соціальної дезорганізації. Другий пік рефлексій пов'язаний із осмисленням соціальних процесів, що відбуваються наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття. Серед ґрунтовних досліджень «доби глобалізації», безумовно, слід назвати праці З. Баумана, У. Бека, З. Бжезинського, І. Валлерстайна, С. Г. Кара-Мурзи, В. С. Стьопіна, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона та інших.

Сьогодні мова може йти про те, що пандемія постала на один щабель з масштабом згаданих періодів суспільних змін, але, на відміну від них, водночас – блискавично, менш ніж протягом року – вибуховим чином перетворила усі порядки соціальності.

Пандемія як чинник глобальних трансформацій постає, приміром, у дослідженні Д. Саймона. Він зазначає, що спалах вірусу виявився «чорним лебедем», який почали використовувати міжнародні суб'єкти, щоб використати можливості, викликані «слабкими» місцями, виявленими в цей надзвичайний час, намагаючись послабити опонентів та зберегти свою глобальну гегемонію [7]. К.С. Гаджиев ідентифікує ключові фактори, що визначатимуть наслідки коронавірусної пандемії, яка оголила «больові точки», характерні для історичних перехідних періодів, й супроводжується загостренням протиріч, посиленням конфліктогенності як в сфері міжнародних відносин, так і всередині окремих країн і цивілізацій, зростанням різних форм ксенофобії

[1]. Відзначається, що ковід-19 виявився блискавичною та інвазивною подією, яка змінила всі сфери людського життя та діяльності на всіх рівнях, заактуалізувавши проблему безпеки (економічну безпеку, державну безпеку, суспільну безпеку тощо). Зокрема, ставилося питання про зміни, що стосувалися громадянських та індивідуальних свобод, коли уряди нав'язують (або через використання страху створюють) обмеження цими свободами для безпеки проти вірусу [3]. Представлено аналіз політичних, соціальних, моральних дилем, що виникають у відповідь на заходи санітарних обмежень, соціального дистанціювання, обмеження на подорожі зменшення соціального забезпечення [10]. Досліджуються соціальні наслідки економічних змін, спричинених пандемією, такі як втрата робочих місць, наростання боргової кризи та руйнування малого бізнесу [6]. Зрозуміло, численними є дослідження, що стосуються змін у психологічному здоров'ї та благополуччі людей [2, 4, 5, 8,9 та інші].

Метою нашої статті є визначення соціальних ефектів, які виникли внаслідок пандемійних змін у порядках соціальності різного рівня.

Наукова новизна статті полягає у виокремленні особливого конфліктного процесу, що відбувається між акторами порядку соціальності, створюючи ризики соціальних тубулентностей.

Виклад основного матеріалу. Вихідною тезою нашого дослідження є твердження, що пандемія як надзвичайна ситуація у максимальному ступені протилежить повсякденності, де вже давно відбувся розподіл нерівностей, а тому встановлено ієрархію спільнот та чергу задоволення їхніх потреб (і визначено способи цього задоволення). Іншими словами, у повсякденності функціонує порядок соціальності, в межах котрого життєвий світ для особистості є прогнозованим, передбачуваним, звичним та зручним за

рахунок «налагоджених» соціальних практик.

Дійсно, фонові практики, повсякденна рутина створюють особливий життєвий простір, який є знайомим та контрольованим. (Можливо, певні ефекти, наявні у цьому життєвому просторі, не задовольняють актуальні потреби особи, проте цей простір передусім – передбачуваний). Він є, за словами Е. Гідденса, «коконом онтологічної безпеки», який формується на основі довіри і впевненості. І оскільки повсякденність характеризується Е. Гідденсом через рутинізацію, яка пояснює наявність в соціальному житті типових форм взаємодій і взаємин, то її важливою ознакою є безперервність і протяжність світу, відчуття цілісності власної особистості, протяжності безперервного потоку діяльності. Онтологічна безпека – це своєрідний соціально-психологічний стан безпеки особи або спільноти, що виникає в умовах хабітулізації навколишнього світу й існує як щось саме по собі зрозуміле всередині повсякденної реальності. Рутини повсякденного життя може зберігатися і в умовах глобальних соціальних змін, радикальних перетворень суспільства, навіть таких, як соціальна революція. У той же час Е.Гідденс зазначає, що «влада рутини» піддається випробуванню, коли об'єктом змін і трансформацій стає сама повсякденність.

Іншими словами, рутина, що є фіксатором порядку соціальності, починає руйнуватися в таких умовах, коли під загрозою опиняється саме протяжність та безперервність повсякденності. Саме це, на наш погляд, й відбувається під тиском пандемії. Якщо взаємозв'язок між особою і середовищем успішно регулюється чинною рутинною, то світ для неї є звичним. Протилежна ситуація виникає, коли рівновага порушується, рутина повсякденності не спроможна подолати виклики середовища, подолати розриви, які цю повсякденність загрожують зруйнувати. І коли звичні рутини перестають бути ефективними і функціональними, особа (або

спільнота) опиняються у ситуації проблематизації життя, тобто постають перед необхідністю усвідомити нові потреби, віднайти практики для задоволення цих потреб та рутинізувати ці практики.

Принагідно зазначимо, що фонові практики не є однозначно жорсткими. Залежно від потреби, яку вони обслуговують, вони можуть біти більш або менш еластичними. Дрібні порушення, хоча й ускладнюють задоволення потреб, тим не менше, корегуються за рахунок цієї еластичності. Але надзвичайні ситуації різного роду унеможливають – у тому чи тому ступені – таке корегування. Пандемія, як зазначається багатьма авторами, – це докорінний злам звичного соціального порядку, порушення рутинних практик, заснованих на чинному комплексі знань. Реальність, що утворилася під час пандемії – це різка зміна правил, що регулюють повсякденність. Відомі речі, порядки, ритуали, правила, норми перестають конструювати уявлення про реальність. Це – ситуація граничної невизначеності, з якої згодом викристалізуються нові соціальні конструкції реальності. Знайомий світ відразу стає незнайомим; ті, хто добре розумів логіку повсякденних рутинних практик, перестають розуміти світ катастрофи і надзвичайного стану.

Отже, будь-яка надзвичайна ситуація у тому чи тому ступені призводить до роз'єднання практик повсякденності, порушуючи звичний функціонал усталених комунікативних шляхів. Це роз'єднання, зрозуміло, може різнитися за мірою ураженості суспільних сфер (руйнуються зв'язки в одній системі чи загалом порушується ефективність усього суспільства), часовою тривалістю, затратністю ресурсів (фінансових, промислових, соціальних, психологічних тощо), які необхідні для відновлення ефективного функціонування повсякденності, – тобто такого, де існує сталість у формах

соціальної ієрархії, яка й регулює порядок задоволення потреб різними спільнотами.

Згодом, звісно, настає «нормалізація», відбувається реконструкція повсякденності – вибудовуються нові конфігурації практик, рутинізуються форми діяльності. Тим самим конструюється реальність, релевантна для сформованої конкретної соціальної ситуації. Вона може спочатку сприйматися окремими особами як аморальна, приймати форми, які абсолютно не узгоджуються з «докатастрофічною» моделлю, але ця нова модель конструює свої власні критерії та типізувати інші правила повсякденного життя.

І тут ми можемо вирізнити процес, що, на наш погляд, стає головним джерелом соціальних конфліктів у період пандемії. Надзвичайна ситуація – це виробництво нових форм нерівностей, яке стосується процесів конструювання соціальних ідентичностей і соціальних відносин.

Уможливлується таке конструювання нерівностей тому, що слідом за руйнацією рутини, за руйнацією соціальних практик, які відтворювали шляхи взаємодії у межах спільностей та спільнот, розпочинається процес соціальної атомізації (до аналізу якого зверталися Є. Фромм, Н. Луман, Е. Тоффлер, Х. Арендт, С. Московічі та ін). Соціальна атомізація – це процес інтенсивного розриву дружніх, сімейних, сусідських та інших соціальних зв'язків; це – встановлення такого порядку соціальності, де зв'язки і контакти між членами спільноти мають переважно неглибокий, нетривкий, а іноді й поверхневий характер.

Тут важливо наголосити на тому, що режимно-обмежувальні заходи, спрямовані на обмеження захворюваності, наполягали й досі наполягають на соціальному дистанціюванні, на обмеженні масових заходів, на переведенні процедур розв'язання виробничих питань у віртуальне середовище. Під впливом таких

практик відбувається подвоєння «відцентрових» суспільних тенденцій. З одного боку, надзвичайна ситуація (така як землетрус або військовий конфлікт) сама по собі руйнує рутину та встановлені нею соціальні контакти. З іншого – сьогодні способом досягнення особистої безпеки (зокрема, базової – безпеки фізичного життя) є віддалення від інших. Результуюча цих двох відцентрових тенденцій, на наш погляд, полягає у тому, що виникають значні загрози соціальної солідарності. Адже соціальна атомізація й процеси виробництва нових форм нерівностей в ситуації пандемії відбуваються й відтворюються в різноманітних ситуаціях – в повсякденних розмовах, в новинних сюжетах, в соціальних і психологічних службах, в медичних установах, в бюрократичному апараті тощо. Вони відбуваються скрізь, оскільки є одним з найпотужніших способів перерозподілу ресурсів в межах певного порядку соціальності. Атомізація, фактично, створює такі умови, за яких сильний соціальний актор примножує свої ресурси, слабкий – їх втрачає. Та сама закономірність наскрізно простежується у всіх сферах: будь-які висхідні процеси, що мали динаміку зростання, в умовах атомізації суспільства та роз'єднання процедур контролю, стають ще інтенсивнішими, нисхідні – навіть якщо вони отримували ті чи ті «дотації» з боку владних акторів, остаточно затухають (або їхнє підтримання перетворюється на «чорну діру», де зникають усі ресурси). Принагідно зазначимо, що пандемія як надзвичайна ситуація – це значною мірою деструкція наявної соціальної ієрархії та закріпленої нею системи соціальних ідентичностей та їхніх соціальних практик. А тому порушення порядку соціальності (і значною мірою форм буденності), що функціонували до початку пандемії, спричинює дестабілізацію або й руйнування системи задоволення потреб, але водночас призводить до появи нових потреб. Особливістю згаданого процесу є те,

що нові проблеми виявляються перерозподілом соціальних спільностей. Фактично, вони запускають процеси перерозподілу групових спільностей, які відтепер групуються навколо певної проблеми. За цим слідує конкуренція спільнот за ресурси, які забезпечать або встановлення практик задоволення нових потреб, або реставрацію минулого порядку соціальності та відновлення ефективного функціонування колишніх практик.

Говорячи про ресурси, мова може йти про: 1) адміністративні, 2) фінансово-економічні ресурси; 3) інституційні; 5) соціальні; 6) особистісні. Адміністративний ресурс – це інструмент примусу до певної поведінки, володіння котрим є наслідком включення актора в управлінський щабель системи будь-якого рівня. Фінансово-економічні ресурси – широке поняття, яке охоплює всі види матеріальних благ, інституціолізовані на основі права власності. Інституційні ресурси виявляють себе у тому, як інституційне середовище формує умови, правила, норми, санкції, традиції, звичаїв, під впливом яких відбуваються взаємодії. Слід також взяти до уваги основні функції соціальних інститутів, які, на наш погляд, є релевантними для аналізу виробництва нових форм нерівності, а саме: а) задоволення різних потреб особі або спільностей; б) регуляція дії особи чи спільноти в рамках соціальних відносин, тобто забезпечення виконання бажаних (обов'язкових) дій і гальмування небажаної поведінки; г) забезпечення безперервності суспільного життя, в тому числі і при змінах у складі суспільства; д) інтеграція прагнень, дій і відносин осіб (груп), що сприяє соціальній згуртованості і тим самим постає запобіжником антисуспільних дій. Соціальні ресурси можна тлумачити як сукупність засобів, якими володіє і які використовує особа (група) для забезпечення й підтримки оптимального функціонального стану в різних сферах своєї

повсякденності. Соціальні ресурси, на відміну фінансово-економічних, – невичерпні і збільшуються в міру вдосконалення форм самоврядування, зміни самих людей в процесі соціалізації, самоосвіти і самовиховання, самореалізації. Особистісні ресурси – це особистісні якості, що утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих ситуацій. Слід зазначити, що такі ресурси включають когнітивні, психомоторні, емоційні, вольові та інші загальнопсихологічні властивості людини. Так, психологічні включають різноманітні риси, установки особистості, що впливають на регуляцію поведінки в напружених ситуаціях життєдіяльності і відображені в якостях самоконтролю, самооцінки, в почутті власної гідності, мотивації тощо. Професійні ресурси – це рівень знань, досвіду, індивідуальний стиль діяльності, що дозволяють регулювати професійну поведінку особистості. Фізичні ресурси визначаються рівнем фізичного і психічного здоров'я та функціональних резервів людини. До цього слід додати значну, часом надзвичайно значиму роль матеріальних ресурсів, які відкривають доступ до інформаційних, юридичних, медичні та інших форм професійної допомоги.

На наш погляд, пандемія як надзвичайна ситуація створила умови для нового перерозподілу ресурсів, створивши нові соціальні проблеми. Володіння ресурсом у цьому сенсі – володіння владою: що більш потужним є «ресурсний фонд», то більшим є ступінь влади, доступний особистості або спільності. Влада є важливим проявом асиметричних відносин, які, своєю чергою, властиві порядку соціальності: починаючи з комунікацій між державами і закінчуючи міжособистісними контактами, мова може йти про прагнення різних суб'єктів до домінування, яке забезпечує отримання привілеїв. Крім інститутів, що традиційно вважаються носіями функції примусу (держава, поліція, уряд, армія тощо), існують і

інші актори влади (як колективні, так і індивідуальні), компетенція яких передбачає реалізацію «своїї» волі навіть всупереч бажанню іншого. Саме тому пандемія постає як ситуація, в котрій відбувається перерозподіл влади (у найширшому сенсі цього слова, включаючи владу символічну).

Висновки та перспективи дослідження. Базова суперечність пандемії полягає, на наш погляд, у тому, що соціум опинився перед потребою сконструювати реальність, яка, з одного боку, інкорпорує максимум режимно-обмежувальних заходів у практики повсякденності, з іншого – у максимальному ступені прагне зберегти «стару» повсякденність, оскільки усе економічне підґрунтя суспільства, процеси й механізми балансування усіх соціальних інституцій вироблялися в «докарантинних» умовах і є ефективними тільки у разі холічного соціального простору.

Головними соціальними ефектами пандемії є, на нашу думку, посилення атомізації суспільства, порушення солідарності, реконструкція системи привілеїв та дискримінацій, виникнення нових стигматизацій та ексклюзій. Адже структура будь-якого суспільства – це система нерівності, це – ієрархія статусів, які закріплюють певні владні можливості, блага та ресурси задоволення потреб, формуючи нерівність статусних груп одна щодо одної. У ситуації пандемії відбувається «перезапуск» соціальних ліфтів та фільтрів: одні особи (індивідуальна мобільність) чи спільності (групова мобільність) піднімаються догори в системі соціальної ієрархії (висхідна мобільність), інші, відповідно, рухаються донизу (низхідна мобільність). При цьому деякі особи (чи групи осіб), залишаючи свою соціальну групу, тобто втрачаючи свій попередній соціальний статус, внаслідок різних причин вже неспроможні увійти до інших соціальних груп (отримати новий статус, набути нової ідентичності): відбувається

процес маргіналізації, тобто соціальне виключення. Іншими словами, соціальні ризики пандемії полягають у тому, що процеси перерозподілу (влади, ресурсів, привілеїв та дискримінацій) є не поступальним, а гострим, зламним, що не дає можливості адекватної адаптації до змін.

І, оскільки криза, викликана спалахом ковід-19, торкнулася практично всіх сфер життя суспільства і всіх верств населення, то, як свідчить аналіз літератури та поточної інформації, що подається у ЗМІ, виникли окремі соціальні групи, які зараз перебувають у стані, коли їхні ресурси (фінансові, психологічні, мобільні тощо) істотною мірою зменшилися. І якщо не вжити належних заходів, соціальна криза, викликана пандемією ковід-19, може посилити цю нерівність, призвести до відвертої стигматизації чи ексклюзії цих груп як в середньостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у пошукові соціальних практик, застосування котрих пом'якшить такі соціальні ризики.

Література

1. Гаджиев К.С. Турбулентия современного мира через призму коронавирусной пандемии/ К.С. Гаджиев // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2020. – Т. 13. № 5. – С. 253–272.
2. Brooks S.K. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence / S.K. Brooks, R.K.Webster, L.E.Smith, L. Woodland, S. Wessely, N. Greenberg, G.J. Rubin // The Lancet. – 2020. – Vol. 395. № 10227. – P. 912—920;
3. Brzechczyn K. The Corona-virus in Liberal and Illiberal Democracies and the Future of the Globalised World / K.Brzechczyn // Society Register. –2020. – Vol. 4, no 2. – P. 83–94.

4. Cullen W. Mental health in the COVID-19 pandemic / W.Cullen, G.Gulati, B.D. Kelly // QJM: An International Journal of Medicine. – 2020. – V. 113, Is. 5. – P. 311-312.
5. Duan L. Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic/ L.Duan, G. Zhu// Lancet Psychiatry. – 2020. – V.7 (4). –P. 300–302.
6. Figus A. Coronavirus COVID-19, a Complex Issue between Health, Economy, Politics, and Communication / A. Figus // Geopolitical, Social Security and Freedom Journal. – 2020. –V. 3, no 1. – P. 1–13.
7. Simons G. The Corona Virus Pandemic and Global Transformations: Making or Breaking International Orders? / G. Simons // Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law. – 2020. – Vol. 13, no 5. – P. 20–37.
8. Tang W. Prevalence and correlates of PTSD and depressive symptoms one month after the outbreak of the COVID19 epidemic in a sample of home-quarantined Chinese university students / W.Tang, T. Hu, B.Hu, C.Jin, G.Wang, C.Xie, J.Xu// Journal of Affective Disorders. – 2020. –V. 274, 1. – P. 1-7.
9. Yao H. The more exposure to media information about COVID-19, the more distressed you will feel / H. Yao // Brain, Behavior, and Immunity. Available online 12 May 2020. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.05.031>
10. Zhebit A. Human Rights in a Pandemic /A. Zhebit // Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law. –2020. – Vol. 13, no 5. – P. 219–252.

References

1. Gadzhiev, K.S. (2020) Turbulenciya sovremennogo mira cherez prizmu koronavirusnoj pandemii [Turbulence of the Modern World through the Prism of the Coronavirus Pandemic] // Kontury globalnykh transformacij: politika, ekonomika, pravo [Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law]. T. 13. # 5. S. 253–272 (rus).
2. Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., Rubin, G.J. (2020) The psychological

- impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*. Vol. 395, 10227, 912—920 (eng).
3. Brzechczyn, K (2020) The Corona-virus in Liberal and Illiberal Democracies and the Future of the Globalised World. *Society Register*, 4, 2, 83–94 (eng).
 4. Cullen, W., Gulati, G., Kelly, B.D. (2020) Mental health in the COVID-19 pandemic. *QJM: An International Journal of Medicine*, 113, 5, 311-312 (eng).
 5. Duan, L., Zhu, G., 2020. Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic. *Lancet Psychiatry*, 7 (4), 300–302 (eng).
 6. Figus, A. (2020) Coronavirus COVID-19, a Complex Issue between Health, Economy, Politics, and Communication. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*, 3, 1, 1–13 (eng).
 7. Simons, G. (2020) The Corona Virus Pandemic and Global Transformations: Making or Breaking International Orders? *Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law*, 13, 5, 20–37 (eng).
 8. Tang, W., Hu, T., Hu, B., Jin, C., Wang, G., Xie, C., Xu, J. (2020) Prevalence and correlates of PTSD and depressive symptoms one month after the outbreak of the COVID19 epidemic in a sample of home-quarantined Chinese university students. *Journal of Affective Disorders*, 274, 1-7 (eng).
 9. Yao, H. (2020) The more exposure to media information about COVID-19, the more distressed you will feel. *Brain, Behavior, and Immunity*. Available online 12 May 2020. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.05.031>
 10. Zhebit, A. (2020) Human Rights in a Pandemic. *Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law*, 13, 5, 219–252 (eng).

Лабунець Ю.О. (м. Київ)
Долгош К.І. (м. Київ)

**ЕМОЦІЙНИЙ АСПЕКТ ВПЛИВУ
ІНШОМОВНОГО МЕДІАДИСКУРСУ НА
ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ
ДО ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ
У ВИМІРІ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано особливості та характеристики іншомовного медіадискурсу і, зокрема, його емоційного аспекту впливу, які можуть бути використані для вивчення іноземної мови та іншомовного дискурсу, серед іншого через представлення авторського світогляду та засобів масової інформації з мотиваційного боку. Використання впливу іншомовного медіадискурсу як потужного впливу на формування іноземної мовної компетентності студентів і формування вторинної мовної особистості для пришвидшення процесу вивчення мови, передусім для іноземних мов. Це розглядається як додатковий спосіб створення мотивації до вивчення іноземної мови за допомогою соціальних мереж Інтернету, медіаплатформ та інтернет-технологій, які дають можливість для розвитку комунікативних навичок за внутрішніми мотивами особистості, свідомого бажання вивчати іноземну мову та відпрацьовувати знання, здобуті в аудиторії.

Ключові слова: дискурс, іншомовний художній дискурс, вторинна мовна особистість, Інтернет, медіасфера, формування мотивації, мотивації до вивчення іноземної мови, спілкування, емоційний аспект.

Лабунець Ю.О., Долгош К.И. Эмоциональный аспект влияния иноязычного медиадискурса на формирование мотивации студентов к изучению

иностранный язык в измерении третьего тысячелетия.

В статье проанализированы особенности и характеристики иноязычного медиа дискурса и, в частности, его эмоционального аспекта влияния, которые могут быть использованы для изучения иностранного языка и иноязычного дискурса, среди прочего представление авторского мировоззрения и средств массовой информации с мотивационной стороны. Использование влияния иноязычного медиадискурса как мощного влияния на формирование иностранной языковой компетентности студентов и формирования вторичной языковой личности для ускорения процесса изучения языка, особенно для иностранных языков. Это рассматривается как дополнительный способ создания мотивации к изучению иностранного языка с помощью социальных сетей Интернета, медиаплатформ и интернет-технологий, которые дают возможность для развития коммуникативных навыков по внутренним мотивам личности, сознательного желания изучать иностранный язык и отрабатывать знания, полученные в аудитории.

Ключевые слова: дискурс, иноязычный художественный дискурс, вторичная языковая личность, Интернет, медиасфера, формирование мотивации, мотивации к изучению иностранного языка, общения, эмоциональный аспект.

EMOTIONAL ASPECT OF THE FOREIGN LANGUAGE MEDIA DISCOURSE INFLUENCE ON THE FORMATION OF STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE IN THE DIMENSION OF THE THIRD MILLENNIUM.

The article analyzes the features and characteristics of foreign language media discourse and in particular its emotional aspect of influence, which can be used to study a foreign language and foreign language discourse, in particular

through the presentation of the author's worldview and media on the motivational side. Using the influence of foreign language media discourse as a powerful influence on the formation of students' foreign language competence and the formation of a secondary language personality to accelerate the process of language learning, especially for foreign languages is a key to well-motivated and successful learning process. This is seen as an additional way to motivate to learn a foreign language through social networks, Internet platforms and Internet technologies, which provide an opportunity to develop communication skills based on internal motives, a conscious desire to learn a foreign language and practice knowledge and improve skills.

Key words: discourse, foreign language artistic discourse, secondary linguistic personality, Internet, media sphere, formation of motivation, motivation to study a foreign language, communication, emotional aspect.

Вступ. Визначальною характеристикою сучасного інформатизованого суспільства є швидкий розвиток усіх сфер людської діяльності, що вимагає від особистості готовності до адекватних змін, швидкого навчання, адаптації, швидкої переорієнтації в нових умовах і готовності до постійного самовдосконалення та рефлексії. У контексті навчання іноземних мов студентів у вимірі третього тисячоліття та усвідомлення, що майбутні професіонали нині мають професійно готуватися до тих обставин, технологій і викликів, які будуть через 3--4 роки і часом це абсолютно революційні зміни, тому в контексті, зокрема, іншомовної освіти важливим аспектом навчання є формування вторинної мовної особистості на основі дискурсу іноземної мови, з-поміж не лише традиційного іншомовного художнього дискурсу, але й іншомовного медіадискурсу як безумовного складника сучасного життя, коли мовна особистість автора, спікера чи блогера є не лише важливим складником розуміння його

творчості, а й демонструє результат розумової діяльності, який відображає авторську картину світу та сприяє багатогранному формуванню іншомовної комунікативної компетенції і відповідно до наших наукових досліджень має надзвичайний потенціал розвитку.

Питання про сучасні засоби й чинники, які впливають на позитивну мотивацію особистості до вивчення іноземних мов і є ключовими аспектами її не лише успішної діяльності, а й і ресурсом психологічного та емоційного задоволення, є актуальним питанням, що є цінним не лише для навчальних закладів, але прямо чи опосередковано для більшості сфер сучасного суспільства та лінгвістичних досліджень зокрема. Інтернет з надпотужним ядром платформ для використання їхнього дискурсу та соціальних мереж (Instagram, Facebook, Linkdin) посідає все помітніше місце в процесах тестування, оптимізації, модифікації, інтернаціоналізації, імітації дискурсу і є найкращими платформами для моніторингу різноманітності політики, моніторингу рекламного, літературного, кінодискурсу, одночасно з дискурсом у сфері зв'язків з громадськістю і зрештою -- багатогранним і безцінним ресурсом для його сприймання, моніторингу, аналізу та власного практикування в контекстній парадигмі.

Отже, опитування щодо емоційного аспекту впливу іншомовного медіадискурсу на налаштування студентів на вивчення іноземної мови у вимірі викликів третього тисячоліття до процесу вивчення мови є актуальним відповідно до постійних лінгвокультурних змін і процесів міжкультурної та кроскультурної взаємодії. Нині це надважливо, саме коли студенти поступово втрачають мотивацію до навчання, включаючи формальну й академічну особистісні комунікативні стратегії, і впливають на мультидисциплінарний дискурс у різних сферах суспільства.

У нашому дослідженні, аналізуючи мотивацію (перший і другий курс) і мотиваційні компоненти мотивації (інстинктивна, внутрішня (інтегративна) та зовнішня (інструментальна)) студентів педагогічних спеціальностей київських закладів вищої освіти до вивчення іноземної мови (англійської та німецької), ми підтримуємо усталене бачення мотивації як компонента теорії та практики викладання іноземних мов, покликаного сприяти вдосконаленню знань учнів. Але водночас ми вважаємо, що настав час по-новому поглянути на мотиви, які спонукають людей вивчати іноземні мови [5; 7; 9].

Поштовхом до цього дослідження стала необхідність уточнити й переосмислити мотивацію, з якою людина приходить вивчати іноземні мови в закладах вищої освіти. Наше експресопитування та опитування аудиторії студентів показали, що 50% мотивів – це майбутній пошук роботи або зміна; 5% – саморозвиток («для себе»); 10% – використання мови в професійній діяльності; 10% – виїзд за кордон на постійне або тимчасове проживання; 10% – потреба знати мову для подорожей; 10% – підвищення академічної успішності мовою, яку вивчає студент в університеті; 5% – спілкування з друзями або колегами з інших країн.

За останні три роки дослідження ми діагностуємо перманентне збільшення відсотка такого нетрадиційного мотиву, як саморозвиток, і відповідно важливість внутрішньої мотивації (вузько-особистісний тип мотивів, за П.М. Якобсоном) – вчителя, методики, групи, середовища, яка пов'язана з навчальною діяльністю, на відміну від зовнішньої (важливість володіння мовою та знання соціально-культурних особливостей у контексті професійного успіху та подорожей), які безпосередньо не пов'язані з освітньою діяльністю [8].

Аналіз досягнень і публікацій. Мова, яка протягом століть активно служила людству як соціальне явище та

інструмент з необмеженими властивостями, який може задовольнити потреби людини в аспектах спілкування та пізнання і нині продовжує працювати в цьому напрямі, проявляючись у нових формах і використовуючи все нові й нові симбіози з різними видами культур на основі електронних ресурсів і медіаджерел.

У цьому контексті аспект явища мовної особистості є важливим акцентом сучасної лінгвістичної картини світу. Феномен мовної особистості, який ми вбачаємо ключовим у контексті визначення мотивації до вивчення іноземної мови, вивчали лінгвісти, психологи та лінгвістична дидактика. Зокрема, Й. Вайсгербер і В. Виноградов розглядали мовну особистість у вузькому аспекті, як мовну особистість автора в мистецькому творі та мовну особистість персонажа [5]. Психолог О. Леонт'єв визначив мовця як мовну особистість, творця світогляду. Феномен мовної особистості вивчали такі науковці: Г. Богін розробив модель мовної особистості як людини, яка готова виробляти мовленнєві дії, створювати мовленнєві продукти; Ю. Прохоров виявив і вивчив особливості мовлення і мовної особистості; Т. Снитко розглянув відмінності у визначенні поняття «мовна особистість» західної та східної культур; В. Карасик увів поняття «словникова мовна особистість»; О. Біляєв дослідив поняття «національно-мовна особистість»; Л. Мацько та С. Єрмоленко визначили національно свідому україномовну особистість; Л. Скуратівський вивчав духовну мовну особистість [5].

У психолінгвістиці міжкультурна комунікація та дискурс викладання іноземних мов розвивається як самостійний напрямок, як формування вторинної мовної особистості. Зокрема, М. Колпакова, О. Леонтович, І. Халєєва та К. Хитрик розглядають вторинну мовну особистість як таку, яка оволодіває іншим сприйняттям «мовної картини світу», що дає змогу зрозуміти нову культуру [3].

Текст як письмова форма дискурсу, що ведеться в Інтернет-сфері в контексті дискурсу й інтертекстуальності та згідно з теорією інтертексту і творчої діяльності, здійснюється як автором, так і читачем. Інтертекстуальність у словесному вираженні мовних і культурних кодів свідчить про безперервну процедурність художніх текстів. Інтертекст стає матеріальним вираженням лінгвокультурних кодів художнього дискурсу та місцем їхнього прояву.

Звертаючись до впливу художнього дискурсу та інтертекстуальностей, що стосуються аспекту дискурсу, у лінгвістичній картині світу існувало кілька вчених (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Буряк, Н. Волкогон, В. Звегінцев, В. Карасик, С. Коновець, О. Онуфрієнко, І. Соболев, Г. Почепцов, Р. Барт, В. Еко, Ю. Лотман, Дж. Серл, М. Фуко, І. Штерн), які брали участь у розробці цієї системи. Але донині це явище зі збільшенням ролей, функцій і характеристик усе ще є предметом активного інтересу вчених у різних галузях [1; 2; 3; 4; 6; 11].

Мета статті. Тому мета нашого наукового дослідження може бути визначена як:

1) виявлення основних особливостей іншомовного медіадискурсу, зокрема, як продукту людської діяльності;

2) визначення іншомовного медіа дискурсу, що сприяє формуванню в учнів позитивної мотивації до вивчення іноземної мови через відображення світогляду автора. Ця мета передбачає виконання таких завдань:

- проаналізувати поняття «медіадискурс»;
- установити мовні параметри та засоби тлумачення зазначеного терміна;
- застосовувати лінгвокультурний підхід до трактування медіа дискурсу та інтерналізації як ознаки мовних і культурних кодів певної епохи та авторської картини світу.

Основна частина. Як у контексті іншомовного медіадискурсу, так і в контексті художнього дискурсу

текст автора характеризується відмітною рисою підпорядкуванню мети прагненню автора впливати на читача через власну творчість. Художній дискурс характеризується різноманітністю жанрових, тематичних, вікових та ідейних складників, встановлено, що художній дискурс складається з багатьох «піддискурсів» (політичних, дипломатичних, медичних тощо), завдяки яким урізноманітнюється «нитка» твору [7].

На основі комунікаторів і реципієнтів ми можемо виділити п'ять рівнів спілкування, що традиційно стосуються художнього дискурсу, але контекстуально є актуальними і в контексті медіадискурсу:

1. Спілкування між автором і читачем (текст – це повідомлення).

2. Спілкування аудиторії та культурної спадщини (текст є носієм культурної пам'яті).

3. Спілкування із самим собою (текст – це призма, через яку читач має можливість відкрити нові аспекти власної особистості та визначити власний погляд на навколишній світ).

4. Спілкування читача з текстом (текст – це самостійна одиниця, що має власну позицію в діалозі).

5. Зв'язок між текстом і культурним контекстом (культурний контекст – це багаторівнева одиниця, що дозволяє тексту взаємодіяти на різних рівнях) [2; 4; 9].

Медіадискурс – це багатофункціональний і багатогранний феномен сучасної лінгвістики в контексті ресурсів медіа, який при належному методологічному забезпеченні, що використовується, є фактором підвищення позитивної мотивації учнів до вивчення іноземної мови. Одним з аспектів є формування й удосконалення вторинної мовної особистості через сприйняття відображення світогляду автора чи авторів, що значно впливає і залишає широке поле для подальших досліджень. Наші дослідження показали, що поняття «художній дискурс» має значну кількість визначень і

зростаючу кількість аспектів, що залишає його актуальним явищем мовної сучасності [5; 8; 10]. При вивченні іншомовного медіадискурсу в зарубіжних ресурсах і джерелах нам слід дотримуватися комбінованого дискурсного аналізу, як одного з головних завдань комбінованого дискурсного аналізу. Це конструктивна критика дискурсивної практики, яка в контексті вивчення іноземної мови та формування особистості вторинної мови створює потрібну основу для подальшого розвитку і насамперед це стосується медіадискурсу.

Синергійність риторики, що впливає на особистість через сучасні англomовні ЗМІ, є фундаментальною властивістю, визначальним фактором успішності реалізації персуазивного компонента іншомовного медіадискурсу. Уміння бачити й осмислено використовувати для реалізації власних комунікативних цілей кооперативний потенціал різноманітних мовних засобів формування функціональної перспективи є запорукою досягнення необхідного рівня професійної компетенції майбутніх фахівців як продуцентів і реципієнтів вербалізованого медійного контенту [7; 8].

З комунікативної точки зору, сутність медіадискурсу не може бути визначена лише одними мовними ознаками. Комунікація як цілеспрямований процес, діяльність не обмежується тільки вербальним компонентом, а містить також графічні елементи (малюнки, фотографії), сила впливу яких не поступається за значимістю мовних знаків в емоційному аспекті. Тому далі ми будемо вбачати, що в цілому медіадискурс містить вербальні і невербальні компоненти.

Більшість матеріалів, зокрема, наприклад, рекламного характеру, в іншомовному медіадискурсі відповідно до напрямку їхнього впливу можна розділити на раціональні та ірраціональні, тобто емоційні. Основними видами вироблених раціональних апеляцій є

апеляції до розуму і логіки, які реалізуються за допомогою уявлення фактів та аналогій. Ірраціональний характер носять апеляції до почуттів (позитивних, негативних, почуття гумору), логіці (авторитету, думки більшості, незнання традицій тощо), цінностям і аргументу смерті, під яким розуміється остаточність ухваленого рішення [1, с. 136].

Коли йдеться про іншомовний медіадискурс, зокрема соціального характеру, слід констатувати, що основним напрямком впливу є ірраціональне. Вплив на емоційну сферу ґрунтується на експлуатації таких емоцій, як страх, подив, гнів, самоствердження, ніжність, і таких інстинктів, як інстинкт антипатії, цікавості, агресії, самознищення, батьківський інстинкт тощо [2, с. 264].

У лінгвістичній літературі нерідко можна почути думку, що імпліцитний зміст важливіше за експліцитний. Однією з основних характеристик прихованої інформації є те, що вона виникає внаслідок властивої нашій свідомості звички пов'язувати викладене вербально з накопиченим особистим і суспільним досвідом. Без сумніву, сприймаючи іншомовний медіадискурс, одержувач доходить висновків, які залежать не тільки від знання мови, але і від наявних у нього знань про світ, тобто він від самого початку оперує тим, що стоїть за текстом. У процесі розуміння реципієнт оперує не тільки мовними знаннями, а й повним обсягом знань енциклопедичних, збережених пам'яттю людини, включаючи емоційні враження, що накладаються на наявні знання, вироблену в соціумі систему норм і оцінок, єдиною інформаційною базою людини, яку А.А. Залевська називає інформаційним тезаурусом [3, с. 155]. Варто наголосити, що використання тільки мовних знаків не було б настільки ефективним та інформативним. Саме комбінація знакових систем (вербальних і невербальних) створює вплив великої сили.

У контексті емоційного аспекту створення та підкріплення мотивації до вивчення іноземної мови і в межах нашого дослідження доцільно звернути увагу на психологічний феномен «оптимальної мотивації», який є в дійсності достатньо логічною проміжною ланкою (та оптимальним потенціалом для особистої ефективності в діяльності) між «мінімальною мотивацією» та «максимальною мотивацією» особистості комуніканта, які мають як позитивні, так і негативні аспекти. Особливістю оптимальної мотивації є найвищий рівень ефективності безпосередньої активності особистості в межах іншомовної освіти, зокрема вивчення іноземної мови, без традиційного для «максимальної мотивації» нездорового інтересу та прагнення до «швидких результатів», лише поверхневого занурення в мовне середовище та суть завдань у контексті особистого фокусу на результаті у більшій мірі, ніж на процесі його досягнення та традиційного для «мінімальної мотивації» намагання досягти достатнього рівня знань іноземної мови найменшими зусиллями, швидкі та несвідомі завдання, відсутність рефлексії, мінімізація часових обмежень для занурення в іншомовне середовище, що характеризується стабільним інтересом, готовністю до систематичної пізнавальної роботи, мінімальним стресом щодо вивчення іноземної мови та підтримкою постійного інтересу до навчання. На наш погляд, саме підтримка студентів на рівні «оптимальної мотивації» дозволяє йому ефективно й емоційно позитивно досягти довгострокових цілей в оволодінні іноземною мовою та формуванні вторинної мовної особистості та в контексті перманентного вдосконалення іншомовної комунікативної особистості та емоційний аспект одночасно із когнітивним аспектом при максимальному використанні їхніх ресурсів дозволяє оптимізувати процес вивчення іноземної мови [10; 11].

Представлене нами дослідження не охоплює всіх аспектів, пов'язаних із формуванням позитивної мотивації до вивчення іноземної мови в студентів у контексті емоційного впливу та емоційного забарвлення іншомовної освіти засобами впливу іншомовного медіа дискурсу. Разом з перлами зарубіжного досвіду воно висвітлює емоційні фактори впливу на підвищення мотивації до вивчення іноземної мови у вимірі іншомовного медіадискурсу, що впливають на мотиваційну сферу студентів, і вбачається одним із базових важелів у контексті їхньої побудови власної стратегії формування іншомовної комунікативної компетентності в контексті майбутньої професійної діяльності.

Висновки. Це дослідження відкриває перспективи для подальшого дослідження інших складних і вузькопрофільних дослідницьких дискурсів у низці аспектів (наприклад: когнітивному, емоційному тощо), що виникають завдяки розвитку медіаплатформ та інтернет-технологій у сьогоденні; розгляд харизми та емоційного забарвлення дискурсу комунікантів як важливого фактора, що впливає на комунікативний успіх мовця та його вмотивованість до вивчення власної іншомовної компетенції як у вимірі внутрішньої, так і зовнішньої комунікації; деталізуючи роль невербальних дій комунікантів (міміка, жести, просодія) у здійсненні комунікативного впливу та як фактор підвищення мотивації комунікантів до активного мовленнєвого акту.

Література

1. Бехта І.А. Дискурс наратора в англомовній прозі. К.: Громада, 2004. 328 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва: Гнозис, 2004. 390 с.

3. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект: монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2008. 208 с.
4. Лабунець Ю. О. Використання інтертекстуальності творів Дж.Р.Р. Толкіна у вихованні моральної особистості. Первый независимый научный вестник. К., 2015 №1. Ч. 1 С. 118--120.
5. Лабунець Ю.О. Самоосвіта в контексті становлення вторинної мовної особистості майбутнього вчителя іноземної мови. Вісник психології і педагогіки: зб. наук. пр. Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. К., 2013. Випуск 11. URL: <http://www.psyh.kiev.ua>.
6. Alexy R. Problems of Discourse Theory. Critica. 1988. №20. P. 43–65.
7. Labunets Y., Kosharna N., Sytnyk O. Formation of future teacher`s leadership qualities through learning a foreign language. Advances in Social Science, Education and Humanities. Atlantis Press, 2019. P. 293--298.
8. Lakoff R. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising. Analyzing discourse: text and talk. Washington: Georgetown University Press, 1982. P. 25–42.
9. Leist A. Diesseits der 'Transzendentalpragmatik': Gibt es sprachpragmatische Argumente für Moral? Zeitschrift für philosophische Forschung. 1989. №43. S. 301–317.
10. MacCormick N. Moral Disestablishment and Rational Discourse. Recht und Moral. Baden-Baden: Nomos, 1991. S. 219–231.
11. Searle J. Conversation. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. P. 7–29.

**Borys Lazorenko (Kyiv),
Georgy Dubrovynsky (Kyiv)**

**EFFICIENCY OF MASTERING BY FUTURE
PSYCHOLOGISTS THE TEAM BUILDING
PSYCHOTECHNOLOGY**

According to the results of the analysis of self-assessment the mastering by future psychologists the team building psychotechnology, revealed a slightly higher efficiency of mastering the educational material by cadets compared to magisters. The main factors of effectiveness of the achieved successes are determined: activity and persistence of future psychologists, their motivation and focus on learning the material, their team cohesion. It was found that cadets were more active in the classroom (83% vs. 75% of magisters) and more interested and responsible in self-preparation (92% vs. 31% of masters). Both masters and freshmen in the vast majority said that they had acquired basic knowledge and skills and will be able to apply them independently. However, the self-assessment of the level of assimilation this technology is higher in cadets (100%) than in magisters (81%). The level of achievement between groups for different techniques varies. Equally, 75% was assessed mastering the technique "Confrontation", slightly more (81% of cadets) against (69% of magisters) was mastered "Push". Higher percentages of mastery the team-building technique by cadets are observed in relation to "Support" (92% of cadets and 81% of masters), "Train" (75% of cadets and 69% of magisters), "Trust" (92 % cadets and 81% of masters). It was found that 6 magisters (37%) could not acquire the necessary knowledge and skills. Analysis their responses showed that 5 of them have mastered the basic knowledge and skills, but need more exercises, explanations and self-confidence. One was careless in completing the questionnaire. All participants

positively assessed the efficiency of mastering the team building psychotechnology offered in the training course. Participation in it was an incentive for most of them to gain additional knowledge (54%) and improve professional psychological training (46%).

Key words: future psychologists, cadets, freshmen, masters, psychotechnology team creation.

Лазоренко Б. П., Дубровинський Г. Р. Ефективність опанування майбутніми психологами психотехнологій командо творення.

Згідно результатів аналізу самооцінки опанування майбутніми психологами психотехнологій командо творення виявлено дещо вищу ефективність засвоєння навчального матеріалу першокурсниками порівняно із магістрами. Основними чинникам ефективності досягнутих успіхів визначено: активність і наполегливість майбутніх психологів, їх мотивацію і спрямованість на засвоєння навчального матеріалу, їх командну згуртованість. З'ясовано, що першокурсники були більш активними в аудиторних заняттях (83% проти 75% магістрів) та більш зацікавлено і відповідально поставились до самопідготовки (92% проти 31% магістрів). І магістри, і першокурсники у переважній більшості зазначили, що отримали базові знання і уміння і зможуть самостійно їх застосовувати. Проте самооцінка рівня засвоєння технологій, які опрацьовувались, у першокурсників вище (100% , ніж у магістрів 81%). Рівень досягнень між групами за різними технологіями різняться. Однаково на 75% було оцінено засвоєння психотехнології «Протиборство», незначно більше (81% першокурсників) проти (69% магістрів) було засвоєно «Штовханку». Більш високі відсотки засвоєння психотехнологій командо творення першокурсниками спостерігаються стосовно «Підтримки» (92% у першокурсників і 81% у магістрів), «Потяг» (75% у

першокурсників і 69% у магістрів), «Довіра» (92% у першокурсників і 81% у магістрів). Виявлено, що 6 курсантів магістрів (37%), не змогли набути необхідних знань і умінь. Аналіз їх відповідей показав, що 5 з них засвоїли базові знання і уміння, але потребують більше вправ, пояснень і посилення впевненості у собі, а один легковажно поставився до заповнення анкети. Всі першокурсники позитивно оцінили рівень засвоєння та ефективність опанування психотехнологій командо творення. Участь у ньому виявилась стимулом для більшості курсантів в отриманні додаткових знань(54%) і вдосконаленні фахової психологічної підготовки (46%).

Ключові слова: майбутні психологи, курсанти, першокурсники, магістри, психотехнології командо творення.

Introduction. Being a team is an important condition for ensuring the effectiveness of any civilian or military team. As a result, the use of team-building technology in civilian groups, both commercial firms and civic organizations borrowed from military practices, has become widespread. However, very little research focuses on the psychotechnology of team building in military training groups, including future military psychologists, and their ability to use these technologies in working with personnel.

Previous researches. A number of foreign and domestic studies are devoted to the topic of team building. In particular, foreign experts have developed a manual for conducting various paramilitary games to ensure the cohesion of groups as teams, the development of command skills, clear communication and trust, which they believe can be used to train representatives of various armed forces, including cadets and groups of civilians as well, according to their needs [1]. The principles of team cohesion in military units are also considered. In particular, the widespread myths of achieving team cohesion are refuted and effective means of ensuring

social and command community are indicated [2]. Considerable attention is paid to team building by domestic researchers. In particular, socio-psychological technologies for managing military teams have been developed [3]. A textbook dedicated to team building training has been created [4]. Due to the need to increase the efficiency of various small and large organizations, numerous commercial structures and public organizations pay attention to the means of team building. The main approaches, tools and stages of team building are highlighted [5], the types of teams, their main characteristics, team building factors, team subcultures are considered [6]. However, research on the use of team-building psychotechnology in working with future military psychologists, including their mastery of these technologies in working with personnel, still remains relevant.

The purpose of the article is a comparative analysis of self-esteem of male military psychologists, magisters and cadets the psychotechnology of team building and acquiring primary skills of their application when working with personnel.

The design and methodology. To create a research base, a special training course dedicated to this topic was prepared. While developing this training course we relied on the understanding of the training team of future military psychologists as a community united by common values, a common goal of mastering professional competencies and functional roles in the implementation of their professional responsibilities. The training was aimed by mastering guiding principles of team building by cadets, such as deep trust and reliability, mutual support, team identification and solidarity, loyalty to common values. At the same time, attention was paid to the development of cadets' team competencies during group classes as commanders of small study groups, as well as the ability to obey the teams of their classmates when performing their functions as commanders.

We conduct classes, using principles mentioned above, and formed a training complex the psychotechnology of team building. From large number of paired and group techniques we included in this complex such owns: "Pusher", "Support", "Confrontation", "Train" and "Trust". These techniques were chosen due to the fact that they are multifunctional. First of all, they meet the above principles and optimally provide cadets with their own practical experience, create conditions for the use of this experience in further work with personnel to form teams to perform certain tasks, in particular in special conditions. We also used these techniques in their diagnostic function as a means of determining the psychological readiness of our participants to perform tasks as part of a team and, if necessary, adjust and optimize the psychological state of those who needed it. We gave detailed description of these techniques content in our previous publication [7].

In addition to the creation team, the special course also provided for the participants to master self-skills and mutual assistance in mastering stressful and post-traumatic stressful situations. The focus of this article is a comparative analysis the results of the cadets' mastery the team building psychotechnology. The special course was conducted with military psychologists, cadets and magisters with the assistance of the leadership Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv, including the head of the Department of Military Psychology and Pedagogy, Colonel N.M. Mas We also thank student of State Employment Service of Ukraine O.V. Eigelson for his assistance. The special course was held in the amount of 6 classes of 2 academic hours once a week for one and a half - two months. Regarding the acquisition of skills and abilities to master the team building psychotechnology of the we conducted group and pair training sessions. The participants of the course performed self-training tasks in the breaks between classroom sessions. Classes with magisters of this military university were held in the spring of 2019, and with

cadets in the fall of 2019. Among the tasks set before the cadets, the main ones were the acquisition of knowledge and basic skills of team participation in technology and conducting them as commanders with other cadets as personnel representatives.

In conducting the study, we used the author's self-assessment questionnaire, including observation, individual counselling and interviews with participants and feedback received from them. Regarding cadets, we additionally included the question "Do you feel like a member of your training team?" and, "If you feel, to what extent on a 10-point scale?" Participants were surveyed anonymously. Respondents indicated gender and age, as well as military training experience and training in a military lyceum. Observation of the formation of skills and abilities of the team was created during the classes. Answers to questions, feedback, one-on-one counselling and interviews were provided at the end of the main sessions.

In total, the study involved 16 the magister psychologists - men aged 21 to 26 years. Among them 3 people had military experience (military service under contract). The group of cadet psychologists who participated in the study included 12 men - 11 young men aged 17 to 19 and one cadet aged 30. Among cadets 3 had experience of training in a military lyceum and one 10 years (experience) of military service under the contract. Questionnaires for magisters and cadets on the main issues were conducted at the final lesson and for cadets regarding their self-assessment on belonging to their team at the beginning and at the end of classes. The main questions of the questionnaires and the answers of the cadets are given in the text of the article.

Results. In the study we first of all found out the self-assessment of the activity of participants (Table 1).

Participants' responses indicate that both magisters and cadets took an active part in classroom activities, but cadets, according to our observations and their self-esteem, were more

interested in mastering them because they practiced these technologies between classes.

Table 1. The self-assessment of the activity of study participants

Questions	Magisters	%	Cadets	%	Total	%
	Did you take an active part in the special course?					
Indicators	12/16	75%	10/12	83%	22/28	76%
Questions	Have you practiced the suggested technologies in between classes?					
Indicators	5/16	31%	11/12	92%	16/28	57%

Table 2 presents the data of self-assessment of participants in mastering group techniques of team building according to the question "You will be able to use the following techniques when conducting the following classes with the staff." The participants answered "yes" or "no" to this question.

Table 2. The participants' self-assessment by of special course the assimilation of group techniques of team building

Techniques	Magisters	%	Cadets	%	Total	%
Push	13/16	81%	10/12	83%	23/28	82%
Support	13/16	81%	11/12	92%	24/28	86%
Confrontation	12/16	75%	9/12	75%	21/28	75%
Train	11/16	69%	9/12	75%	20/28	71%
Trust	13/16	81%	11/12	92%	24/28	86%

According to the results of the survey, it was determined that the participants of the study believe that they have acquired skills and will be able to use these techniques. The achieved level of skills between the compared groups of

participants has a small difference. We note that the performance of techniques "Trust" and "Support" in cadets is 11% higher than in magisters. On the other hand, cadets have the best performance in "Support" and "Trust", and to a lesser extent in "Push", "Confrontation" and "Train" (Table 2). In general, the representatives of both groups have the highest indicators in "Support", "Trust" and "Push", to a lesser extent in "Confrontation" and "Train".

Next, we determined the self-assessment of the degree of assimilation by the participants of the study the team building psychotechnology.

Table 3. The self-assessment of assimilation by research's participant the team building psychotechnology

	Magisters	%	Cadets	%	Total	%
Questions	Do you think that you have received the initial knowledge and skills and will be able to independently apply the proposed technologies in their professional activities?					
Indicators	13/16	81%	12/12	100%	25/28	89%
Questions	Do you need additional knowledge and skills regarding the application of the proposed technologies?					
Indicators	9/16	56%	6/12	50%	15/28	54%
Questions	Do you think that the technologies proposed in the special training course are ineffective for you?					
Indicators	6/16	37%	0/12	0	6/28	21%
Questions	Did you feel the need to improve your professional psychological training by participating in a special course?					
Indicators	5/16	31%	8/12	67%	13/28	46%

Both magisters and cadets in the vast majority (81% of magisters and 100% of cadets) said that they had acquired basic knowledge and skills and will be able to independently apply the team building psychotechnology in their professional activities. Also, a significant number of participants (56% of magisters and 39% of cadets) felt the need for additional knowledge and skills in the application of

the proposed technologies. Regarding the need to further improve their professional psychological training in connection with the classes also noted 31% of magisters and 67% of cadets). This indicate, in our opinion, a significant interest of future military psychologists in the topic of team building.

It is important for us to analyze the questionnaires of individuals who believe that they have not received the necessary initial knowledge and skills and will not be able to independently apply the proposed the team building technologies in their professional activities (3 magisters, 19% of their total) and those who believe that they are ineffective for them (6 magisters, 37% of their total number). Note that 3 magisters chose both answers. We draw your attention to the fact that such self-assessments were noted by magisters and they were absent in cadets.

Therefore, we carefully analyzed the answers of the magisters. Our analysis revealed that one magister was not very attentive in answering this question and mistakenly chose this assessment; 3 of the 6 magisters still to some extent mastered the key techniques of the team building. However, one magister needs an individual approach and assistance in the development of technology, and another showed, in our opinion, a certain carelessness and insufficient responsibility for participation in classes and in completed questionnaires.

On the open question about the need to improve their professional psychological training (Table 4), 5 magisters (33%) and 8 cadets (77%) expressed interest in such improvement. To the question "what exactly?" the magisters answered: "to properly assist personnel", "in group classes", "in the best sense of the technology of exercises to apply them at the right time", "to provide support". Cadets noted: "replenish the stock of knowledge", "acquire professional training at a sufficient level", "for self-improvement and help others in this", "to improve the level of knowledge and skills", "to find common ground with others".

To determine the overall assessment of the usefulness of respondents' participation in the special course, it was suggested to answer the following question. "Please name a few positions that were useful for you to participate in the special course?". 7 magisters (44%) and 10 cadets (83 %) answered this question meaningfully, 17 (61%) of the total number of participants. Among them, of the magisters in their answers said: "learned new material for themselves", "gained a lot of new knowledge and skills", "was a constant useful work, a lot of information", "can be used in working with personnel", " practical group classes ", " better understood myself and others ". In turn, freshmen noted: "acquired the skills of relaxation and team building", "learned more about team", "relieving tension, strengthening the team", "became closer in the group to each other", "it was very valuable, learned new technologies team creation ", " General improvement of the morale of the group ", " gained experience".

5 magisters (31%) and 8 cadets (67%) responded to the proposals to formulate several wishes for the improvement of this special course in terms of technologies of the team building. The main wishes of the magisters were: "to stimulate participants for more effective classes", "more practice with explanation", "to improve the interest of all participants". Cadets noted: "more practice, more new methods", "more exercises for confidence", "increase the motivation of participants to practical classes", "use exercises more often in their free time".

The result of the experiment, which we conducted together with cadets, was interesting and revealing in finding out the effectiveness of the team's psychotechnology. At the beginning of the classes, we asked them, at their voluntary request, to assess the extent of their sense of belonging to the training team of classmates at the beginning and after their classes. Of the total number of cadets who participated in the study (12 people) at the beginning of classes gave answers to

the proposed questions 7 (58%) participants and at the end of all 12. Comparative analysis of responses is given in table 4.

Table 4. The cadet's self-assessment of belonging to a team of classmates

Do you feel like a member of your training team?	Yes, I feel		No, I am on my own	
	Number	%	Number	%
At the beginning of classes	7	58%	0	0
At the end of classes	12	100%	0	0

According to the results of self-assessment, we can see that participating in the special course, freshmen felt more like members of the team. None of them chose the answer "No, I'm on my own."

Table 5. The comparison of cadet's self-assessment the degree of affiliation to the training team before and after the special course

If you feel like a member of your training team, determine the degree of your affiliation according to the 10-point scale?														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10					
At the beginning of classes														
						2/7	28,6%	2/7	28,6%			3/7	42,8%	
At the end of classes														
					1/12	8,3%	2/12	16,8%	4/12	33,3%	1/12	8,3%	4/12	33,3%

We note that the self-esteem of cadets' perception of other participants as a member of the team after classes also underwent significant changes (Table 6). It was marked by

high scores of the second half of the scale. The vast majority (9/12, 75%) rated it from 8 to 10 points.

Table 6. The self-assessment of cadet's perception of other participants as a team member

Please determine the extent to which your team perceives you as its member.														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10					
At the beginning of classes														
					1/7	14%	1/7	14%	1/7	14%		4/7	58%	
At the end of classes														
					1/12	8%	2/12	17%	2/12	17%	1/12	8%	6/12	50%

Conclusions. Comparative analysis of self-assessment of the achieved results by participants of this course testified their certain successes in the received knowledge, abilities and primary skills in mastering of team building psychotechnology and their use in work with personnel. The main factors of the effectiveness of the achieved successes are the activity and persistence of the participants and their motivation and focus on learning the material, as well as their team cohesion. In cadets, it was more pronounced. According to the self-assessment, cadets participated more actively in classroom activities (83% vs. 75% of magisters) and were more interested and responsible in self-preparation (92% vs. 31% of magisters).

Both magisters and cadets in the vast majority noted that they have acquired basic knowledge and skills and will be able to independently apply the psych technologies of the team in their professional activities. However, the self-assessment of the level the assimilation these technologies is higher in cadets (100%) than in magisters (81%). The level of achievement between the groups differs as follows. Equally, 75% of the mastery the techniques "Confrontation" was assessed, slightly more (81% of cadets) against (69% of magisters) was

mastered "Push". Higher percentages of mastering the team building techniques by participants are observed in relation to those of them who actually characterize the group as a team. Accordingly, "Support" - 81% for magisters, 92% for cadets, "Train" - 69% for magisters, 75% for freshmen, "Trust" - 81% for magisters, 92% for cadets.

At the same time, 6 magisters (37%) testified that they did not receive the necessary knowledge and skills and will not be able to independently apply the proposed technology in their professional activities. The analysis of their answers showed that they have mostly acquired key knowledge and skills, but need more explanations and training exercises to strengthen self-confidence and their own professional competencies. Also, two of them chose such answers by mistake, and one was careless in filling out the questionnaire and another participant needs individual psycho-correction of resistance to the use of the proposed technology.

In contrast to magisters, all cadets had a positive assessment of the mastery and effectiveness all techniques of this team building psychotechnology.

Participation in the special course was an incentive for most participants (54%) to gain additional knowledge and skills in the application of the proposed technology, while magisters (56%) it was more pronounced than cadets (50%). It also helped to understand the need of participants to improve their professional psychological training (46%). At the same time, cadets, for obvious reasons, have a much greater need (67%) than magisters (31%).

We should emphasize that our comparison was based on participants' self-assessment of their knowledge and skills. A further perspective of the research is to find out the effectiveness of the competencies they have acquired after their military service and in their practical work with the personnel at the place of service.

Література

1. All about team building. The team building playbook. Military team building activities and exercises (2017) <https://allaboutteambuilding.com/military-team-building-activities/>
2. The team building playbook. <https://www.hprc-online.org/social-fitness/teams-leadership/building-team-cohesion-military-units>
3. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: Навчально-методичний посібник/Т.Л.Грицевич,О.С. Капінус, Т.М. Мацевко, П.П. Ткачук. Львів: НАСВ, 2018. 256 с.
4. Психологічний тренінг «Створення команди»: посібник / С.О. Чижевський, І.І. Приходько, О.О. Колесніченко та ін. / За заг.ред.генерал-майора Я.Б. Сподара. К.: Друкарня ІВЦ НГУ, 2016. 20 с.
5. Дернаковский М. Team building (Построение команды или командообразование). <http://www.sstcc.ru/files/8114/6273/5249/team-building.pdf>
6. Команда и ее типы. <https://ppt-online.org/355046>
7. Лазоренко Б. Дубровинський Г. Підготовка військового психолога до використання технологій оптимізації психологічного стану особового складу щодо виконання завдань в особливих умовах. Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах (Київ, 31 жовтня 2019 р.) /Міністерство оборони України. Національний у-т оборони України ім. І. Черняховського. К.:НУОУ, 2019, с. 161 – 164.

References

1. All about team building. The team building playbook. Military team building activities and exercises (2017) Retrieved 11.10.2020 from <https://allaboutteambuilding.com/military-team-building-activities/>

2. Building team cohesion in military units. Retrieved 11.10.2020 from <https://www.hprc-online.org/social-fitness/teams-leadership/building-team-cohesion-military-units>
3. Socialno-psihologichni tehnologiyi upravlinnya vijskovimi kolektivami: Navchalno-metodichnij posibnik / T.L. Gricevich, O.S. Kapinus, T.M. Macevko, P.P. Tkachuk. Lviv: NASV, 2018. 256 s.
4. Psihologichnij trening «Stvorennya komandi»: posibnik/ S.O. Chizhevskij, I.I. Prihodko, O.O. Kolesnichenko ta in. / Za zag. red. general-majora Ya.B. Spodara. K.: Drukarnya IVC NGU, 2016. 20 s.
5. Dernakovskij M. Team building (Postroenie komandy ili komandoobrazovanie). <http://www.sstcc.ru/files/8114/6273/5249/team-building.pdf>
6. Komanda i ee tipy. <https://ppt-online.org/355046>
7. Lazorenko B. Dubrovinskij G. Pidgotovka vijskovogo psihologa do vikoristannya tehnologij optimizaciyi psihologichnogo stanu osobovogo skladu shodo vikonannya zavdan v osoblivih umovah. Filosofsko-sociologichni ta psihologo-pedagogichni problemi pidgotovki osobistosti do vikonannya zavdan v osoblivih umovah (Kiyiv, 31 zhovtnya 2019 r.) /Ministerstvo obroni Ukrayini. Nacionalnij u-t obroni Ukrayini im. I. Chernyahovskogo. K.:NUOU, 2019, s. 161 – 164.

УДК 159.923.2

Лукашевич О.М. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються особливості громадянського розвитку особистості в освітньому просторі сучасної України. Громадянський розвиток розглядається в

контексті саморозгортання соціальних якостей та актуалізації громадянської активності особистості в умовах соціального середовища, що постійно змінюється. Визначено, що існуюча в нашій державі система освіти ще недостатньо зорієнтована на формування в особистості демократичних цінностей, створення умов щодо її громадянського розвитку. Одним зі способів підтримки зв'язку між особистістю і суспільством є громадянська освіта як інструмент інтеріоризації суспільних цінностей у ціннісну систему особистості, яка може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту, причетності всього суспільства до справи утвердження демократії, надання громадянам прикладів ефективної громадянської дії. Тому до справи громадянської освіти доцільно залучати систему громадянської просвіти з широким праксеологічним досвідом формування громадянської свідомості та самосвідомості особистості.

Ключові слова: особистість, громадянський розвиток, громадянська самосвідомість, громадянська освіта, громадянська просвіта, громадянське суспільство.

Lukashevych O.M. PECULIARITIES OF CIVIL PERSONAL DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL SPHERE OF MODERN UKRAINE.

The article reveals the features of the civic development of personality in the educational sphere of modern Ukraine. Civic development is considered in the context of self-development of social qualities and the actualization of the civic activity of an individual in a changing social environment. It has been determined that the education system existing in our country is not yet sufficiently focused on the formation of the individual's democratic values and the creation of conditions for its civic development. One of the ways to maintain the relationship between the individual and society is civic education, as an instrument for internalizing

social values in the individual's value system, which can be effective only if a broad cultural context is created, the whole society is involved in the establishment of democracy, and citizens are provided with examples of effective civic action. It is advisable to involve civic education in the civic education system with broad praxeological experience in the formation of civic consciousness and personal identity.

Key words: personality, civic development, civic identity, civic education, civil society.

Постановка проблеми. В Україні триває процес становлення демократичної держави та громадянського суспільства. Головними ознаками, які його характеризують, є розвиненість інститутів (різноманітних об'єднань громадян і засобів масової інформації) та рівень громадської активності, усвідомлення особистістю власної ролі й значення в житті суспільства, а також дії відповідно до власних переконань і цінностей.

Останнім десятиліттям ми спостерігаємо, що суспільні перетворення в Україні пов'язані, передусім, зі змінами у свідомості людини. Народжується громадянин нової формації -- і, радше, не завдяки, а всупереч державній системі -- особистість, яка орієнтується на власні сили, розуміє відповідальність за себе, власну сім'ю, власну країну.

У нашій країні відчувається глибокий розрив між особистістю і державою. Це пов'язано з остаточними радянськими метастазами -- корупційними схемами, родинно-клановими мережами, деклараціями влади про формальні цінності і норми, які не підтверджуються в реальному житті. Відбувається складний і болючий перехід від екстернальності до інтернальності цілого народу, перезавантаження й пошук власної ідентичності - - проблеми пострадянських наслідків, яка заважає особистості віднайти власне місце в соціальній системі. Тож громадянський розвиток студентської молоді,

формування громадянської свідомості та самосвідомості є ключовими завданнями сучасної системи освіти. Необхідно, щоб громадянин знав власні права й обов'язки, був упевнений, що може впливати на зміни в суспільстві, дотримувався закону і був упевнений у його дієвості, мислив критично та незалежно.

Але існуюча в нашій державі система освіти ще не достатньо зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, створення умов щодо її громадянського розвитку. Навчально-виховний процес насправді перебуває поза формуванням демократичного світогляду. Ще більша проблема з населенням дорослого віку, яке майже не охоплене громадянською просвітою і, перебуваючи на зламі ідеологій, відчуває себе «загубленим поколінням».

Тож виникає потреба у спрямуванні зусиль освітян, спільно з громадськістю і державою, на розбудову системи громадянської освіти і просвіти в Україні як методологічного інструменту формування громадянської свідомості та самосвідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях активно досліджувалася проблематика громадянського розвитку на рівні особистості, громад і суспільства в Україні (В. Андрущенко, В. Бех, М. Патей-Братасюк, А. Колодій, В. Кремень, І. Паськів, Я. Паськів, Л. Карпов, В. Михайлішин, А. Карась, Л. Романенко, І. Підлуський, М. Михальченко та ін.). Показовим з цієї точки зору може бути дослідження соціальних процесів в Україні щодо розриву соціально-політичних практик і відповідних культурно-дискурсивних спрямувань (С. Грабовський); дослідження соціально-політичних витоків «подвійної моралі» в українській дійсності (М. Рябчук, П. Кравченко, В. Войтенко та ін.); явища «соціального патогенезу», чи ментального й духовного «розщеплення» (А. Лой, О. Забужко, А. Бичко, М. Попович та ін.); вивчення характерології української людини (І. Мірчук, О.

Кульчицький, Б. Цимбалістий); дослідження «національного відчуження як негативного чинника реалізації ідеї громадянського суспільства в сучасній Україні» (М. Патеї-Братасюк, Т. Довгунь) [1]. На думку цих учених, для всієї історії українського суспільства характерним є те, що, перебуваючи під різними державними утвореннями, воно зберігало єдність не завдяки владі, а всупереч їй. Ті ж проблеми ми спостерігаємо і зараз. Основою народної солідарності була порівняно стала тенденція громадянського розвитку (поступу), поєднана з відповідною етичністю, традицією та соціально-політичним дискурсом.

Питання громадянської освіти у вітчизняній науковій літературі досліджували І. Галактіонова, М. Іванов, А. Карнаух, В. Пашенко, І. Горбатенко, Т. Бакка, О. Кузьменко, О. Фідря, О. Пометун, С. Позняк, Р. Євтушенко, О. Сухомлинська, Ю. Лебедева. Метою громадянської освіти, у вітчизняній концепції, є формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства. Проблеми політичної культури та громадянської освіти в Україні розглядалися такими науковцями, як І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов [2].

Нині в Україні вироблено низку концепцій громадянської освіти, серед іншого за участю Міністерства освіти та науки України та АПН України, що відображено в нормативних документах: Постанова президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді» від 19 квітня 2000 р., протокол №1-7/4-49 [3]; Указом Президента, який затверджує новий стратегічний документ – «Національна доктрина розвитку освіти», у ньому визначено систему концептуальних ідей і поглядів

на стратегію та основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст.; набрав чинності Указ Президента «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» від 18 травня 2019 р. № 286/2019 [4] та ін.

Однак системи громадянської освіти, яка цілісно охоплює теоретичні і практичні складники формування громадянської свідомості дорослої особистості, допоки немає. На рівні конкретної людини це відображається як певна неузгодженість між уявленням про себе як свідомого громадянина і конкретною участю в розбудові сталого розвитку громадянського суспільства.

Мета: дослідити особливості громадянського розвитку особистості в сучасному освітньому просторі, визначити проблеми та перспективи впровадження системи громадянської освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Громадянський розвиток особистості відбувається в системі соціально-політичних відносин конкретного соціуму, де під впливом еволюційних процесів визрівають певні норми громадянського суспільства. Чинниками такого розвитку є: а) виражена тенденція до незалежності і самоорганізації життя і, відповідно, до громадського самоврядування для господарської взаємодопомоги та культурно-освітньої співпраці; б) громадянська активність, яка залучає до відданості суспільним справам, громадянській порядності, солідарності; в) громадянська свідомість, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем, співробітництвом, патріотизмом, довірою, порядністю, здатністю до жертвності заради громадського добра [5, с. 440]. Перелічені складники громадянського розвитку (поступу), за Р. Патнемом, характеризувалися поняттям «соціальний капітал», який визначався як «моральний ресурс» і породжувались особливостями горизонтальних зв'язків на основі рівності і правдивості стосунків між людьми [там само, с. 436].

Гене́за громадянського розвитку особистості простежується в межах досліджень різних наукових напрямів і розуміється науковцями як набуття сукупності універсальних соціально-психологічних характеристик персоналістично орієнтованої соціальності (А. Карась). Умовою такого розвитку є створення громадянського суспільства – складного феномену, ключовим елементом еволюції якого є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній і політичній сферах [6, с. 8--9].

Громадянський розвиток вбачається у спрямованості на здійснення свободи й автентичності особистості, що є модусами самоздійснення людини [там само, с. 440]. відповідно до людини, її внутрішнього світу, що розвивається, та її зовнішньої життєдіяльності, яка прогресує, повинне розвиватися, плануватися, здійснюватися і гармонізуватися у своїх економічних, політичних, науково-технічних, духовно-культурних та екологічних складниках все життя суспільства. Вищою цінністю і найважливішим складником громадянського суспільства є суверенна особистість, громадянин, який проявляє себе як його мета і, одночасно, як засіб досягнення цієї мети [7, с. 9--12].

З точки зору соціальної психології громадянський розвиток розглядається в контексті саморозгортання соціальних якостей та актуалізації громадянської активності особистості в умовах соціального середовища, що постійно змінюється. На думку вчених, послідовно здійснюваний громадянський розвиток неминує передбачає наявність розвиненої національної самосвідомості і держави, де національна самосвідомість -- не лише диференціація з іншим колективним типом життя, а передусім -- соціокультурна основа психологічної і правової відповідальності людини перед собою й перед іншими, де держава є завершеним виявом колективної турботи про безпеку і рівні громадянські права людини [8, с. 457].

Одним зі способів підтримки зв'язку між особистістю і суспільством є громадянська освіта, спрямована на формування знань про права й обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості в суспільній сфері, яка насамперед передбачає політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства [9, с. 16]. Вона спрямована на розвиток культури соціальності [8] – громадянської, політико-правової і соціально-економічної компетентності особистості – надання знань, які є необхідні для людини в набутті повноцінного членства в суспільстві. Сенс громадянської освіти, як чинника становлення демократичної політичної системи полягає в тому, що ця освіта сприяє засвоєнню демократичних цінностей та механізмів, як життєвої необхідності для людини, роблячи її необоротною.

Громадянська освіта є засобом формування громадянської ідентичності, через яку відбувається інтеріоризація суспільних потреб в структуру особистісних потреб. Особистість починає розуміти не тільки свої права, але свої обов'язки і ролі, які вона відіграє, як член громадянського суспільства.

Особливу роль у виокремленні громадянської освіти, як сектору, відіграють також процеси, що пов'язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній простір. Серед них: встановлення нових, демократичних урядів та політик; зміни у суспільній свідомості; виокремлення загальнолюдських демократичних цінностей; реформи у суспільному, економічному, політичному житті; реформи в освітніх системах тощо

Важливим сьогодні вбачається здійснення аналізу того досвіду, що сьогодні може бути виокремлений як успішна практика та застосований для вирішення багатьох

проблем у сфері виховання громадянина демократичної культури. В країнах Європи та світу сьогодні стали вже загальноживаними ті поняття, що стосуються знань та компетентностей у сфері громадянськості, що тісно пов'язані з поняттям громадянської освіти. Саме погляди на поняття «громадянин», «громадянськість», «участь у прийнятті рішень», «відповідальність», «свободи» та ін. є у фокусі змістового наповнення курсів та проектів з громадянської освіти.

Багатий досвід громадянської освіти накопичено в умовах зрілих демократій Великої Британії, США, Канади, Франції, Італії, Нідерландів та інших, де створено різноманітні підручники, розроблено навчальні курси, діють науково-методичні центри, налагоджено відповідну підготовку та перепідготовку вчителів. Значних зусиль щодо розвитку освіти для демократії докладають і посткомуністичні країни: Польща, Румунія, Латвія.

Останні роки на міжнародній арені з'явилася низка ініціатив, що остаточно виокремили та підкреслили важливість освіти громадянина демократичного суспільства. У прийнятій Радою Європи 2010 р. Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини проголошується необхідність і важливість для кожної країни «виховання, підготовки, інформування, практики та діяльності, спрямованих на передачу знань, навичок та усвідомлення, а також на розвиток ставлення та поведінки, розширення можливостей здійснювати й захищати свої демократичні права та відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, відігравати активну роль в демократичному житті з метою просування й захисту демократії та верховенства права» [2].

Певний досвід у цій сфері має й Україна. Сучасна українська педагогіка спирається на багату спадщину, на кращі традиції у вихованні громадян. Протягом останніх років у нашій країні вжито чимало заходів щодо впровадження системи громадянської освіти: випущено

експериментальні підручники, які нині проходять апробацію; у загальноосвітніх школах діють експериментальні майданчики, проводяться конференції та семінари; Академією педагогічних наук України розроблено проєкт концепції громадянського виховання [12]. Національна концепція громадянської освіти була розроблена 2000 р. вітчизняними науковцями та педагогами (Т. Бакка, О. Кузьменко, О. Фідря, керівник групи: О. Пометун, національний експерт С. Позняк, експерт МОН Р. Євтушенко, рецензенти О. Сухомлинська, Ю. Лебедева). Зміст громадянської освіти у вітчизняній концепції як головний засіб цілеспрямованого навчання має базуватися на основних ідеях демократичного суспільства. Це система інтегрованого знання, оволодіння яким створює умови для формування та розвитку демократичних цінностей і громадянських умінь особистості, становленню яких у громадянській освіті надається більшого значення, ніж засвоєнню власне професійних знань і вмінь.

Питання громадянської освіти відобразились у проєкті концепції дванадцятирічної освіти. Незважаючи на відмінність підходів, методик і масштабу національних систем громадянської освіти, єдиною залишається їхня мета – громадянський розвиток особистості, виховання громадянина, який цінує та готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності і права людини.

Суттєвою проблемою на шляху впровадження ефективної громадянської освіти в Україні є відсутність чіткої позиції Міністерства освіти, молоді та спорту України, локальність курсів на протигагу вимоги інтегративності громадянської освіти, відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів, відсутність законодавчої бази та легітимності тощо [9].

Фактом залишається й те, що освітяни, за результатами дослідження [14], по-різному підходять до результатів, які має отримати учень у школі після

вивчення предметів громадянознавчого циклу. В Україні, як і в країнах постсоціалістичного табору, переважає знанієвий (енциклопедичний) підхід, який не надає необхідних навичок і компетентностей як реалізувати здобуті знання на практиці, незважаючи на те, що громадянська компетентність є складником освітніх стандартів, що прийняті за останні два роки. Тим більше, майже немає просвітницької роботи щодо формування громадянської ідентичності і громадянського розвитку особистості в системі вищої освіти. Наслідком є низький рівень громадянської активності студентської молоді, немає зацікавленості і включеності в життя своїх громад.

З боку суспільства також відчувається певний скепсис щодо розбудови політики демократії та інституту прав людини в Україні. Насамперед це простежується серед молоді -- покоління, що покликане будувати суспільні відносини, бути відповідальними за власне життя та життя інших, брати активну участь у розбудові демократичних інститутів у державі. Нині відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді на тлі розбудови демократичного простору держави [там само]. Найявна тенденція до посилення егоїстичних мотивів у молодіжному середовищі, морального релятивізму, відчутну перевагу матеріальних мотивів. Тривожною тенденцією є усунення на другий план колективістських цінностей (допомога іншим людям, сприяння розвитку суспільства, тощо).

Ця ситуація простежується через низку чинників, серед яких один з важливих -- недостатня обізнаність і поінформованість щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді в цих процесах. Знову ж, це пов'язано з тим, що, на думку І. Жадан (з виступу на семінарі «Громадянська освіта в Україні»; Київ, 2 жовтня 2001 р.; Інститут Кеннана; київський проєкт): «Сьогодні величезна кількість

педагогів загалом не дуже добре уявляє, що таке громадянська освіта і навіщо вона, власне, потрібна, оскільки постійно відбувається підмінювання – право, історія, політологія. Чіткого уявлення про специфіку громадянської освіти і її завдання немає ні в педагогів, ні у батьків, ні у дітей, а тому ніхто й не розуміє, про що йде мова» [8]. Звичайно, дотепер ситуація дещо поліпшилась, але брак інтегрованої системи, яка поєднує освітянські, державні та громадські погляди щодо громадянського розвитку особистості, наявний і нині. Це закладено навіть на рівні формування понятійного апарату в просторі громадянської освіти на загальнонаціональному та офіційному рівні. Адже відсутність такого унормування дотепер є перешкодою як методології, так і практики реалізації стратегії освіти для демократичного громадянства.

Суттєвими недоліками обговорюваної Концепції, на думку Г. Усатенко (Фонд «Європа ХХІ»), є передовсім розмежування понять «освіта» і «виховання». Таке розмежування справляє враження або наслідування радянської ідеологічної системи державного виховання, або наслідування неадекватного перекладу документів Ради Європи російською мовою, зокрема згадуваної Хартії. Адже в міжнародних документах традиційно вживається поняття «Education» (Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education). Як відомо, поняття «Education» має конотацію «освіта, навчання, виховання, підготовка, освіченість, вихованість» і поєднує в собі освітній і виховний процес. На думку автора, доречним і актуальним є використання в українському варіанті та в українській практиці саме поняття «освіта»

На наш погляд, розв'язання проблеми може полягати у створенні системи громадянської просвіти, яка разом з формальними освітніми установами надасть можливість залучати весь досвід громади й ментальну мудрість

народу до проблематики громадянського розвитку особистості протягом усього життя.

Отримати важливі знання щодо демократичного громадянства можна не тільки за умови викладання в школі та надалі в закладах вищої освіти предметів громадянознавчого циклу, а й завдяки формуванню громадянської самосвідомості та громадянської участі в діяльності громадських організацій, молодіжних й дитячих неурядових об'єднаннях, громадських проєктах, волонтерстві, залученням у локальні і глобальні громадські ініціативи.

Досвід інших країн (Британії, Швеції, Фінляндії) надає змогу поглянути на громадянську освіту не як на предмет, а як напрям та освітню політику, що має постати в центрі уваги освітян і суспільства. У даному контексті важливим є здійснення огляду проєктів і програм міжнародних організацій і тих структур, що сприяють розширенню спектру освітніх технологій викладання курсів з громадянської освіти й просвіти.

Особливу роль у процесах здійснення громадянської освіти відіграють інституції та організації, що реалізують проєкти й програми з громадянської освіти. Спробою поширення правової освіти в Україні стала програма «Практичне право», яку реалізує в Україні навчально-методичний центр «Дебати» за допомогою корпорації Low» («Відродження»). Розвитку громадської активності та свідомості на рівні місцевих громад присвячена діяльність Спільки «Громадські ініціативи України». Це платформа розвитку, спілкування та об'єднання для громадських ініціатив, яка допомагає невеликим організаціям стати сильнішими, знайти однодумців і разом сприяти впровадженню реформ у країні в цілому і на рівні міст, областей, об'єднаних громад та окремих населених пунктів тощо.

За ініціативою громадської організації «Інститут громадянської просвіти», спільно з Національним

педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова з 2015 року впроваджується освітній проєкт «Освіта для розвитку громадянського суспільства», який реалізується на трьох рівнях:

I. Фахова менеджерська підготовка лідерів громадських організацій в НПУ імені М.П. Драгоманова за спеціалізаціями «Управління громадськими організаціями» та «Управління розвитком громадянського суспільства». Новизною проєкту є поєднання теоретичної менеджерської підготовки з практичною, у процесі якої студенти проходять стажування безпосередньо в неурядових організаціях та активно беруть участь у їхній діяльності. Цей досвід випускники факультету вже застосовують в своїх мікроріадах в умовах децентралізації державної влади. Розв'язання цієї проблеми є найнагальнішою потребою для України.

II. Навички практичної роботи в громадських організаціях, волонтерських центрах, благодійних фондах; розвиток лідерських та управлінських якостей під час проходження тренінгових програм у навчально-тренінговому Центрі громадянської освіти. У межах центру з 2017 року задіяна програма «Активні громадяни» від Британської ради. Учасники тренінгу набувають навичок міжкультурної взаємодії, безконфліктного діалогу, знайомляться з поняттями громадянської ідентичності, сталого розвитку громадянського суспільства, локальних і глобальних громад, основами соціального проєктування.

III. Інноваційні форми довузівської (профорієнтаційної роботи) підготовки майбутнього покоління громадських лідерів: профорієнтаційна робота, віртуальне навчання, допрофесійні (допрофільні) класи управлінського спрямування, олімпіади, участь у створенні власних проєктів соціальної дії, програми громадянської освіти для школярів. Робота втілюється на базі кафедри управління, інформаційно-аналітичної

діяльності та євроінтеграції та у підшефних школах і центрах неформальної освіти.

У проєкті наголошується саме на ролі громадянської просвіти в розвитку громадянського суспільства, у комплексному соціально-економічному розвитку в Україні в умовах децентралізації державної влади і формуванні територіальних громад як якісно нової одиниці життєустрою населення країни. Проєкт формує і посилює волонтерів, громадських активістів, які впливають на місцевий розвиток завдяки підвищенню їхнього освітньо-організаційного рівня. А також посилює місцеві громади кваліфікованими фахівцями з фаховою менеджерською підготовкою, що має позитивно сприяти зростанню рівня самоорганізації населення. Громадяни, що задіяні в проєкті як учасники й слухачі освітніх програм і тренінгів, набувають навичок волонтерства, долучаються до спільних проєктів громади. Така робота формує в них громадянську свідомість і самосвідомість, громадянську позицію та реалізується в конкретних соціальних активностях на користь громади, що сприяє сталому розвитку громадянського суспільства. Проєкт не має вікових обмежень і згуртовує всіх учасників – студентів, викладачів, школярів, громадських діячів та інших. Більшість учасників проєкту продовжує активну громадську діяльність і поширює його у своїх громадах. Цей проєкт є прикладом «живого», дієвого механізму інтеріоризації теоретичних настанов щодо сталого розвитку громадянського суспільства у внутрішні цінності й смисли особистості, які спонукають до соціальної активності і конкретних дій на користь соціуму.

Висновки. Громадянському розвитку особистості в системі сучасної освіти має відводитися пріоритетне місце. Це пов'язано з нагальною потребою соціальних змін завдяки перезавантаженню свідомості громадян України, пошуку ними громадянської ідентичності, власного місця в громадах та активних дій щодо сталого

розвитку громадянського суспільства. Громадянська освіта є інструментом інтеріоризації суспільних цінностей у ціннісну систему особистості і може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту, причетності всього суспільства до справи утвердження демократії, надання громадянам прикладів ефективної громадянської дії. Тому до справи громадянської освіти доцільно залучати систему громадянської просвіти з широким праксеологічним досвідом формування громадянської свідомості та самосвідомості особистості.

Література

1. Лукашевич О.М. Теоретичний аналіз проблеми громадянського розвитку особистості дорослого віку. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. Вип. 13. С. 169--181.
2. Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні». К.: ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. 104 с.
3. Постанова президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді» від 19 квітня 2000 р. Протокол №1–7/4–49.
4. Указ Президента «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» від 18 травня 2019 р. №286/2019.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.
6. Карась А. Християнство, Західна цивілізація і соціальна трансформація України. Київська Церква. Альманах християнської думки. Київ-Львів. №5. (11), 2000.
7. Горбань А.В. Гражданское общество: личностное измерение. Культура народов Причерноморья. 2010. №196. Т. 1.

8. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: методичний посібник. К.: Тандем, 2004. 80с.
9. Сенько В.В. Вплив громадянської освіти на становлення демократичної політичної системи. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2012. Вип. 110. С. 41-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2012_110_14.
10. Усатенко Г. Пропозиції до проекту «Концепція громадянської освіти та виховання в Україні» від Фонду «Європа ХХІ». URL: <http://osvita.ua/school/method/33331/>
<http://edu.governance.org.ua/>

References

1. Lukashvych O. M. Teoretychnyi analiz problemy hromadianskoho rozvytku osobystosti dorosloho viku. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment. 2013. Vyp. 13. S. 169--181.
2. Ivaniuk I.V., Ovcharuk O.V., Tereshchenko A.B. Analitychnyi zvit «Suchasnyi stan hromadianskoi osvity v Ukraini». К.: НО «Об'єднання «Агенти розвитку освітньої політики», 2013. 104 с.
3. Postanova prezydii Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy «Pro kontseptsiiu hromadianskoho vykhovannia ditei i molodi» vid 19 kvitnia 2000 r. Protokol №1–7/4–49.
4. Ukaz Prezydenta «Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia» vid 18 travnia 2019 r. №286/2019.
5. Karas A. Filosofiia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriiah i neklasychnykh interpretatsiiakh: monohrafiia. К.; Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2003.
6. Karas A. Khrystyianstvo, Zakhidna tsyvilizatsiia i sotsialna transformatsiia Ukrainy. Kyivska Tserkva. Almanakh khrystyianskoi dumky. Kyiv-Lviv. №5. (11), 2000.

7. Horban A.V. Hrazhdanskoe obshchestvo: lychnostnoe yzmerenye. Kultura narodov Prychernomoria. 2010. №196. Т. 1.
8. Zhadan I., Kyselov S., Kyselova O., Riabov S. Politychna kultura ta problemy hromadianskoi osvity v Ukraini: metodychnyi posibnyk. K.: Tandem, 2004. 80 s.
9. Senko V.V. Vplyv hromadianskoi osvity na stanovlennia demokratychnoi politychnoi systemy. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia. 2012. Vyp. 110. S. 41--44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2012_110_14.
10. Usatenko H. Propozytsii do proektu «Kontseptsii hromadianskoi osvity ta vykhovannia v Ukraini» vid Fondu «Ievropa KhKhI». URL: <http://osvita.ua/school/method/33331/>
<http://edu.governance.org.ua/>

УДК 37.013.42

Родіна Н.В. (м. Київ)

УМОВИ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Родіна Н.В. Умови створення інклюзивного середовища для людей з особливими потребами.

У статті висвітлено проблему формування інклюзивного освітнього середовища для людей з особливими проблемами, проаналізовано концептуальні засади та основні нормативно-правові акти, щодо розвитку інклюзивної освіти в Україні, розкрито і розширено сутність і зміст таких понять, як: «середовище», «освітнє середовище», «інклюзивне освітнє середовище», «люди з особливими потребами», охарактеризовано загальнодидактичні принципи інклюзивної освіти, визначено основні пріоритети та

складові інклюзивного освітнього середовища, яке буде сформоване за принципами доступності, гуманності та ефективності, встановлено його основні особливості, виокремлено основні напрями надання психологічної допомоги особам із проблемами психофізичного розвитку, їх соціалізації в суспільстві.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище, люди з особливими потребами.

Rodina N.V. Terms of creation of an inclusive educational environment for people with special needs.

The article highlights the problem of forming an inclusive educational environment for people with special problems, analyzes the conceptual framework and basic regulations on the development of inclusive education in Ukraine, describes and expands the essence and content of such concepts as “Environment”, “educational environment”, “inclusive educational environment”, “people with special needs”; characterises general didactic principles of inclusive education, determines the main priorities and components of inclusive educational environment that will be formed on the principles of accessibility, humanity and efficiency; establishes its main features, highlights the main areas of psychological assistance to people with psychophysical development problems, their socialization in society.

Key words: inclusive education, inclusive educational environment, people with special needs.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку демократичного суспільства важливого значення набуває проблема функціонування інклюзивної освіти, створення і формування освітнього середовища для кожної особистості, зокрема людей, які мають особливі потреби. Незалежно від стану здоров'я, наявності фізичного чи інтелектуального порушення, кожна людина має право на повноцінне життя, здобуття

освіти, якість якої для людей з особливими потребами не відрізняється від якості освіти інших людей. Відтак, вважаємо, що саме цей підхід є основним в організації інклюзивного навчання й особистісного розвитку людей з особливими потребами. Останніми роками у філософських, психолого-педагогічних, медичних джерелах актуальними є проблеми, пов'язані у впровадженні ідей інклюзивної освіти, формування освітнього середовища в закладах вищої освіти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проведений аналіз і вивчення наукових джерел із означеної проблеми засвідчив, що процес навчання й соціалізація людей з особливими освітніми потребами та шляхи їх вирішення в Україні досліджували Г. Гоцко, А. Колупаєва, М. Сварник, В. Синьова, Н. Софій, А. Шевцова та ін. У своїх працях вони зазначають потребу в зміні підходів до організації надання освітніх послуг людям із особливими потребами і необхідності впровадження нових форм і видів освіти, які сприятимуть їх інтеграції у суспільство. Серед них особливої уваги заслуговує інклюзивна освіта, а ,отже, і створення інклюзивного освітнього середовища.

Нами встановлено, що дослідження різних аспектів освітнього середовища в контексті інклюзії набуває сьогодні особливої актуальності й привертає науковий інтерес завдяки його специфіці: поліструктурності та міждисциплінарності. Наукове обґрунтування концептуальних засад навчання осіб із особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища, моделювання освітнього середовища визначено в наукових працях, як українських, так і зарубіжних науковців (Л. Будяк, Е. Данілавічуте, С. Єфімова, І. Калініченко, А. Колупаєва, С. Литовченко, І. Луценко, М. Малофєєв, С. Мартиненко, Г. Нікуліна, П. Таланчук, О. Тараненко, О. Федоренко та ін.).

Метою статті є висвітлення особливостей створення і формування освітнього середовища для людей з особливими проблемами, визначення основних чинників впливу на нього, що є досить актуальним у сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням проблеми дослідження вважаємо за необхідне розкрити й розширити сутність і зміст базових понять, зокрема: «середовище», «освітнє середовище», «інклюзивне освітнє середовище», «люди з особливими проблемами». Під поняттям «середовище» більшість науковців розуміють безпосереднє оточення особистості, сукупність різних умов її життєдіяльності, міжособистісні стосунки і взаємодію з іншими людьми, реальне оточення, в умовах якого відбувається становлення і розвиток людини [8; 9; 14]. Такий підхід до тлумачення середовища як соціальної категорії доводить, що саме воно сприяє особистісному розвитку людини, забезпечує взаємодію цілеспрямованого навчання і формування. Це положення є також визначальним для проєктування інклюзивного освітнього середовища.

Результатом планомірної роботи з упровадження інтегрованого та інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах України вважають затвердження «Концепції розвитку інклюзивного навчання» (наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.10 року № 912). У документі сформульовано мету, завдання і принципи розвитку інклюзивної освіти, шляхи її впровадження у загальноосвітніх закладах, аргументовано правову основу, подано фінансово-економічне обґрунтування, описано очікувані результати від її реалізації [7].

У світлі єдиної природи, суспільства і людини перспективним є аналіз середовища з точки зору освіти, адже чим більше особистість використовує можливості середовища, тим швидше й продуктивніше відбувається її

вільний і активний саморозвиток. Окрім того, у контексті проблем інклюзії, поняття «середовище» набуває особливого забарвлення й актуальності. Зокрема, І. Малишевська зазначає, що «для більш повного розуміння якісних характеристик і структурних компонентів, які обов'язково повинні мати місце у середовищі соціалізації і навчання людей з особливими потребами, варто звернутися до розкриття поняття «освітнє середовище» [8, 22].

У педагогічній літературі під дефініцією «освітнє середовище» розуміють «сукупність умов, що впливає на формування й функціонування особистості в суспільстві, на її предметно-просторове оточення, здібності, потреби, інтереси і свідомість» [12, 47-48; 13].

Характеризуючи роль і значення середовища в процесі соціалізації особистості, Т. Менг зазначає, що освітнє середовище – це «багатомірне соціально-педагогічне явище, пов'язане в єдине ціле різними комунікативними механізмами, яке має ситуативний вплив на розвиток ціннісних орієнтацій особистості, відносин і способів поведінки, що актуалізуються в процесах освоєння, споживання й поширення соціокультурних цінностей» [10]. Так, В. Слободчиков відводить освітньому середовищу визначальне місце в освіті, оскільки «саме воно об'єднує в собі і цілі, і зміст, й організацію освіти в конкретній освітній ситуації, визначає вектор і склад здібностей і якостей людини, становлення яких відбувається під час освіти» [12, 6]. Категорія «освітнє середовище» пов'язує розуміння освіти як сферу соціального буття, а середовище як чинник освіти.

Встановлено, що С. Колкова [4]. і В. Ясвін [13], характеризуючи «освітнє середовище» як середовище соціальних інститутів, зазначають, що воно здатне забезпечити комплекс можливостей для саморозвитку усіх суб'єктів освітнього процесу [4]. О. Васильєва

розглядає освітнє середовище як «упорядковану цілісну сукупність компонентів, взаємодія та інтеграція яких зумовлює наявність в освітнього закладу вираженої здатності створювати умови і можливості для цілеспрямованого та ефективного використання педагогічного потенціалу середовища в інтересах розвитку особистості» [1, 78].

Таким чином, враховуючи попереднє визначення, що характеризує освітнє середовище як поняття інтегративне і поліструктурне, проаналізуємо зміст і структуру освітнього середовища крізь призму інклюзивної парадигми.

Вивчення феномену «освітнє середовище» в контексті розвитку інклюзії дає підстави розглядати його як певну технологію інклюзивного навчання, оскільки будь-яка технологія спрямована на досягнення кінцевого результату – в нашому випадку, – це успішна соціалізація людей з особливими потребами. Отже, інклюзивне освітнє середовище має ґрунтуватися на загальних принципах інклюзії, враховуючи об'єктивні та суб'єктивні чинники ефективного розвитку в межах відкритої соціально-педагогічної системи, слідувати чіткій меті, реалізованій змістом інклюзивного навчання, впроваджувати інноваційну методику і засоби для організації освітнього процесу в умовах інклюзії.

На нашу думку, функціонування інклюзивного освітнього середовища має будуватися як на загальнодидактичних принципах навчання, так і на принципах інклюзивної освіти, таких, як:

цінність кожної особистості не залежить від її здібностей і досягнень;

кожна людина здатна відчувати і мислити;

кожна особистість має право на освіту і вибір форми навчання;

особливості кожної людини – це не перепони, а стимул навчання, каталізатор її всебічного розвитку;

єдність освітнього простору на засадах: консолідації парадигм і технологій спеціальної і загальноосвітньої підтримки кожної особистості та індивідуального і диференційованого підходів;

наступність і комплексність у забезпеченні матеріальними, навчально-методичними, кадровими та іншими ресурсами, необхідними для ефективного функціонування інклюзивного середовища;

– корпоративний підхід – спільна робота державних і громадських організацій, кваліфікованих медичних і психолого-педагогічних фахівців на основі взаємодопомоги і взаєморозуміння, забезпечуючи системність і цілісність середовища;

– варіативність освітньо-розвивального середовища;

– динамічність освітнього процесу за рахунок модульної організації навчальних програм і курикулумів;

– добровільність – усі учасники освітнього процесу в умовах інклюзивного освітнього середовища навчаються, взаємодіють і співпрацюють один з одним добровільно;

– активність усіх суб'єктів інклюзивного освітнього процесу [5;10].

Отже, в основу формування інклюзивного освітнього середовища для людей з особливими потребами покладено загальний принцип, який передбачає доступність освіти щодо її пристосування до різних потреб усіх людей . Водночас, необхідно створювати особливі умови для повноцінного навчання і доступу до освіти людям із особливими освітніми потребами.

Для формування такого типу освітнього середовища кожний заклад освіти реалізовує власні завдання й ідеї. Аналіз науково-педагогічних джерел дає змогу виокремити такі з них:

– навчання виключає будь-яку дискримінацію у ставленні до людей з особливими освітніми потребами;

– для навчання таких осіб виконуються відповідні умови, а саме: всі вони беруть участь у різних заходах, де група, клас і освітнє середовище є інклюзивними;

– індивідуальне навчання в колективі підтримується спільною роботою медичного персоналу, психолого-педагогічних фахівців.

Очевидним є те, що навчання в умовах такого освітнього середовища є сучасною альтернативою класно-урочній системі навчання, технологією, яка використовує педагогіку стосунків, а не вимог. Основними пріоритетами є такі, як:

– соціальна адаптація людини на кожному віковому етапі розвитку; природовідповідність освітніх завдань, методик як можливостям дитини, так і загальній логіці розвитку;

– розвиток інформаційної культури, комунікативних компетенцій, умінь взаємодіяти з іншими людьми;

– створення безбар'єрного освітнього середовища не лише фізичного, а й психологічного.

Усе зазначене попередньо дає змогу виокремити такі складові освітнього середовища для людей з особливими потребами, як: безбар'єрне фізичне і психологічне середовище, спеціальні умови навчання й здобуття освіти.

Змістове забезпечення освітнього середовища має будуватися за принципом доступності, гуманності та ефективності, бути гнучким, взаємозамінним, мотивувати до навчання й стимулювати до саморозвитку [5].

Отже, з огляду на означене попередньо, освітнє середовище, якому відводиться місце центральної складової життєдіяльності, де у людей з особливими освітніми потребами формуються і розвиваються базові вміння й навички, необхідні для оптимального залучення в існуючі соціальні умови, можна вважати інклюзивним.

Наступне базове поняття, що досліджується, «люди з особливими потребами». В українському законодавстві інвалід (людина з особливими потребами) визначається як

особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що приводить до обмеження нормальної життєдіяльності, викликає в особи потребу в соціальній допомозі та посиленому соціальному захисті, а також вимагає виконання з боку держави відповідних заходів для забезпечення її законодавчовизначених прав [2].

У контексті нашого дослідження спеціальними ознаками інклюзивного освітнього середовища для людей з особливими потребами є:

- практико-орієнтований зміст навчання;
- невелика наповнюваність навчальних класів (груп);
- орієнтація освітнього процесу на особистісні потреби людини;
- відсутність формальних обмежень освітнього процесу розкладом, фіксованим терміном засвоєння програми;
- відсутність чіткої регламентації у виконанні людьми з особливими освітніми потребами державних освітніх стандартів.

Отже, у вузькому розумінні, інклюзивне освітнє середовище – це вид освітнього середовища, яке забезпечує всім суб'єктам освітнього процесу можливість для ефективного саморозвитку, передбачає вирішення проблеми освіти людей з особливими потребами шляхом адаптації освітнього простору до потреб кожної людини, охоплюючи реформування процесу навчання, методичну гнучкість і варіативність, сприятливий психологічний мікроклімат, перепланування навчальних приміщень таким чином, щоб вони відповідали потребам усіх без винятку дітей і забезпечували, повну участь людей в освітньому процесі.

Формування інклюзивного освітнього середовища в широкому розумінні передбачає навчання зі своїми

ровесниками дітей, які будь-чим відрізняються від них. Отже, це можуть бути не лише люди з психофізичними порушеннями, а й обдаровані, люди, які є представниками національних меншин та інших релігійних конфесій. Такі особи потребують також особливих освітніх послуг. У цьому контексті, філософія і принципи інклюзії розширюють свої межі. Кожен учасник освітнього процесу (передусім це стосується психолого-педагогічного персоналу) повинен враховувати всі особливості кожної особистості та задовольняти її освітні потреби.

Проведений нами аналіз психологічної, педагогічної та соціологічної літератури з проблеми формування інклюзивного освітнього середовища засвідчив, що існують різноманітні підходи до тлумачення цього поняття, спостерігається широка поліваріантність у розумінні стратегії проектування такого середовища. Результатом аналізу може бути характеристика інклюзивного освітнього середовища як системи ціннісного ставлення до особистісного розвитку людей з особливими освітніми потребами, сукупності ресурсів (засобів, внутрішніх і зовнішніх умов) їх життєдіяльності в закладах освіти та спрямованість на реалізацію індивідуальних освітніх стратегій.

На нашу думку, інклюзивне освітнє середовище формується корпоративно, командою односторонців. У його створенні беруть участь фахівці психолого-педагогічного профілю (вихователі, вчителі початкової школи, педагоги-психологи, корекційні педагоги, соціальні педагоги), а також адміністрація і медичний персонал закладу. Для розбудови інклюзивного середовища потрібно зробити його фізично доступним, надати можливість для оптимального навчання і набуття соціального досвіду. Необхідно також створити мікроклімат піклування і поваги, що сприятиме

всєбічному розвитку осіб, які мають проблеми психофізичного розвитку.

Водночас, наше бачення сутності поняття «інклюзивне освітнє середовище» зводиться до того, що це кероване інклюзивними принципами освітнє середовище, здатне вдосконалюватися й забезпечувати якісну психолого-педагогічну підтримку і задоволення індивідуальних потреб кожної людини з освітніми потребами на засадах відкритості та професійної співпраці.

На основі проведеного теоретико-прикладного дослідження, варто зробити наступні висновки: до особливостей організації та створення інклюзивного освітнього середовища для означеної категорії осіб відносяться такі, як:

- вивчення соціально-психологічного стану людей з особливими потребами;

- соціально-педагогічне дослідження особливостей їх соціалізації (мікро-, макро-, мегачинники);

- побутова реалізація (навчання людей навичкам самообслуговування та дотримання норм поведінки у різних мікросоціумах);

- проведення психологічного консультування та діагностування;

- консультування членів сімей, де проживають клієнти, з правових та психологопедагогічних питань;

- психолого-педагогічна корекційна робота з людьми означеної категорії;

- розвиток потенційних творчих можливостей, врахування потреб і запитів;

- формування особистісних якостей спеціальними засобами психологічного тренінгу;

- організація культурно-дозвілєвої діяльності за допомогою спеціальних засобів психологічного тренінгу;

– проєктування і впровадження різноманітних програм і форм роботи з людьми, що мають проблеми психо-фізичного розвитку;

– лобіювання пропозицій на рівні органів місцевої влади і самоврядування щодо поліпшення роботи з ними;

– координація та інтеграція діяльності різних соціальних інститутів, які опікуються проблемами людей з особливими потребами.

До зазначеного необхідно додати й той аспект, який, на нашу думку, є важливим для особистісно орієнтованого підходу до навчання й соціалізації осіб із особливими проблемами, це створення психолого-педагогічних умов, які сприятимуть їх внутрішньому самоствердженню, самостійному досягненню поставленої мети.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу сформулювати певні узагальнення: для людей з особливими потребами необхідно створити таке інклюзивне середовище, яке б відповідало принципам їхньої життєдіяльності, вирішувало б завдання інклюзивної освіти, інтегрувало основні (освітню, виховну, розвивальну, діагностичну, оздоровчу) функції. Особливостями формування такого середовища є, перш за все, психолого-корекційна робота і психолого-педагогічний супровід, здійснення індивідуального, особистісно орієнтованого підходу, формування особистісних якостей засобами консультування та психотренінгу тощо.

Література

1. Васильєва Е. Ю. Образовательная среда вуза как объект управления и оценки / Е. Ю. Васильева // Университетское образование: практика и анализ. – 2011. – № 4(74). – С. 76 – 82.
2. Гоцко Г. Особливості організації освітнього процесу в умовах реалізації основних засад інклюзивного навчання.

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Інклюзивне навчання в Новій українській школі», м. Тереховля, 26-27.03.2018 р.

3. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» : станом на 06.10.2005р. // Верховна Рада України : Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, – 2012. – С. 2

4. Игровая терапия как метод интеграции и реабилитации: учеб. пособие / перевод с нем. / отв. ред. и сост. С. В. Колкова. – М.: Права человека, 2001. – 88 с.

5. Колупаєва А. А. Діти з особливими потребами та організація їх навчання : науково-методичний посібник / А. А. Колупаєва, Л. О. Савчук. – К. : Видавнича група «АТОГІОЛ». – 2011. – 274 с.

6. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник / А. А. Колупаєва, Л.О. Савчук О. М. Таранченко. – К. : «АТОПОЛ». – 2010. – С. 8.

7. Концепція розвитку інклюзивної освіти [Е-ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/gr/obg/>.

8. Малишевська І. Інклюзивне освітнє середовище: генеза поняття // «Особлива дитина: навчання і виховання», №3, – К. 2016. – С. 19-26.

9. Мартиненко С.М. Педагогічне моделювання освітнього середовища університету в умовах євроінтеграції / С. М. Мартиненко // Освітній простір України. Науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». – Випуск 14, 2018. С.22-30.

10. Менг Т. В. Образовательная среда как условие создания патриотически-настроенного молодого поколения / Т. В. Менг // Материалы V Международной научно-практической конференции. – М.: ИП РАН; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 320 с.

11. Основи інклюзивної освіти: [навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А.А. Колупаєвої]. – К.: «А.С.К.», 2012. – 308 с.

12. Слостенин В.А. Гуманистическая парадигма педагогического образования / В.А. Слостенин, Е.Н. Шиянов // матер. Междунар. Науч.-практ. конф. «педагогическое образование для XXI века» / под ред. В.А. Слостенина. – М.:МППУ, 1994. – 187 с.
13. Ясвин В. А. Образовательная среда. От моделирования к проектированию / В. А. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.
14. Martynenko S., Nekryach A.I, Naumenko R., Petrenko N., Movchaniuk A., Nevlad V. Decentralization of authorities in Ukraine as an efficient instrument for strengthening local democracy in the modern stage of government // JOURNAL OF SECURITY AND SUSTAINABILITY ISSUES International Entrepreneurial Perspectives and Innovative Outcomes, 2019 8(2). ISSN 2029-7017 / ISSN 2029-7025. P. 6787-6792.

Referens

1. Vasilyeva Ye. Yu. (2011). Obrazovatel'naya sreda vuza kak obyekt upravleniya i otsenki (Educational environment of high school as the object of control and evaluation). Universitetskoye obrazovaniye: praktika i analiz – University education: practice and analysis, 4(74), 76 - 82. [In Russian].
2. Goczko G. (2018). Osoblyvosti organizatsiyi osvithnogo procesu v umovax realizatsiyi osnovnykh zasad inklyuzyvnogo navchannya. «Inklyuzyvne navchannya v Novij ukrayins`kij shkoli». Terebovlya. [In Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu invalidiv v Ukraini»: stanom na 06.10.2005r. // Verkhovna Rada. [in Ukrainian].Ukrainy : Ofits. vyd. – K. : Parlam. vyd-vo, – 2012. – S. 2
4. Kolkova S. V. (Eds.). (2001). Igrovaya terapiya kak metod integratsii i reabilitatsii (Playing therapy as a method of integration and rehabilitation). Moscow : Prava chelovika. [In Russian].
5. Kolupayeva A. A., Taranchenko O. M. (2011). Dity z osoblyvymy potrebamy v zahaknoosvitnomu prostori: pochatkova lanka. Purivnyk dlia pedahohiv (Children with

special needs in education: the primary stage. Guide for teachers), (pp. 8). Kyiv : «ATOPOL». [In Ukrainian].

6. Kolupayeva A. A., Savchuk O. L. (2011). Dity z osoblyvymy potrebamy ta organizatsiia ikh navchannia (Children with special needs and organization of their training). Kyiv : «ATOPOL». [In Ukrainian].

7. Kontseptsiiia rozvytku inkluzivnoyi osvity [Concept of inclusive education development] // [Online], - Available at: <http://www.mon.gov.ua/gr/obg/>.

8. Malyshevska I. (2016) Inklyuzyvne osvitnye seredovyshe: geneza ponyattya. «Osobly`va dy`ty`na: navchannya i vy`xovannya». Kyiv. [In Ukrainian].

9. Martynenko S.M. (2018). Pedagogichne modelyuvannya osvitnogo seredovyssha universytetu v umovax yevrointegratsiyi . Osvitnij prostir Ukrayiny. Prykarpatskyj nacionalnyj universytet imeni Vasylya Stefanyka. [In Ukrainian].

10. Meng T. V. (2000). Obrazovatel'naya sreda kak usloviye sozdaniya patrioticheskoi-nastroennogo molodogo pokoleniya (Educational environment as a condition for bringing up patriotic-minded young people). V Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya - V International scientific and practical conference. Moscow : IP RAN; Ekaterinburg : Delovaya kniga. [In Russian].

11. Kolupayevoyi A.A. (2012). Osnovy inklyuzyvnoyi osvity. Kyiv: «A.S.K.» [in Ukrainian].

12. Slastenin V. A., Shiyanov E. N. (1994). Gumanisticheskaya paradigma pedagogicheskogo obrazovaniya (The humanistic paradigm of teacher education). Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Pedagogicheskoye obrazovaniye dlya XXI veka» - International scientific and practical conference «Teacher education for the XXI century». Moscow : MGPU. [In Russian].

13. Yasvin V. A. (2001). Obrazovatel'naya sreda. Ot modelirovaniya k proektirovaniyu (Educational environment. From modeling to design). Moscow : Smysl. [In Russian].

14. Martynenko S., Nekryach A.I, Naumenko R., Petrenko N., Movchaniuk A., Nevlad V. (2019) Decentralization of authorities in Ukraine as an efficient instrument for strengthening local democracy in the modern stage of government. *JOURNAL OF SECURITY AND SUSTAINABILITY ISSUES* International Entrepreneurial Perspectives and Innovative Outcomes. 8(2), 6787-6792. [in Ukrainian].

УДК 316.472.3

Скнар О.М. (м. Київ)

**ДОСВІД СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ В СІМ'Ї
ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ**

Стаття присвячена викладенню логіки конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів і характеристик взаємодії в сім'ї, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає. Визначено, що вона передбачає кілька послідовних кроків, що витікають один із одного: виокремлення на основі теоретичного аналізу наукових джерел психологічних показників дослідження; їхня операціоналізація за допомогою шкал; конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Окреслено, що показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії операціоналізовано за допомогою 10 шкал, а саме: право на власну думку; право на участь в ухваленні рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил сімейної взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у

взаємодії; «здорова» – «перевернута» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість – роз'єднаність; співпричетність спільноті. Зазначено, що сконструйований спеціально для цілей дослідження авторський опитувальник вивчення особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень (для оцінювання за шкалою Лайкерта) та є адекватним і коректним інструментарієм дослідження розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії.

Ключові слова: громадянська компетентність, сімейна взаємодія, взаємодія батьків і дітей, психологічні показники дослідження, межі, ієрархія, гнучкість, згуртованість, шкали опитувальника, індикатори.

Sknar O.M. THE EXPERIENCE OF CREATING TOOLS FOR THE STUDY OF INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF YOUTH.

Abstract. The article is devoted to the presentation of the logic of constructing methodological tools for studying those aspects and characteristics of interaction in the family, which determine the development of civic competence of the growing individual. It is determined that it involves several consecutive steps flowing from each other: identification of psychological indicators of the study based on theoretical analysis of scientific sources; their operationalization by means of scales; constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. It is outlined that the indicators for assessing the developmental potential of family interaction are operationalized using 10 scales. In particular: the right to one's own opinion; the right to participate in decision-making (control); the right to autonomy; property rights; availability of rules of family interaction and readiness to follow them; flexibility – the rigidity of rules and regulations; consistency – inconsistency

in interaction; «healthy» – «inverted» hierarchy; parental authority; cohesion – disunity; community involvement. It is noted that the author's questionnaire designed specifically for the purposes of the study of the characteristics of family interaction of parents and children, which determine the development of civic competence of a child, contains 55 statements (for Likert scale assessment) and is an adequate and correct tool for studying the developmental potential of family interaction.

Key words: civic competence, family interaction, interaction of parents and children, psychological indicators of research, borders, hierarchy, flexibility, cohesion, questionnaire scales, indicators.

Постановка наукової проблеми. Суспільні виклики, з якими зіштовхнулися громадяни України (Революція Гідності, анексія Криму, війна на сході країни, внутрішня міграція частини населення зі сходу України, вимушені карантинні заходи і самоізоляція у зв'язку із загрозою поширення пандемії COVID-19 та стрімке її поширення), увиразнюють і загострюють проблематику громадянської компетентності населення загалом і молоді зокрема. Адже завдяки компетентній громадянській поведінці вони зможуть не тільки адаптуватись до умов, що повсякчас змінюються (хоч і це важливо), а й ефективно діяти в мінливому суспільно-політичному просторі, протистояти інформаційним тискам, ухвалювати самостійні рішення й відповідати за них, колективно виконувати спільні проблемні завдання, ініціюючи розв'язання власних проблем та інтересів, зважати на наслідки й довгострокову користь для громади, спільноти, суспільства тощо. А отже, актуалізується проблематика чинників розвитку громадянської компетентності молоді. Водночас такий важливий чинник її розвитку, як взаємодія в сім'ї, до дотепер системно у психологічній науці не вивчався.

Зазначимо, що тільки теоретико-методологічне осмислення даної проблематики не виконує всього спектру завдань, що стоять перед соціально-психологічним знанням. А тому нагальним завданням для науковців дотепер є створення, розробка адекватного методичного забезпечення для здійснення коректного емпіричного дослідження, що дозволить визначити перешкоди та ресурси середовища сімейної взаємодії як чинника розвитку громадянської компетентності дитини та сформулювати методичні рекомендації оптимізації взаємодії батьків і дітей. Зазначимо також, що сама по собі методика, сконструйована нами для вивчення означеного предмета, є цінною прикладною розробкою, що може стати в нагоді практичним психологам та іншим фахівцям сфери допоміжних професій як методичний інструмент для вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей у сім'ї, зокрема за параметрами, що визначають громадянську суб'єктність і зумовлюють соціально-психологічну компетентність дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, засвідчив, що громадянська компетентність є синтезувальною, такою, що базується на опануванні ключовими, життєвими компетентностями (І. Жадан, І. Зимня, С. Позняк, Дж. Равен, Р. Чулкова, Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. та ін.) [1--5]. Тому завдання створення умов для її становлення не виконується засобами лише громадянської освіти.

Значну роль у цьому процесі відіграє *сім'я*, де *середовище сімейної взаємодії* можна розглядати як *мінімодель суспільства*. Сім'я є важливим компонентом структури суспільства, формою соціальної спільності, в основі формування і розвитку якої – *взаємодія*. Спочатку, на ранніх, найбільш важливих для подальшого розвитку етапах життя дитини, сім'я є єдиною, а пізніше – однією з найважливіших соціальних груп, до якої вона належить.

Сім'я є системою, що керується правилами [6, с. 183], самостійно розвивається та живе за своїм устроєм, законами, нормами, правилами і практиками. А отже, вона може слугувати «платформою» для засвоєння цінностей, «прав», правил і норм, опанування практик і навичок взаємодії, які можуть як сприяти, так і утруднювати, перешкоджати розвитку громадянської компетентності дитини. Тож середовище сімейної взаємодії може виступати як «навчальний простір» для набуття, опанування різноманітних компетентностей соціальної взаємодії особистості. Дитина занурена в соціальний світ сім'ї, де зміст і процеси її розвитку залежать від особливостей взаємодії з іншими членами родини, зокрема – з батьками. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом, що надалі великою мірою визначає особливості її поведінки з іншими людьми в громаді, суспільстві, державі. Отже, нами було розширено уявлення про сім'ю як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне зумовлювати розвиток громадянської компетентності дитини [5].

Проведений аналіз показав, що дослідження *взаємодії* в сімейному середовищі *між батьками і дитиною* (А. Адлер, Р. Дрейкус, Дж. Боулбі, Е. Еріксон, С. Мінухін, К. Моданес, К. Роджерс та ін.; А.Я. Варга, Т.Ф. Велента, Е.Г. Ейдемільлер; Т.А. Зінкевич-Куземкіна, І.М. Марковська, Н.І. Оліфірович, В.В. Столін та ін.; Г.М. Бевз, В.О. Васютинський, О.Л. Вознесенська, О.В. Келепко, М.Ю. Сидоркіна та ін. [6--10]), з одного боку, та широкого кола питань щодо *компетенцій і компетентності* особистості (І. Єрмаков, І. Зимня, Ф. Одіже, Л.Сохань, Р. Фельдхаус, Т. Шепелєва та ін.) і *громадянської компетентності* зокрема (Р.Даль, І.Жадан, С.Кисельов, С.Позняк, Дж.Равен, С. Рябов, Р.Чулкова та ін. [1--5]), з іншого боку, проводились ученими різної спеціалізації, які не перетиналися між

собою. Отже, можна констатувати, що на сьогодні в Україні бракує прикладних досліджень, які б вивчали ресурси середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на них є безсумнівним.

Мета статті: викласти логіку конструювання методичного інструментарію вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає в сімейному середовищі.

Виклад основного матеріалу

Передусім, коротко викладемо етапи створення інструментарію дослідження.

Спочатку, на першому етапі, ми була *розробили теоретичну модель дослідження* взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності дитини. Ґрунтуючись на теоретичному аналізі зарубіжних і вітчизняних наукових джерел, ми визначили основні поняття дослідження, а саме: компетентності, громадянська компетентність, взаємодія, сім'я як система, середовище сімейної взаємодії, батьківсько-дитяча взаємодія, умови середовища [5].

На даному етапі ми обґрунтували припущення про те, що розвиток громадянської компетентності дитини зумовлюється особливостями сімейної взаємодії в підсистемі батьківсько-дитячих стосунків. Ми дійшли висновку про те, що сімейне середовище є водночас умовою і джерелом розвитку соціально-психологічних компетентностей дитини. Розвивальне сімейне середовище об'єднує умови, якість, тип взаємодії між членами родини, що закладають основу для саморозвитку, набуття і розвитку соціально-психологічних компетентностей, опанування яких, в свою чергу, сприяє розвитку громадянської компетентності дитини. Аналіз наукових розвідок і прикладних досліджень, присвячених вивченню різних аспектів взаємодії у

батьківсько-дитячій підсистемі, дав змогу нам визначити *умови розвитку громадянської компетентності в сімейній взаємодії*, до яких зараховано такі: прийняття, довіру, любов, безпеку, здоровий контроль [5].

Тому, розглядаючи сімейне середовище як соціальну систему стійких взаємодій і враховуючи специфіку взаємодій між членами родини, його можна характеризувати як:

- сприятливе або навпаки перешкоджувальне для розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї;

- таке, що має власні особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що підростає.

Метою нашого емпіричного дослідження є визначення соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає.

Зважаючи на мету нашого дослідження, ми сформулювали низку завдань, що сприятимуть досягненню кінцевої мети нашого дослідження, а саме:

- виявити особливості взаємодії батьків і дітей, що сприяють (або перешкоджають) розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає;

- визначити характеристики середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини;

- за результатами аналізу отриманих емпіричних даних запропонувати можливі напрями трансформування впливу сім'ї на розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає.

Для проведення емпіричного дослідження потрібно, передусім, розробити методичний інструментарій, адекватний меті, що дозволить коректно й ефективно реалізувати визначені завдання. А для цього, своєю чергою, необхідно виокремити показники та індикатори.

Тож коротко розглянемо показники оцінювання сімейної взаємодії та окреслимо їх у ракурсі розвивального потенціалу громадянської компетентності дитини.

Отже, нами були обґрунтовані та виокремлені психологічні **показники**, за якими будемо оцінювати розвивальний потенціал сімейної взаємодії. До них було зараховано такі: зовнішні і внутрішні кордони; ієрархія; гнучкість норм і правил, згуртованість.

Ми також конкретизували, розкрили **змістове наповнення кожного показника** з огляду на предмет і мету нашого дослідження, а саме:

- *зовнішні і внутрішні кордони* (наявність і визнання норм і правил взаємодії, готовність їх дотримуватись; відповідальне ставлення до власних обов'язків; право на власну думку; право на участь в ухваленні рішень; готовність добровільно об'єднуватися з іншими заради спільної мети);

- *ієрархія* (баланс домінування – підпорядкування у взаємодії; здатність визнавати авторитет влади; контроль за ухваленням рішень; здатність підпорядковувати власні наміри, дії спільним інтересам);

- *гнучкість норм і правил* (змінюваність правил взаємодії при зміні ситуації в сім'ї (спільноті); відкритість переговорів щодо норм і правил; можливість зміни ролей при потребі);

- *згуртованість* (образ «Ми», здатність до емпатії, співпереживання, співпричетність і розуміння потреб та інтересів інших, баланс автономності – емоційної зв'язаності) (див. попередні публікації автора).

Продуктивною ідеєю для нашого дослідження є визначення І.В. Жадан трьох основних засобів впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності особистості [1], а саме:

«- *обмеження*: нормативні (норми, правила, приписи) і ненормативні (оцінки, звичаї);

- *сприяння*: схвалення, прийняття, залучення, підтримка, повага, пошана, визнання, заохочення;

- *мотивування*: до активності / пасивності; автономності / залежності; раціональності/ ірраціональності; довіри / підозріливості; дружлюбності / антагонізму» [1, с. 54].

Наступним, другим етапом нашої науково-дослідної роботи стала **розробка моделі емпіричного дослідження** взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Адже, як уже зазначалося вище, для коректного проведення емпіричного дослідження необхідно побудувати модель і *створити інструментарій дослідження*, адекватний меті й завданням роботи. Тож саме для цього ми, передусім, виокремили психологічні показники, шкали й індикатори та підібрали адекватні методи їхнього вивчення, що й представлено нижче у запропонованій нами моделі.

Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії нами **операціоналізовано** за допомогою **шкал**:

- право на власну думку;
- право на участь в ухваленні рішень (контроль);
- право на автономність (окремішність);
- право відмовляти і готовність приймати «ні» інших;
- право на власність;
- наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись;
- гнучкість – жорсткість правил і норм;
- послідовність – непослідовність у взаємодії;
- «здорова» – «перевернута» ієрархія;
- авторитетність влади батьків;
- згуртованість – роз'єднаність;
- співпричетність спільноті.

Модель емпіричного дослідження особливостей взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності дитини

**Сімейна взаємодія:
підсистема «батьки-діти»**

<i>Показники оцінювання взаємодії</i>			
Психологічні межі	Гнучкість норм і правил	Ієрархія	Згуртованість
<ul style="list-style-type: none"> • право на власну думку; • право на участь в ухваленні рішень (контроль); • право на автономність (окремішність); • право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; • право на власність 	<ul style="list-style-type: none"> • наявність правил сімейної взаємодії та готовність їх дотримуватись; • гнучкість – жорсткість правил і норм; • послідовність – непослідовність у взаємодії 	<ul style="list-style-type: none"> • ієрархія («здорова» – «перевернута»); • авторитетність влади батьків 	<ul style="list-style-type: none"> • згуртованість – роз'єднаність; • співпричетність спільноті
<i>Методи дослідження</i>			
анкетування; біографічний метод;	анкетування; біографічний метод; СД	анкетування; біографічний метод; СД;	Анкетування; біографічний метод;

СД		проективний малюнок; експертне опитування	СД; експертне опитування; контент-аналіз
<i>Інструментарій дослідження</i>			
авторський опитувальник	авторський опитувальник	авторський опитувальник; шкала авторитетності батьків (І.М. Марковська, опитувальник ВРР); експрес-малюнки «Я у сім'ї», «Я у державі»	авторський опитувальник

Наступним (уже третім) важливим *етапом* роботи є розробка коректного методичного *інструментарію* для проведення емпіричного дослідження. Зважаючи на мету і завдання нашого емпіричного дослідження та спираючись на представлену вище модель вивчення параметрів і характеристик сімейної взаємодії, й було **сконструйовано авторський опитувальник**, спеціально розроблений для дослідження тих особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Стандартизовано процедуру проведення, уніфіковано інструкцію та бланк. Опитувальник має високу внутрішню валідність, оскільки спирається на сучасну, науково обґрунтовану і методологічно вивірену теоретичну модель.

Ми сформулювали 55 суджень (емпіричних індикаторів), які фіксують вияв тих чи інших особливостей ставлень, настановлень, дій, поведінки в

ситуаціях взаємодії (по 5 суджень на кожну шкалу). При конструюванні суджень анкети за шкалами «ієрархія», «згуртованість», «співпричетність спільноті» ми враховували, спирались на результати, отримані на підготовчому етапі емпіричного дослідження (зокрема, на результати якісного аналізу відповідей фахівців, отриманих нами під час експертного опитування).

Шкали та сконструйовані нами твердження, що їх розкривають, відображають усвідомлюваний шар стосунків між батьками і дитиною. Тож до певної міри такий варіант опитувальника є структурованим самозвітом.

Рєєстрація відповідей здійснюється за допомогою шкалювання відповідей опитуваними. Рєспондентам (студенти I--I курсів вишів педагогічного профілю) надавалася можливість самим оцінити ступінь згоди з тим чи іншим судженням, що відображає певний аспект сімейної взаємодії в підсистемі батьківсько-дитячих стосунків. При цьому використовували 5-бальну шкалу (шкалу Лайкерта).

Рєспондентам пропонувалася така *інструкція*: «Ми вивчаємо ресурси сімейного середовища, зокрема – особливості взаємодії в сім'ї між батьками і дитиною. Ваш досвід є важливим для нас. Правильних і неправильних відповідей не існує. Анкета є анонімною, тож просимо бути щирими і відвертими. Згадайте своє дитинство до 18 років. Прочитайте запропоновані твердження та оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди щодо кожного висловлювання, користуючись при цьому 5-бальною шкалою, де:

- 1 – ні, ніколи (повна незгода);
- 2 – якщо й буває, то інколи, рідко (радше ні);
- 3 – важко сказати;
- 4 – часто (радше так) ;
- 5 – так, постійно (сильна згода)».

Для **обробки** отриманих первинних емпіричних даних можна застосовувати два способи:

1) підрахування сумарного балу щодо кожної шкали за допомогою ключа. При цьому враховується, чи є твердження прямим, чи зворотним. Зворотні твердження перекладаються в бали так: *відповіді* 1, 2, 3, 4, 5; *бали* 5, 4, 3, 2, 1;

2) методи *математичної статистики* (зокрема, факторний аналіз), який буде використано для поглибленого аналізу результатів опитування. Для оцінки статистичної значущості факторів, отриманих у результаті факторного аналізу, буде використано критерій Хамфрі.

Наступний етап роботи – апробація розробленого нами методичного інструментарію вивчення особливостей взаємодії між батьками і дітьми, що зумовлюють розвиток їхньої громадянської компетентності та його уточнення з огляду на отримані первинні емпіричні дані.

Після цього слідує проведення емпіричного дослідження. Ми передбачаємо, що за результатами емпіричного дослідження ми зможемо виявити характеристики середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, а також ті, що йому перешкоджають, утруднюють, заважають.

Висновки з проведеного дослідження

Розроблено модель емпіричного дослідження особливостей батьківсько-дитячої взаємодії як чиннику розвитку громадянської компетентності дитини, яка презентує психологічні показники, шкали, методи й інструментарій дослідження.

Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів і характеристик взаємодії в сім'ї, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає, передбачає

кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їхня операціоналізація за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали.

Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії операціоналізовано за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь в ухваленні рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у взаємодії; «здорова» – «перевернута» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість – роз'єднаність; співпричетність спільноті.

Сконструйований нами авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень (для оцінювання за шкалою Лайкерта) та є коректним інструментарієм вивчення заявленої теми.

Перспективи подальших розвідок полягають, на нашу думку, у дослідженні репрезентативності й надійності розробленого нами опитувальника.

Література

1. Жадан І.В. Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2020. Вип. 45 (48). С. 50--58.
2. Позняк С.І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва: КОГИТО-ЦЕНТР, 2002. 396 с.

4. Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. 2020. Vol. 44, 1. P. 127--137.
5. Снар О.М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2019. Вип. 8. С. 74--88.
6. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 672 с.
7. Марковская И.М. Психология детско-родительских отношений: монография. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. 69 с.
8. Нартова-Бочавер С. К. Новая версия опросника «Суверенность психологического пространства – 2010». *Психологический журнал*. 2014. Т. 35. №3. С. 105–119.
9. Олифиревич Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 360 с.
10. Мелентьева Е.В. Психологические особенности взаимодействия родителей с детьми дошкольного возраста в современной семье. *Ярославский педагогический вестник*. 2014. №4. Т. 2. Психолого-педагогические науки. С. 259--263.

References

1. Zhadan, I. (2020). Sotsialne seredovyshche yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti: empirychna model doslidzhennya. [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50--58. (ukr.).
2. Pozniak, S.I. (2013). Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova. [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD (ukr).

3. Raven, Dzh. (2002) Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Cogito-centre. (rus.)
4. Le Compte, K., Blevins, B., Riggers-Piehl, T. (2020). Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. The Journal of Social Studies Research. Vol. 44, 1. 127--137.
5. Sknar, O.M. (2019) Vzayemodiya v simyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: osnovni ponyattya doslidzhennya [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. Problems of political psychology. Vol. 8, 74--88. (ukr).
6. Eydemiller, E., Yustitskis, V. (2008). Psikhologiya i psikhoterapiya semji. [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburh: Piter (rus).
7. Markovskaya, I.M. (2007). Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy. [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU (rus).
8. Nartova-Bochaver, S.K. (2014) Novaya versiya oprosnika «Suverennost psikhologicheskogo prostranstva – 2010» [New version of the questionnaire «Sovereignty of psychological space – 2010»]. Psychological journal, vol. 35, №3, 105--119. (rus).
9. Olifirovich, N.I., Zinkevich-Kuzemkina, T.A., Velenta, T.F. (2006) Psikhologiya semeynykh krizisov [Psychology of family crises]. St. Petersburg: Rech. (rus.)
10. Melentieva, Ye.V. (2014). Psikhologicheskiye osobennosti vzaimodeystviya roditeley s detmi doshkolnogo vozrasta v sovremennoy semje. [Psychological features of the interaction of parents with preschool children in a modern family]. Yaroslavl Pedagogical Bulletin, №4, Vol. 2, 259--263. (rus).

КОЛЕКТИВНА ІНТУЇЦІЯ В ПРОБЛЕМНОМУ ПРОСТОРІ ДЕФІНІЦІЙ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Актуальність дослідження, результати якого частково представлені в цій статті, можна пояснити тим, що з ускладненням суспільного життя суттєво зростає роль інтуїції в регуляції людиною власних стосунків зі світом і із самою собою. Водночас, наука, зокрема соціальна психологія, не приділяє належної уваги дослідженню цього унікального феномену. З практичного боку інтерес до можливостей інтуїції завжди виявляли жреці, шамани, віщуни, мольфари, релігійні і політичні лідери, а також, звичайно, букмекери. При чому, останні нині дійшли думки, що, об'єднавши власні індивідуальні інтуїції в одну колективну, можна заробити купу грошей. Насправді результати виборів, референдумів є продуктом колективної інтуїції, який, на жаль, нерідко фальсифікується. Усе це дає підстави визнавати інтуїцію загалом і колективну інтуїцію зокрема, реально існуючими сутностями, гідними того, щоб наука приділяла їм більше уваги. Проте слід зважати і на те, що інтуїція і похідна від неї колективна інтуїція є не просто складними об'єктами для дослідження, але через природний зв'язок зі світом позасвідомого, ірраціонального не можуть бути адекватно експліковані в межах суто раціонального дискурсу. Дещо дивними з цього боку виглядають спроби розробити і поширити методики діагностики і розвитку інтуїції за відсутності відповідної теоретичної основи. Тому, з огляду на існуючі суперечності в розумінні психологічної природи і сутності інтуїції загалом, а також

її колективної похідної, ми у своїй роботі сформулювали і спробували обґрунтувати низку гіпотетичних положень, а саме: а) про порівняно самостійний онтологічний і гносеологічний статус інтуїції, що заперечує можливість її розуміння як побутового аналогу наукового поняття антиципації, або як різновиду мисленнєвої, мнемічної чи перцептивної діяльності; б) про інтуїцію як елемент системи психіки, що виник на перетині усвідомлюваного і неусвідомлюваного, раціонального й ірраціонального, логічного і почуттєвого, поняттєвого і образного модусів психічної активності, чим пояснюється її спроможність до цілісного відображення і конструювання дійсності як індивідуально неповторного, унікального суцього; в) про інтуїцію як різновид психічної діяльності, що має власну функціональну структуру; г) про колективну інтуїцію як спосіб і засіб розв'язання тих проблем, які не в змозі розв'язати індивідуальна інтуїція; д) про колективну інтуїцію як результат інтеграції індивідуальних інтуїцій, що за своїми функціональними можливостями перевершує арифметичну суму останніх; е) про соціально-психологічні особливості функціональної структури колективно-інтуїтивної діяльності та ін.

Ключові слова: інтуїція, колективна інтуїція, неусвідомлювана ірраціональна активність, соціальна психологія.

Tatenko Vitaliy. COLLECTIVE INTUITION IN THE PROBLEM SPACE OF DEFINITIONS AND INTERPRETATIONS.

The relevance of the study, the results of which are partially presented in this article, can be explained by the fact that with the complication of social life significantly increases the role of intuition in the regulation of human relations with the world and with himself. At the same time, science, in particular social psychology, does not pay due attention to the study of this unique phenomenon. From a practical point of

view, priests, shamans, soothsayers, molfars, religious and political leaders, and, of course, bookmakers have always been interested in the possibilities of intuition. However, the latter have now come to the conclusion that by combining your own individual intuitions into one collective one, you can earn a lot of money. In fact, the results of elections and referendums are a product of collective intuition, which, unfortunately, is often falsified. All this gives grounds to recognize intuition in general and collective intuition in particular as really existing beings, worthy of science to pay more attention to them. However, it should be borne in mind that intuition and its derived collective intuition are not just complex objects to study, but because of their natural connection with the world of the unconscious, the irrational cannot be adequately explained within a purely rational discourse. Attempts to develop and disseminate methods of diagnosis and development of intuition in the absence of an appropriate theoretical basis seem somewhat strange from this point of view. Therefore, given the existing contradictions in understanding the psychological nature and essence of intuition in general, as well as its collective derivative, we have formulated and tried to justify a number of hypothetical propositions, namely: a) a relatively independent ontological and epistemological status of intuition the possibility of understanding it as a household analogue of the scientific concept of anticipation, or as a kind of mental, mnemonic or perceptual activities; b) about intuition as an element of the psyche system that arose at the intersection of conscious and unconscious, rational and irrational, logical and sensory, conceptual and figurative modes of mental activity, which explains its ability to holistically reflect and construct reality as individually unique, unique; c) about intuition as a kind of mental activity that has its own functional structure; d) about collective intuition as a way and means of solving those problems that individual intuition is not able to solve; e) about collective intuition as a result of integration of individual

intuitions, which by its functionality exceeds the arithmetic sum of the latter; f) on the socio-psychological features of the functional structure of collective-intuitive activity, etc.

Key words: intuition, collective intuition, unconscious irrational activity, social psychology.

Актуальність соціально-психологічного дослідження феномену колективної інтуїції пояснюється тим, що протягом останніх десятиліть в Україні помітно зростає політична активність народу, набуває розвитку масова свідомість, що проявляється в захисних і наступальних, пристосувальних і перетворювальних формах колективної діяльності (Майдани, АТО, участь у виборах органів влади, волонтерський рух і багато іншого). При цьому оцінка ситуацій, прогнозування розвитку подій, а отже, ухвалення відповідних рішень народом як колективним суб'єктом з об'єктивних причин не може спиратися лише і переважно на систему раціонального мислення. Адже навіть високо компетентні, сумлінні і не заангажовані фахівці далеко не завжди виявляють здатність розібратись і визначитись у ситуації глобальної невизначеності. Відтак певною мірою зрозумілим і виправданим є застосування згаданим суб'єктом «поза раціональної» (А.В. Маслової) системи пізнання, самовизначення і відповідних практичних дій, функціональну основу якої становить механізм інтуїції. Може йтися про соціальну інтуїцію, що передбачає оцінювання чи прогнозування подій соціального життя певної спільноти, але при цьому не акцентується на розрізненні її індивідуальної і групової специфіки. Проте проведений аналіз дозволив виявити низку «текстів», у яких зустрічається поняття колективної інтуїції, хоч і не як об'єкт спеціального соціально-психологічного дослідження. Так, цікаво було зустріти в Інтернеті бізнес-проект, автори якого запрошували всіх охочих взяти участь у розробці проблеми колективної інтуїції. На жаль, інформацію про

результати цієї роботи віднайти не вдалося. Також виявилось, що можливостями використання, а відтак, проблемами розуміння природи інтуїції взагалі і колективної інтуїції зокрема, активно цікавляться букмекери, на думку одного з яких, колективна інтуїція та об'єднаний досвід посилять загальний ефект у разі [1].

Отже, **проблема** полягає в тому, що соціальна психологія досі не приділяла належної уваги дослідженню природи і механізмів функціонування колективної інтуїції, виявленню її реальних можливостей, подоланню помилкових уявлень і спростуванню різного роду містифікацій.

Мета дослідження, результати якого представлені в статті, передбачала уточнення наукового статусу поняття інтуїції взагалі і колективної інтуїції зокрема.

Історія питання та аналіз результатів досліджень з відповідної тематики. Передусім слід віддати належне філософам, які впродовж історії намагалися сформулювати найзагальніші уявлення про природу інтуїції як особливого способу пізнання людиною світу, у чомусь схожого, у чомусь відмінного, а в чомусь навіть протилежного системі раціонального мислення. Так, наприклад, Сократ розумів інтуїцію як принцип, спрямований на цілісне пізнання людиною самої себе. Платон визначав інтуїцію як вид безпосереднього знання, що приходить у вигляді раптового надчуттєвого осяяння, але передбачає тривалу підготовку розуму. На думку Арістотеля, інтелектуальна інтуїція є здатністю, завдяки якій ми безпомилково схоплюємо сутність речей. Декарт вважав, що інтуїтивна та дискурсивна форми знання не виключають, а покладають одна одну, що в акті інтуїції людський розум і мислить, і споглядає. Г.В. Лейбниць наголошував на тому, що інтуїція є результатом попередньої пізнавальної діяльності. І. Кант розрізняв дискурсивну (логічну) ясність, отриману завдяки

утворенню понять, та інтуїтивну (почуттєву) ясність, набуту завдяки спогляданню [2].

Значний внесок у розробку вчення про інтуїцію А. Бергсон. Він стверджує, що в тому людстві, частиною якого ми є, інтуїція майже повністю принесена в жертву інтелекту... Але інтуїція все ж існує, хоча в невиразній і переривчастій формі. Це майже згасле світило, яке спалахує лише зрідка, тільки на кілька миттєвостей. Але воно спалахує, взагалі кажучи, там, де в дію вступає життєвий інтерес. На нашу особистість, на нашу свободу, на місце, яке ми посідаємо в природі як ціле, на наше походження і, можливо, також на наше призначення воно кидає світло слабе і мерехтливе, але тим не менше, яке пронизує темряву ночі, у якій залишає нас інтелект [3, с.261--262]. Саме тому філософ спрямував власну творчу активність на те, щоб інтуїція посіла гідне місце серед таких високих категорій, як «пізнання», «мислення», «інтелект», «свідомість», «розум», «творчість» тощо.

На думку сучасних філософів, А. Бергсон запропонував специфічно філософське, онтологічне розуміння інтуїції, як не просто однієї з суб'єктивно-психологічних здібностей людини, а особливої форми світосприйняття. Це світосприйняття він протиставляє аналітичному, механістичному і детерміністичному погляду на дійсність. Інтуїція відтворює реальність як органічну і динамічну цілісність, наділену свободою і творчою силою... Інтуїція є звернення від аналітичних і теоретичних побудов, що визначають світ як статичну систему з жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, до живої і непередбачуваної реальності [4].

Між тим, як наголошував В.Ф. Асмус, у теорії А. Бергсона, на відміну від його попередників, інтуїція принципово протиставляється інтелекту, характеризується як спосіб пізнання, докорінно протилежний інтелектуальному, не пов'язаний з ним ні генетично, ні як засіб вираження інтелектуального

пізнання, що виникло пізніше. Інтуїція виступає в Бергсона як антипод інтелекту [5]. Подібно будував власне розуміння інтуїції Б. Кроче – італійський мислитель, праці якого суттєво вплинули на естетичну думку першої половини ХХ століття. Для нього інтуїція не є одним із видів інтелектуального знання. Вона існує одночасно з інтелектуальним знанням як форма неінтелектуального осягнення. Крім того, інтуїція не тільки ставиться поряд з інтелектом як рівноцінна та паралельна форма, але проголошується формою основною, первинною і незалежною від інтелекту, автономною [там само]. При цьому сам В.Ф. Асмус визначав інтуїцію як безпосереднє знання, що є прямим відтворенням істини, тобто відтворення об'єктивного зв'язку речей, що не спирається на доведення [там само, с. 399].

Серед відомих психологів особливу увагу феномену інтуїції приділив К. Юнг. На його думку, остання є однією з основних психологічних функцій, яка не зводиться до відчуття, почуття чи інтелектуальної активності. Він вважав, що інтуїція проходить через сферу несвідомого, пов'язує свідомість з несвідомим, але при цьому щиро визнавав, що не уявляє собі як діє ця функція. Серед психологічних типів він виділив інтуїтивний тип людини, яка живиться інформацією переважно зі сфери несвідомого – колективного і особистого [6, с. 526--528].

Піаже Ж. розглядав інтуїцію як образне предметне мислення, яке характеризує переважно дологічну стадію розвитку інтелекту, вважав, що з віком роль інтуїції дещо зменшується, і вона поступається місцем мисленню логічному [7, с. 314].

Інтуїція – це мудрість організму, зазначав засновник гештальт-терапії Ф. Перлз. Мудрість є цілісною, а інтелект – лише повія мудрості – комп'ютер, гра у відповідності: якщо це так, значить, ось це ось так – багато людей весь час обчислюють, замість того, щоб бачити і

чути, що відбувається. Адже якщо ви залізли у свій комп'ютер, ваша енергія йде на мислення і ви більше нічого не бачите і не чуєте [8].

У сучасній філософії і психології також мають місце різні думки щодо природи інтуїції, її зв'язку з інтелектом, мисленням як раціональними формами пізнання. В одних випадках інтуїція розглядається як самостійний і автономний феномен, а в інших -- як складник різних пізнавальних процесів, вищих психічних функцій, наприклад, як і логіка, моментом людського мислення (І.В. Бичко), творчого акту (Я.А. Пономарьов), елементом натхнення (М.А. Мазманян, Л.Ш. Тальян), може виявляти себе у формі сприймання, уяви, оцінки і розумової активності (М. Бунге). Пропонується погляд на природу інтуїції як результат імпліцитного навчання, тобто формування знань і вмінь без участі свідомості (П. Левицьки, М. Ліберман).

Роменець В.А. у своїй книжці «Психологія творчості» аналізує картину виникнення нових творчих синтезів, запропоновану А. Кестлером. На думку останнього, вербальне свідоме мислення виступає підпорядкованим у вирішальній фазі творчого акту. Мова стає ширмою між мислителем і реальністю. Ось чому справжнє відкриття, творчість виникає там, де закінчується мова. Мова здебільшого пов'язується зі свідомим. Несвідоме функціонує поза мовним процесом. Дослідження творчості серед провідних математиків Америки виявило, що в процесі своїх відкриттів майже всі вони уникають використання не тільки слів, а й алгебраїчних чи будь-яких інших знаків. Роменець вважає це положення дискусійним, зокрема тому, що в ньому не враховується роль внутрішнього мовлення в процесі творчого мислення. Але Кестлер твердить, ніби підкреслювання ролі спонтанної інтуїції, впливу несвідомого, раптових стрибків уяви, які важко збагнути, вказує на те, що роль послідовної раціональної думки в

науковому відкритті дуже переоцінена, починаючи з віку просвітництва [9, с. 231].

Моляко В.О. у психологічному дослідженні рівнів конструювальної діяльності звертає увагу на те, що на рівні творчого конструювання завжди велику роль відіграє ідея, образ, що виникають у свідомості конструктора внаслідок більш-менш тривалої розумової діяльності – зовні вони іноді виникають випадково або майже випадково, часто пов'язані з інтуїтивним мисленням, але стають свого роду нав'язливими ідеями, образами; навколо них концентрується вся інтелектуальна діяльність, вони оволодівають свідомістю конструктора на зразок пристрастей. Тут ми вже маємо справу зі сплавом стратегій, сплавом, який завжди є специфічною стратегією, дуже особистісною, індивідуалізованою, нетиповою, ситуативною тощо [10, с. 138].

Серед публікацій вітчизняних учених, присвячених дослідженню власне інтуїції, слід відмітити монографію Поліщук О.П., у якій остання визначається з естетико-антропологічних та естетико-гносеологічних позицій, як різновид мислення образного типу [11]. Автор аналізує те, як змінювались і збагачувались знання про природу, сутність та евристичний потенціал інтуїції в історії філософії і науки, розглядає етимологію поняття «інтуїція» та його змістову специфіку з позицій семасіолого-компаративного підходу. Спеціальна увага приділяється рефлексії сучасних наукових досліджень цього унікального феномену. При цьому найбільш евристичним видається розділ, у якому представлені думки автора щодо механізмів формування інтуїтивних рішень. Проте залишається відкритим, принаймні для нас, питання про те, що втрачається в дослідженні інтуїції як складної психічної функції, свідомо обмеженої в інтерпретації її природи поняттям образного мислення.

До речі, З. Фрейд досить обережно висловлювався щодо образного мислення як неусвідомлюваного процесу:

мислення в образах наближене до несвідомих процесів більше, ніж мислення словами, і воно, без сумніву, древніше, ніж останнє, і онтогенетично, і філогенетично [12, с. 154]. Тобто, бути наближеним до неусвідомлюваних процесів і бути неусвідомлюваним процесом не одне й те ж. Отже, з огляду на висловлювання класика психоаналізу, інтуїція як неусвідомлюваний процес не є чи принаймні може не бути мисленням, навіть образним.

Зрозуміло, що підходи до розв'язання цієї проблеми можуть бути різними залежно від парадигмальних уподобань дослідників. Так, наприклад, Р. Декарт стверджував, що свідомість («душа») є сутністю, яку Бог з'єднав з матеріальним тілом, а мислення – це властивість «розумної душі» [13, с. 534]. Отже, мислення як властивість свідомості не може обслуговувати несвідоме за визначенням. Крім того і досі не досягнуто єдності позицій у питанні співвідношення свідомості і мислення, що є зворотним боком проблеми мислення як несвідомого, адже, коли ми мислимо, думаємо, міркуємо, сама процедура думання може опинитись у полі зору, а може залишатися поза свідомістю.

На теренах зарубіжної наукової думки привертає увагу праця відомого сучасного ізраїльсько-американського психолога Д. Канемана – лауреата Нобелівської премії 2002 року за роботу в галузі оціночних суджень та ухвалення рішень в умовах невизначеності, у якій представлені результати теоретичного та емпіричного дослідження інтуїтивного мислення в його співвіднесенні з мисленням раціонально-доказовим. Надважливим для нашої роботи є визначення Д. Канемана разом з А. Тверські різних чинників, які впливають на процес інтуїтивного прогнозування подій, а також типових помилок, що мають місце в цьому процесі [14].

Однак певною мірою дискусійним залишається, з огляду на історію питання, визначення інтуїції як різновиду мисленнєвих процесів, а не порівняно самостійного психологічного утворення, що знаходить собі місце на перетині раціонального та ірраціонального, усвідомлюваного і неусвідомлюваного, перцептивного, мнемічного, мисленнєвого і почуттєвого, а також не вимагає розумових зусиль, потребує незначних часових витрат, видає готовий цілісний результат тощо.

Там, де безсилі поняття й оцінки, ми цілком залежимо від дару інтуїції. Додає Юнг, що інтуїція є особливим видом сприйняття, яке не обмежується органами чуттів, а проходить через сферу несвідомого [15].

До речі, вищезгаданий Д. Канеман посилається на розробки американського вченого в галузі соціальних, політичних та економічних наук Г. Саймона, який пов'язує інтуїцію з роботою пам'яті і визначає її як упізнавання. Подібне тлумачення інтуїції, на думку Д. Канемана, долає містику, надає розумінню інтуїції наукової обґрунтованості.

Цілком зрозуміло, що процес упізнавання передбачає мисленнєву операцію порівняння, зіставлення образів людей, тварин, рослин, ситуацій і подій, що їх зберігає наша пам'ять, з відповідними об'єктами (реальними чи уявними). При цьому, аби щось упізнати, ми повинні його згадати і відтворити, що є функцією пам'яті. Пам'ять, як відомо, має чотири основні функції – запам'ятовування, забування, збереження і відтворення інформації, а також здійснює відбір, накопичення і трансформацію (творчий синтез) досвіду, на який так чи інакше спирається інтуїція. Чому тоді ж останню слід вважати різновидом мислення, а не пам'яті!?

Зведення інтуїції до впізнавання чи якоїсь психічної функції, навіть до ролі одного з різновидів мислення (образного, за О.П. Поліщук), навряд чи сприятиме

розумінню її сутнісної специфіки. Адже, якщо мислення виділяє в одиничному загальне, в унікальному – повторюване, в індивідуальному – родове, за зовнішнім розкриває внутрішнє, за явищами – сутність. Якщо воно абстрагується, відволікається, приводить до системи, наводить порядок, будує ієрархії і ранжує, якщо шукає закон там, де панує випадок [16], то інтуїція дає можливість отримати цілісне уявлення про об'єкти пізнання і перетворення світу, про буття людини в цьому світі як живу реальність – суперечливу, непрогнозовану, плинну, унікальну і неповторну у власних проявах. А ще, якщо дозволити собі трохи містики як чогось незрозумілого, загадкового, дивного, не детермінованого із зовні, то саме інтуїція, на відміну від мислення чи інтелекту, є чиста творчість, не обтяжена сумнівами і не обмежена вимогами логіки.

Безумовно, у сучасного дослідника інтуїції є підстави для критичного ставлення до попередників, але чи не трапиться з часом, що інтуїтивна іктивність буде розглядатися принаймні як самодостатній партнер щодо до мислення та інтелекту, а не підпорядкована їм функція ще й із сумнівним онтологічним статусом.

Однією з важливих особливостей інтуїції, як зазначалося, є дивовижна швидкість віднайдення відповіді на поставлене запитання. Як це відбувається, сучасна наука пояснити не в змозі, але намагається це зробити.

Одним із тих, хто спробував з'ясувати природу миттєвості інтуїтивних рішень, є журналіст за фахом, відомий як автор міжнародного бестселера «Генії та аутсайтери» Малкольм Гладуелл [17]. Цілеспрямовано і сумлінно він збирав матеріал у сфері науки, мистецтва, політики, медицини, бізнесу, сподіваючись розкрити таємницю механізму, завдяки якому інтуїція здатна відшукувати з дивовижною швидкістю і доволі часто цілком конструктивні рішення. Важливо, що в більшості

випадків М. Гладуелл звертався до результатів наукових досліджень інтуїції.

Так, наприклад, учасникам експерименту пропонувалося продивитися німі двосекундні фрагменти відеозапису лекції викладача, якого він ніколи не бачив, і дійти висновку про викладацьку майстерність останнього. Як виявилось, ці оцінки значно збігалися з оцінками студентів, які відвідували лекції цього викладача впродовж цілого семестру. Дж. Готтман пропонував учасникам дослідження переглянути фрагменти відеозапису діалогу членів сімейної пари та оцінити перспективу їхнього шлюбного життя. Мета дослідження полягала в тому, щоб спробувати пояснити високу швидкість протікання інтуїтивного процесу. Зрештою було з'ясовано, що для оцінки перспективи існування шлюбної пари зовсім не потрібно знати історію їхнього спільного життя, а достатньо оцінити їхній діалог за такими критеріями, як самозахист, замкненість, критицизм і зневага. Причому останнє – найсуттєвіше, особливо, якщо воно поєднується з огидою, що свідчить про повне неприйняття партнера. Знову ж таки, не потрібно вивчати історію стосунків лікаря з пацієнтом, щоб дізнатися про те, чи подасть останній заяву до суду, якщо його лікар виявить професійну недбалість. Виявляється достатньо, переглядаючи відеозапис їхньої розмови, виявити в лікаря тон переваги. Також один погляд на особистий простір людини (наприклад, її квартиру) дасть вам стільки ж (а то й більше) інформації, скільки можна отримати лише після багатьох годин спілкування з нею.

На думку М. Гладуелла, коли ми ухвалюємо швидке рішення або нас осяває раптова здогадка, наше несвідоме просіює факти, відкидає все зайве, зосереджується на тому, що дійсно має значення. І, що дивно, наше несвідоме прекрасно з цією роботою справляється, при чому іноді тонкі зрізи дають точнішу відповідь, ніж

цілеспрямовані і тривалі роздуми. При цьому під «тонкими зрізами» розуміється здатність нашого несвідомого знаходити закономірності в ситуаціях і поведінці, спираючись на надзвичайно тонкі шари пережитого досвіду.

Між тим питання про психологічний механізм інтуїтивної активності залишається відкритим. Автор книги, про яку йдеться, наводить слова колишнього керівника і консультанта американського музею, а також директора Музею мистецтв «Метрополітен» Т. Ховінга про мистецтвознавця Б. Беренсоне, який розчаровує колег власною нездатністю зрозуміло пояснити, як йому вдається так чітко бачити всі найдрібніші недоліки твору, що видають недотепну реставрацію або підробку. На одному із судових слухань Беренсон просто заявив, що в нього виникає нехороше відчуття в шлунку, у вухах якось дивно дзвенить, псується настрій. Або він каже, що відчуває запаморочення і слабкість. Це важко назвати науковим висновком. Але це все, що він може сказати.

Своєрідним підсумком невдалих спроб відстежити за розмаїттям феноменології внутрішню логіку інтуїтивної активності постає порада М. Гладуелла залишити інтуїцію в спокої, визнати за нею право на таємність і нерозгаданість. На його думку, світ, у якому ми живемо, вимагає, щоб усі наші рішення мали зрозуміле джерело і пояснення – якщо ми говоримо, що ми так відчуваємо, то повинні готуватися докладно пояснити, чому ми так відчуваємо. Учений вважає, що це помилковий підхід. Якщо ми хочемо підвищити якість ухвалених рішень, нам треба вчитися спокійно сприймати таємну природу наших миттєвих умовиводів. Нам просто слід прийняти той факт, що можна знати незрозуміло звідки, і погодитися, що іноді так набагато краще [там само].

Мало того, адже несвідоме доти залишається несвідомим і виконує свою онтичну функцію, допоки ми

його не усвідомимо. Цілком імовірно, що існує психологічна межа, за якою наша допитливість може стати руйнівною силою, зокрема, небезпекою для існування інтуїції. Чи ж не тому мудрі греки подарували людству серед інших міф про скриньку Пандори?

З огляду на це, як ми вже зазначали, дискусійними, такими, що вимагають спеціального поглибленого дослідження, видаються спроби раціоналізувати ірраціональне, припущення щодо можливості усвідомлення несвідомого, як це, наприклад, знаходимо в роботі Н.А. Чащегорової: несвідоме має потенційну можливість за сприятливих умов переходити до сфери свідомості. Можливе припущення, що будь-який несвідомий процес має елементи усвідомлюваного, які при певних умовах і «виносить» на рівень усвідомлення інтуїція [18, с. 70]. І ще: в інтуїції проявляється складний процес взаємодії і взаємопереходів від раціонального через ірраціонально-інтуїтивне до нового знання, що має раціональний характер і потребує обґрунтування своєї істинності... Інтуїція – спосіб цілісного осягнення світу, у якому переплітаються свідоме і несвідоме начала [там само, с. 73--74].

Як можна переконатися, наведені міркування також є не більше, ніж припущенням, оскільки залишається без відповіді питання про те, як у процесі взаємодії і взаємопереходів свідомого і несвідомого, раціонального та ірраціонального з'являється нове знання, відшукують потрібні рішення тощо. Також коректнішим, із психологічної точки зору, було б шукати відповідь на питання про природу інтуїції з огляду на взаємодію свідомого з підсвідомим. Усвідомлюватися може не зміст несвідомого і не його робота безпосередньо, а зміст власних інтерпретацій тих сигналів і символів, які несвідоме транслює підсвідомому. Тому логічніше визначати інтуїцію як синтез свідомого з підсвідомим.

Численні спроби зрозуміти природу інтуїції відрізнялися, з одного боку, великою кількістю ілюстрацій її унікальних проявів. Зокрема, згадується як Д.І. Менделєєву уві сні прийшло рішення щодо принципу побудови таблиці хімічних елементів, чи те, що, на відміну від Томаса Едісона, який працював за методом проб і помилок, Нікола Тесла виявив, що іноді ключові рішення приходили до нього під час сліпучих спалахів прозріння [19]. З другого боку, ці спроби, як звичайно, завершувались або щирим визнанням неспроможності доказово розкрити психологічну природу інтуїції: єдиної теорії інтуїції немає, твердив нейробіолог і когнітолог І. Мартинов. Інтуїцію часто зараховують до езотеричних наук. Однак психолог Д. Деннет свого часу висноував: інтуїція – це знання, тільки без знання того, як воно було отримано. Тобто ми начебто отримали знання, але не розуміємо – як [там само]. Або зверненням до різного роду філософських абстракцій типу платонівського «світу ідей», а також вигадок і містифікацій щодо існування в нашому несвідомому колективного досвіду, загального поля подій чи інформаційного поля, до яких людина за допомогою інтуїції може підключатись і отримувати або підказку, або готову відповідь на поставлене питання. Відповідно формувался термінологічний апарат, що включав визначення інтуїції як «божого дару», «божественного одкровення», «ясновидіння», «осяяння», «прозріння» тощо. Зрозуміло, що в даному разі питання щодо психологічної природи інтуїції, психологічного механізму її функціонування просто не стоїть, оскільки відповідь на нього самоочевидна – це, мовляв, справа рук надприродних сил.

Проте існують спроби «земного» пояснення природи інтуїції. Так, у статті, що має назву «Механізми формування і прояву інтуїтивного знання», А.А. Хачатрян справедливо зауважує, що «люди дотепер дуже мало просунулись у розумінні природи і механізмів інтуїції

[20]. Однак він вважає, що накопичений матеріал дозволяє дійти деяких філософських висновків, зокрема про те, що основою прояву інтуїції є особливого роду взаємодія наочних образів та абстрактних понять і, мовляв, таке уявлення про інтуїцію дозволяє зрозуміти, як народжуються результати раптових інтуїтивних осяянь, творче займання, як у розумі людини народжуються принципово нові наочні образи та абстрактні поняття [там само]. При цьому він посилається на працю відомого сучасного індійського мислителя Ошо [21], у якій ідеться про стрибкоподібну природу інтуїції. Конкретизується це положення уявленням про інтуїцію як автоматичне, на рівні підсвідомого мислення перекидання інформації з правої півкулі мозку в ліву і назад. Стверджується, що подібні «стрибки» думки відрізняються як від чуттєвих асоціацій, так і логічних розмірковувань. Мовляв, якщо асоціації відбуваються в площині наочного, а логічні міркування – у площині абстрактних понять, то інтуїція є «стрибком» з однієї площини на іншу. У такому «стрибку» наша думка як би виходить у «третьій вимір» і завдяки цьому виявляється здатною подолати бар'єри, що перетинають їй шлях до нового знання при русі в одній і тій же площині. Тому зазначений «обхідний маневр» дозволяє за допомогою інтуїції отримати результати, які неможливо досягти іншими шляхами. Отже, стають зрозумілими такі особливості інтуїції, як несподіваність, безпосередність, неусвідомленість походження інтуїтивної здогадки. Стрибкуватість її пояснює, чому виникає почуття впевненості в її істинності і розуміння того, що все ж вона потребує перевірки [20].

Загалом ідея стрибкоподібної природи інтуїції може претендувати на оригінальність. Проте, згадуючи того ж Ошо, на думку якого, інтуїцію можна відчути, але не зрозуміти, не пояснити, не осягнути інтелектом, вимушені констатувати і в даному випадку марною спробу раціоналізації ірраціонального. Так, залишається

незрозумілим, що таке підсвідоме мислення, як стрибки з лівої півкулі у праву і назад дають відповідь на поставлене питання, виступають основою творчості, породжують нове знання. Знову ж таки, як стрибкоподібною можна пояснити неймовірну швидкість і відчуття істинності інтуїтивних рішень тощо.

До речі, слід звернути увагу на той факт, що в спробах дати наукове визначення сутності інтуїтивної активності людини як психологічного феномену, дехто зводить її до діяльності мозку. У результаті, до редукції містичної додається нейрофізіологічна редукція, що ускладнює і без того непросте завдання такого наукового осмислення цієї сутності, яке б не викликало звинувачення в редукції власне науковій, що позначається поняттям сцієнтизму.

Посилаючись на ідею Ніколая Кузанського про те, що Бог є одночасно згорнутим і розгорнутим сущим, А.В. Смирнов пропонує інтуїцію співвідносити зі згорнутим, а раціональне мислення з розгорнутим і робить такі висновки: інтуїція і згорнутість – основа розгорнутого, раціонального, логічного міркування... Отже, впливає, що між інтуїцією, з одного боку, і раціональною дискурсивністю, з другого, немає ніякої суперечності [22, с. 40]. Він твердить, що наша свідомість – висуває таку гіпотезу – діє так, що розгорнута мова, яку ми чуємо, згортається свідомістю в таку ось точкову інтуїцію... І навпаки, наша свідомість здатна пройти зворотний шлях: від цієї інтуїтивної, точкової згорнутості – до мовної, розгорнутої форми, перетворити точку в мовну розгорнутість [там само].

Правомірність такої гіпотези можна підтвердити тим, що подібний спосіб теоретизування використовується космологами при поясненні природи Всесвіту. Так, з гіпотези про існування Великого вибуху випливає, що галактики у Всесвіті розлітаються одна від одної. І, якщо повернути напрямок їхнього руху назад у

часі, то всі галактики (або їх попередники) з необхідністю повинні були б стиснутись у точку 13,7 млрд років тому. Насправді, відповідно до загальної теорії відносності Ейнштейна, усі галактики повинні стиснутись у єдину точку нескінченної щільності – сингулярність Великого вибуху [23]. Однак «точка», у яку стискаються галактики, і поняття «точкова інтуїція» є абстракцією, а в даному разі – метафори, потрібні для формування наукового уявлення про процеси згортання-розгортання, що властиві природі.

Крім того, варте уваги те, що інтуїція як згорнутість і сам процес згортання-розгортання, за А.В. Смирновим, є атрибутами свідомості, продуктами її активності, що розходиться із загальними уявленнями про інтуїцію як механізм, робота якого прихована від свідомості. Не виключено, що причиною такої невідповідності є ототожнення свідомості і психіки, що трапляється навіть в окремих сучасних філософських текстах. Проте сама ідея інтуїції як згорнутої інформації чи згорнутого силогізму може бути використана для пояснення її природи.

Розгляд історії питання не може вважатися таким, що відповідає критерію необхідного і достатнього, якщо не торкнутися проблеми методів психологічного дослідження інтуїції. Як показав аналіз цього питання, такі методи існують і їхній науковий статус підтвердився під час захисту дисертацій, частину змісту яких вони становили. Зокрема, ідеться про «Опитувальник інтуїтивного стилю» С. Епстайна – психодіагностичну методичку, що вимірює ступінь орієнтації на раціональні чи інтуїтивні способи розв'язання проблем, а також має шкалу «Довіра інтуїції». Цікаво, що, на думку автора, інтуїтивний стиль є унімодальним, зовсім не пов'язаним з раціональним стилем [24].

Друга методика має назву «Інтуїтивні відеокліпи». Кожний кліп включає в себе один з трьох варіантів

прогностичних завдань: «Розрив стосунків», «Загублені гроші» і «Поганий водій», а також відповідні тематичні опитувальники. Методика дозволяє досліджувати інтуїтивний складник процесу виникнення передбачення, а також точність прогнозів і впевненість у судженнях про майбутні події. Ці методики набули застосування в дисертаційному дослідженні О.В. Степаносової «Інтуїтивні компоненти в процесі ухвалення рішення» [25], а також у дещо модифікованому вигляді в дисертації О.В. Семенець «Психологічні детермінанти соціальної інтуїції особистості в прогнозуванні ситуацій» [26].

Ще можна згадати «Методику оцінки рівня інтуїтивності», розроблену Е.А. Науменко, призначену для дослідження підвищеної чутливості до незначних і / або неусвідомлюваних стимулів, які надходять із зовнішнього середовища, що дозволяє людині ухвалювати рішення в проблемних ситуаціях за менший час і з більшою продуктивністю, а також передбачити подальший розвиток ситуації [27].

Однак аналіз цих та інших методів дослідження інтуїції свідчить про існування проблеми відповідності теорії та методології і, зокрема, методики теоретичному конструкту, який, у нашому випадку, вважається ще не сформованим належно в сучасній психології. Звичайно, щось про психологічну природу інтуїції реально дізнатися, досліджуючи її феноменологію, як це робив класичний біхевіоризм Дж Уотсона з його теоретичним означенням психіки як «чорної скриньки» і «стимульно-реактивною» методологією. Але досягнути подібно те, що якісно відрізняє інтуїцію від інших утворень психіки, те, який психологічний механізм забезпечує її функціонування і за яких умов відбувається її розвиток, навряд чи можливо

Суперечливість у розумінні природи, сутності, механізму, що лежить в основі інтуїтивної активності людини, звичайно не додає оптимізму в дослідженні не

менш, а можливо і більш складної проблеми інтуїції як групового феномену. Тому в цій справі має сенс рухатись одночасно в двох напрямках – індивідуально- і соціально-психологічному.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, першим спадає на думку щось на зразок «Одна голова добре, а дві – краще» чи едипоподібне типу «Гуртом і батька легше бити». При цьому більш психологічне прочитання відомих прислів'їв може породжувати критичні зауваження. Наприклад, цілком реально припустити, що в двох головах удвічі більше не тільки розумного, але й хибного, помилкового, недоречного. Інша справа, що між двома головами може виникнути суперечка, у якій, як відомо, народжується істина, що теж, до речі, може мати виняток. Тому було вирішено звернутися до розгляду відомої у психології демонстрації відмінності групової інтуїтивної активності від активності індивідуальної.

Виявляється, якщо на класній дошці накреслити відрізок прямої лінії і запропонувати кожному з учнів звичайного класу визначити його довжину, а потім додати їхні відповіді та отриману суму поділити на кількість учнів, то матимемо результат, наближений до дійсного розміру цього відрізка.

Однак у даному випадку груповий ефект є результатом математичних, а не психологічних маніпуляцій. Зокрема, не менш цікаво, чи зміниться, наскільки і в якому напрямку результат оцінювання учнями довжини відрізка в ситуації змагання між класами, переможець якого, до того ж, отримає в нагороду, наприклад, один вільний від навчання день.

Звичайно, за таких умов повинен зрости рівень мотивації учасників експерименту, а також актуалізуватися соціально-психологічні механізми стимуляції внутрішньогрупової активності. Наприклад, має набрати певного загострення диференціація на «Ми»

і «Вони», інтенсивніше запрацювати механізм лідерства тощо. І ця активність повинна ще більше зрости, якщо самій процедурі оцінки відрізка буде надано якесь особливе значення. Відповідно, маємо підстави очікувати загальне поліпшення результатів інтуїтивного оцінювання, хіба що крім випадків, у яких запроваджена стимуляція викличе гальмування психічної активності учнів чи внутрішньогрупові конфлікти в класах.

Не менш цікавий і, знову ж таки, неоднозначний ефект можна отримати, якщо ініціювати комунікацію між учасниками експерименту, поділеними добровільно на мікрогрупи, щодо оцінки довжини відрізка. Суть експериментального завдання може полягати в тому, щоб кожна мікрогрупа під час обговорення визначилася щодо передбачуваної довжини відрізка і презентувала власний результат загалом. Переможець визначатиметься за критерієм наближеності оцінки відрізка до його справжньої довжини. Особливість останньої вправи полягає в переході від індивідуально-психологічного до соціально-психологічного, власне групового формату інтуїтивної активності: переможцем чи аутсайдером буде вважатися і буде себе вважати клас у цілому як Ми і Вони.

Таке якісне перетворення індивідуальних феноменів у групові є, за Е. Дюркгеймом, результатом колективного розігрування соціальних практик [28]. При цьому, колективні уявлення, породжені діями і протидіями між елементарними свідомостями, прямо не впливають з останніх. Сума індивідуальних пам'ятей індивідів не є колективною пам'яттю, структура останньої організована істотно складніше: особисті почуття стають соціальними, комбінуючись під впливом сил, які розвиває асоціація; унаслідок цих комбінацій і взаємообумовлених змін, що впливають з них, ці почуття стають іншими явищами [29].

Варто звернути увагу на те, що згадані соціально-психологічні феномени можуть розглядатись у різних

ракурсах, серед іншого: як певні продукти групової психічної активності (групові норми, цінності, спогади, уявлення, почуття тощо) і як форми і способи групової психічної активності (групова перцепція, групове мислення, групова воля, групова інтуїція тощо). Слід думати, що в тому й іншому випадку на перший план повинні виходити різні механізми усупільнення, зокрема такі, як спілкування, комунікація, взаємодія, спільна діяльність, обмін продуктами діяльності, обмін досвідом, соціалізація тощо.

Бажано визначитись із застосуванням понять «групова інтуїція» і «колективна інтуїція». Звичайно їх можна вживати як синоніми. Проте поняття «група» ширше за поняття «колектив»: кожен колектив є групою, але не кожна група є колективом і ще й «гомфотерним» (Л.І. Уманський). Тобто як групи, так і колективи можуть і повинні розрізнятися за рівнем психічного розвитку, зокрема як колективні суб'єкти інтуїтивної активності.

Останнє, у даному випадку, уточнення стосується поняття «соціальна інтуїція», яке не слід сплутувати з поняттями групової чи колективної інтуїції, оскільки воно вживається для позначення змісту тих завдань, які потрібно інтуїтивно виконувати, тих рішень, які потрібно інтуїтивно ухвалювати, тих прогнозів, які необхідно робити, тощо.

Висновки. Отже, першим важливим висновком виконаної роботи є констатація актуальності для науки і суспільної практики проведення спеціального соціально-психологічного дослідження природи колективної інтуїції, визначення її сутності, умов та особливостей прояву. Одним з найвагоміших аргументів для такого висновку можна вважати, по-перше, зростаючу задіяність колективної інтуїції в суспільно-політичних процесах сучасного соціуму, а по-друге – недостатню увагу фахівців від науки до проблем, пов'язаних з

функціонуванням і практичним використанням її можливостей.

Як показав аналіз історії питання, у розумінні природи інтуїції взагалі, а отже, і колективної інтуїції зокрема, завжди була і досі існує певна недовизначеність, суперечливість, що відкриває шлях різного роду науково подібним інтерпретаціям, містифікаціям і поширенню уявлень типу «божий дар». Так, А. Бергсон, наполягаючи на якісній відмінності інтуїції від інтелекту, використовуючи для цього яскраві літературні форми, все-таки залишає відкритим питання про її власну психологічну природу. Асмус В.Ф. визначає інтуїцію як безпосереднє знання, що є прямим відтворенням істини. Однак психологічна природа такої «безпосередності» і «прямоти» досі належно не розкрита. До речі, і в сучасних текстах можна зустріти визначення інтуїції як позараціонального способу пізнання. Але, як відомо, не-А є лише варіантом А, а не його протилежністю. Тому і тут сутність інтуїції залишається загадковою для науки. Однак і спроби раціоналізувати інтуїцію, звести її до пригадування чи впізнавання, розглядати як форму неусвідомлюваного (і тому пришвидченого) мислення можуть призводити до її онтологічного знецінення як своєрідного психічного утворення.

Вихід із цієї проблемної ситуації, як нам уявляється, варто спробувати відшукати, спираючись на згадану вище думку Р. Декарта про те, що в акті інтуїції людський розум і мислить, і споглядає. Власне евристичним є припущення про синтетичну психологічну природу інтуїції, що створює можливість цілісного відображення реальності як чогось непередбачуваного і живого, за А. Бергсоном. Доречно тут також згадати запроваджене Г. Лейбніцем поняття «аперцепція» і відкритий В. Вундтом закон «творчого синтезу психіки». Тобто інтуїція не тільки відтворює реальність, але й конструє, творить її шляхом синтезу суб'єктивного та об'єктивного життєвих

світів людини. Тому реально допустити, що саме творчий синтез є сутнісною ознакою інтуїції, бо інакше важко пояснити її унікальну спроможність до творення цілісних форм і змістів людського буття.

Звичайно, час від часу інтуїція, як кажуть, «підводить нас під монастир», але завжди можна втішитися, перекладаючи на неї відповідальність за невдачу, оскільки нам наказано втручатись у її справи, а також визнаючи власне право обирати, ухвалювати рішення, оцінювати, прогнозувати і діяти не лише за правилами чи мудрими порадами, а так, як підказує нам внутрішній голос. Отже, аби інтуїція ефективно спрацьовувала, потрібно, щоб її носій відчував себе вільною істотою, суб'єктом, а не іграшкою в чужих руках чи навіть руках долі.

Що стосується групової чи колективної інтуїції, то тут здобуток наукової думки набагато скромніший, хоча б тому, що вона як об'єкт дослідження виявляється витісненою на периферію інтересів науки, зокрема, соціальної психології. Водночас, процес становлення сучасного суспільства характеризується зростанням активності народних мас як великих соціальних груп у відстоюванні власних життєвих інтересів, що, однак, не завжди приводить до позитивного результату. Однією з причин такого «непозитиву», на нашу думку, є проблемність у розумінні функціонування механізму колективної інтуїції, який не можна замінити іншим механізмом для оцінювання і прогнозування подій, здійснення виборів і віднайдення доленосних рішень. Насамперед, ідеться про принципову неможливість підмінити колективну інтуїцію малої і великої соціальних груп колективним мисленням, колективним інтелектом як раціональними формами орієнтації громади в часі і просторі суспільного життя. Також некоректно зводити колективну інтуїцію до колективних уявлень, колективної пам'яті, колективних переживань, колективного досвіду

тощо, оскільки є підстави вважати, що останні використовуються в колективній інтуїтивній активності як її засоби, потрібний їй матеріал.

Зважаючи на традиції вітчизняної психології, а також керуючись здоровим науковим глуздом, пропонується розрізнити (з точки зору соціальної психології, а не етики чи педагогіки) поняття групової і колективної інтуїції. При цьому перше з них краще використовувати стосовно великих груп, а друге – для означення малих і середніх, які набули певного рівня соціально-психологічного розвитку.

Отже, інтуїція як особлива психічна функція чи просто здатність звернула на себе увагу людства не сьогодні і не вчора. Принаймні ще стародавні греки намагалися зрозуміти її природу, визначити її сутність. І надалі в історії насправді не було такого видатного мислителя, який би не спробував до цього щось додати, щось уточнити чи запропонувати власне оригінальне тлумачення. І це зрозуміло, оскільки кожна пересічна людина має суб'єктивний досвід інтуїтивної активності, коли складні проблеми раптом наяву чи уві сні знаходили власне розв'язання. Ще одним аргументом на користь реальності цього феномену є те, що нині в Інтернеті знаходимо численні методичні розробки, тренінги, поради щодо розвитку цієї унікальної здатності. Однак, як показало проведене дослідження, залишається відкритим питання про те, як можна намагатися діагностувати і розвивати індивідуальну і колективну інтуїцію, не маючи науково обґрунтованого уявлення про її природу і механізм функціонування. Хіба що запозичити в класичних біхевіористів уявлення про психіку як чорну скриньку, взаємодіяти з яким і досліджувати вміст якого можливо лише на основі стимульно-реактивної методології.

Потому видається справедливим, а в чомусь і конструктивним на сьогоднішній день визнавати

маргінальний статус наших уявлень про колективну інтуїцію, а також більше уваги приділяти спеціальному дослідженню цього унікального феномену.

Література

1. Коллективная интуиция. URL: <http://stavki.info/53252-forum-kollektivnaya-intuiciya?pageno=1>.
2. Хачатрян А.А. Анализ основных философских концепций интуиции. Вестник Волгу. Серия 7. Вып 4. 2005. С. 5--13.
3. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: Канон-пресс; Кучково поле, 1998. С. 261--262.
4. Смирнов Н.А. Интуиция как метод постижения реальности в философии А. Бергсона. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2018. № 4(90). С. 98. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/intuitsiya-kak-metod-postizheniya-realnosti-v-filosofii-a-bergsona/viewer>.
5. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике (Очерк истории: XVII — начало XX в.). М.: Мысль, 1965. 312 с.
6. Юнг К.-Г. Психологические типы. СПб.: Ювента; М.: Прогресс-Универс, 1995. С. 526--528.
7. Айя Д. Эврика. СПб.: Питер, Паблишин, 1997. С. 314.
8. Гештальт подход: URL: <https://www.facebook.com/gestaltme/posts/2028186620595281/>.
9. Роменец В.А. Психологія творчості: навч. посіб. К.: Вища шк. Головне вид-во, 1971. 248 с.
10. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены). К.: Освіта України, 2007. 388 с.
11. Поліщук О.П. Інтуїція. Природа, сутність, евристичний потенціал: монографія К.: Вид. «ПАРАПАН», 2010. 228 с.

12. Юнг К.Г. Аналитическая психология: тавистокские лекции: глоссарий. Санкт-Петербург: Кентавр: Ин-т Личности: Палантир, 1994. 218 с.
13. Философия. Энциклопедический словарь. Под ред. А.А. Ивина. М.: ГАРДАРИКИ, 2006. 1072 с.
14. Канеман Д. Что такое интуиция. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/cto-takoe-intuicia-daniel-kaneman>.
15. Юнг К.- Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: её теория и практика. М: АСТ, 2009. 252 с.
16. Мышление и интеллект. URL: https://psyera.ru/myshlenie-i-intellekt_7928.htm.
17. Гладуэлл М. Сила мгновенных решений. Интуиция как навык. М.: Изд-во «Альпина Паблишер», 2018. 312 с.
18. Чащегорова Н.А. Интуиция как феномен бессознательного в творческом процессе. Философия и проблемы гуманитарного знания. 2009. №4. С. 70--74.
19. Шестое чувство Ван Гога и Николы Теслы. URL: <https://mir24.tv/articles/16291442/shestoe-chuvstvo-van-goga-i-nikoly-tesly>.
20. Хачатрян А.А. Механизмы формирования и проявления интуитивного знания. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-formirovaniya-i-proyavleniya-intuitivnogo-znaniya/viewer>
21. Ошо. Интуиция. Знание за пределами логики. СПб.: ИГ «Весь», 2006. 222 с.
22. Смирнов А.В. Всечеловеческое vs. Общечеловеческое. М.: ООО «Садра»: Издательский Дом ЯСК, 2019. 216 с.
23. В погоне за скачущей Вселенной. URL: <http://www.modcos.com/articles.php?id=146>.
24. Опросник интуитивного стиля Эпстайна. URL: <https://psylab.info/>.
25. Степаносова О.В. Интуитивные компоненты в процессе принятия решения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2004. 208 с.

26. Семенец О.В. Психологические детерминанты социальной интуиции личности в прогнозировании ситуаций: автореферат дис. канд. психол. наук (19.00.05). Саратов, 2010. 24 с.
27. Науменко Е.А. Методика оценки уровня интуитивности. URL: <http://www.vashpsixolog.ru/psychodiagnostic-school-psychologist/161->
28. Дюркгейм, Е. Філософський енциклопедичний словник. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
29. Емельянова Т.П. Коллективная память в контексте обыденного политического сознания. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/4/Emelianova_Collective-Memory/

References

1. Kollektivnaya intuiciya. URL: <http://stavki.info/53252-forum-kollektivnaya-intuiciya?pageno=1>.
2. Nachatryan A.A. Analiz osnovnyh filosofskih koncepcij intuicii. Vestnik Volgu. Seriya 7. Vyp 4. 2005. S. 5--13.
3. Bergson A. Tvorcheskaya evolyuciya. M.: Kanon-press; Kuchkovo pole, 1998. С. 261--262.
4. Smirnov N.A. Intuiciya kak metod postizheniya real'nosti v filosofii A. Bergsona. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2018. №4(90). S. 98.
5. Asmus V.F. Problema intuicii v filosofii i matematike (Ocherk istorii: XVII- nachalo XX v). M.: Mysl', 1965. 312 s.
6. Yung K.-G. Psihologicheskie tipy. SPb.: YUventa; M., Progress-Univers, 1995. S. 526--528.
7. Ajyan D. Evrika. SPb.: Piter, Pablishin, 1997. S. 314.
8. Geshtal't podhod. URL: <https://www.facebook.com/gestaltme/posts/2028186620595281/>.

9. Romenec' V.A. Psihologiya tvorchosti: navch. posib. K.: Vishcha shk. Golovne vid-vo, 1971. 248 s.
10. Molyako V.A. (2007). Tvorcheskaya konstruktologiya (prolegomeny). K.: Osvita Ukraïni, 2007. 388 s.
11. Polishchuk O.P. Intuïciya. Priroda, sutnist', evristichnij potencial: monografiya. K.: Vid. «PARAPAN», 2010. 228 s.
12. YUng K.G. Analiticheskaya psihologiya: ravistokskie lekci: glossarij. Sankt-Peterburg: Kentavr: In-t Lichnosti: Palantir, 1994. 218 s.
13. Filosofiya. Enciklopedicheskij slovar'. Pod red. A.A. Ivina. M.: GARDARIKI, 2006. 1072 s.
14. Kaneman D. CHto takoe intuiciya. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/cto-takoe-intuicia-daniel-kaneman>.
15. YUng K.- G. Tevistokskie lekci. Analiticheskaya psihologiya: eyo teoriya i praktika. M.: AST, 2009. 252 s.
16. Myshlenie i intellekt. URL: https://psyera.ru/myshlenie-i-intellekt_7928.htm.
17. Gladuell M. Sila mgnovenykh resheniy. Intuitsiya kak navyk. M.: Izd-vo «Alpina Pabliher», 2018. 312 s.
18. CHashchegorova N.A. Intuiciya kak fenomen bessoznatel'nogo v tvorcheskom processe. Filosofiya i problemy gumanitarnogo znaniya. 2009, №4. S. 70--74.
19. SHestoe chuvstvo Van Goga i Nikoly Tesly. URL: <https://mir24.tv/articles/16291442/shestoe-chuvstvo-van-goga-i-nikoly-tesly>.
20. Hachatryan A.A. Mekhanizmy formirovaniya i proyavleniya intuitivnogo znaniya. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-formirovaniya-i-proyavleniya-intuitivnogo-znaniya/viewer>
21. Osho. Intuiciya. Znanie za predelami logiki. SPb.: IG «Ves'», 2006. 222 s.
22. Smirnov A.V. Vsechelovecheskoe vs. Obshchchelovecheskoe. M.: OOO «Sadra»: Izdatel'skij Dom YASK, 2019. 216 s.

23. V pogone za skachushchej Vselennoj. URL: <http://www.modcos.com/articles.php?id=146>.
24. Oprosnik intuitivnogo stilya Epstajna. URL: <https://psylab.info/>.
25. Stepanosova O.V. Intuitivnye komponenty v processe prinyatiya resheniya: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01. Moskva, 2004. 208 s.
26. Cemenec O.V. Psihologicheskie determinanty social'noj intuicii lichnosti v prognozirovanii situacij: avtoreferat dis. kand. psihol. nauk (19.00.05). Saratov, 2010. 24 s.
27. Naumenko E.A. Metodika ocenki urovnya intuitivnosti. URL: <http://www.vashpsixolog.ru/psychodiagnostic-school-psychologist/161->
28. Dyurkgejm E. *Filosofs'kij enciklopedichnij slovník*. K.: Institut filosofii imeni Grigoriya Skovorodi NAN Ukraini: Abris, 2002. 742 s.
29. Emel'yanova T.P. Kollektivnaya pamyat' v kontekste obydenogo politicheskogo soznaniya. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/4/Emelianova_Collective-Memory/.

УДК 159.922

Тітяєв В.М. (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІТЬ ПРИЙОМІВ І ЗАСОБІВ СУЧАСНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Тітяєв В.М. Психологічні чинники впливу на особистість прийомів і засобів сучасної інформаційної війни.

Протягом останніх років на населення України чиниться значний інформаційно-пропагандистський вплив з боку Російської Федерації. Метою даної публікації є визначення, систематизація та теоретичний аналіз психологічних чинників, що впливають на

здатність людини піддаватись агресивному інформаційному середовищу, або чинити йому опір.

У статті розглянуто поняття інформаційної війни, виділено характерні її риси та складові елементи. Одним з найважливіших таких елементів є психологічна війна. Для протидії агресивним впливам противника, спрямованим на психіку громадян України, варто створити ефективну систему інформаційної безпеки і протидії, що неможливо без урахування відповідних психологічних чинників. Усю сукупність даних чинників було об'єднано в три групи: індивідуально-психологічні, соціально-психологічні та етнопсихологічні або культуральні. До першої групи були зараховані вроджені й набуті завдяки вихованню якості особистості, які змушують її до проявів конформної поведінки. Друга група включає фактори, які залежать від рівня розвитку суспільства і відповідно впливають на особистість у вигляді ідей, поглядів, настроїв, які домінують у суспільстві. Третю групу формують особливості національного менталітету, які стосуються піднятого в темі питання.

Аналіз зазначених вище психологічних чинників дозволяє стверджувати, що певні з них дійсно сприяють ефективному впливу засобів масової інформації країни-агресора на особистість громадянина України. Але існують і такі, що дозволяють чинити йому опір. Отже, побудова дійсно ефективної системи інформаційно-психологічної протидії країни-агресору має спиратися на другі і враховувати перші. Для цього необхідно продовжити дослідження не тільки психологічних чинників, а й відповідних механізмів, прийомів і засобів впливу.

Ключові слова: психологічна війна, система інформаційної безпеки, конформізм, спіральна динаміка, мем, менталітет.

Titiaiev V.M. Psychological factors of the influence on the personality of administrations and means of modern information war.

In recent years, the population of Ukraine has been significantly influenced by the Russian Federation. The purpose of this publication is to identify, systematize and theoretical analysis of psychological factors that affect a person's ability to be exposed to aggressive information environment, or to resist it.

The article considers the concept of information warfare, highlights its characteristics and components. One of the most important such elements is psychological warfare. To counteract the aggressive influences of the enemy, aimed at the psyche of the citizens of Ukraine, it is necessary to create an effective system of information security and counteraction, which is impossible without taking into account the relevant psychological factors. The whole set of these factors was grouped into three groups: individual-psychological, socio-psychological and ethnopsychological or cultural. The first group included innate and acquired through education qualities of personality that force it to manifestations of conformal behavior. The second group includes factors that depend on the level of development of society and accordingly affect the individual in the form of ideas, views, dominant moods in society. The third group consists of features of the national mentality, which relate to the issue raised in the topic.

The analysis of the above-mentioned psychological factors allows us to state that some of them really contribute to the effective influence of the media of the aggressor country on the identity of a citizen of Ukraine. But there are those who allow him to resist. Thus, the construction of a truly effective system of information and psychological counteraction to the aggressor country should be based on the second and take into account the first. To do this, it is necessary to continue the study of not only, in fact, psychological factors, but also the relevant mechanisms, techniques and means of influence.

Key words: psychological warfare, information security system, conformism, spiral dynamics, mem, mentality.

Постановка проблеми. У лютому 2014 року наша держава зазнала збройної агресії з боку Росії. На територію Автономної Республіки Крим було введено підрозділи збройних сил РФ без знаків розрізнення, які в лічені дні, майже без спротиву з боку українських силових структур, але при значній підтримці місцевих мешканців, захопили всі ключові об'єкти і в дійсності окупували, а згодом – і анексували український півострів. Увесь цей час на населення Криму, України і Російської Федерації здійснювався безпрецедентний за силою, масштабами та рівнем агресивності інформаційно-пропагандистський вплив.

Нині вже відомо, що операція із захоплення Кримського півострова під назвою «Російська весна» планувалась і розроблялася заздалегідь. Але вона була лише прикінцевим, фінальним елементом. Упродовж усіх років незалежності України на населення Криму здійснювався планомерний цілеспрямований вплив через російські та місцеві проросійські засоби масової інформації з метою формування в людей симпатії або хоча б лояльності до РФ, ненависті, презирства або хоча б байдужості до України і підготовки суспільної думки та настроїв у цілому до підтримки агресора.

Наслідки такого впливу можна було побачити наочно. Тисячі людей добровільно виходили на антиукраїнські мітинги, блокували військові частини та радо зустрічали окупантів. Крім того, представники українських силових структур (ЗСУ, МВД, СБУ тощо) також у більшості своїй виявилися налаштованими лояльно щодо агресора. Підтвердженням цьому є той факт, що близько 70% з них залишилися служити «новій батьківщині».

Отже, можна впевнено стверджувати, що наша

держава в цілому та відповідні її інституції зокрема виявилися неготовими до протидії агресивному інформаційному впливу противника.

З цього випливає необхідність якнайскорішого створення дієвої системи протидії зазначеному впливу, а для початку – визначення тих психологічних чинників, завдяки яким ворожа пропаганда на населення України мала (і, на жаль, продовжує мати) такий значний ефект.

Дослідження базувалося на загальнонаукових принципах психології. Під час роботи було застосовано методи аналізу, інтерпретації та узагальнення інформації, отриманої із сучасних наукових джерел у галузі загальної та соціальної психології, соціології, політології, менеджменту та публік рилейшнз, що дало змогу визначити загальні перспективи роботи, конкретизувати її мету й завдання, намітити напрями майбутнього емпіричного дослідження як психологічних чинників впливу пропаганди на особистість, так і психологічних механізмів даного впливу, а також – визначити відповідні шляхи та засоби протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отже, слід визнати, що від початку 2000-х років Росія веде проти України повноцінну *інформаційну війну*. Нині існує декілька визначень цього явища. Відповідно до них, інформаційна війна – це:

- вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави через поширення певної інформації. Термін «інформаційно-психологічна війна» був запозичений зі словника військових кіл США. Переклад цього терміна («information and psychological warfare») англійською мовою може звучати і як «інформаційне протиборство», і як «інформаційна, психологічна війна», залежно від контексту конкретного офіційного документа або наукової публікації [9];

- цілеспрямовані дії, початі для досягнення

інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам противника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем [4];

- усеосяжна, цілісна стратегія, зумовлена всезростаючою значущістю й цінністю інформації в питаннях командування, управління, політики, економіки та суспільного життя [3];

- збирання компромату на конкурентів і його планомірне використання [6];

- явні й приховані цілеспрямовані інформаційні дії систем один на одного з метою отримання певного виграшу в матеріальній сфері [11];

- нова форма боротьби сторін, у якій використовуються спеціальні способи та засоби, що впливають на інформаційне середовище супротивника й захищають власну в інтересах досягнення стратегічних цілей війни [2].

Але, у будь-якому випадку, мета інформаційної війни – послабити моральні та матеріальні сили противника або конкурента й посилити власні. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини [12].

Зважаючи на визначення поняття «інформаційна війна», на думку С. Шпилик, можна виділити відповідні її характерні риси:

1. Вплив на будь-яку аудиторію (народ, військовослужбовців, робітників, інтелігенцію та інших).

2. Інформація, передана цій аудиторії.

3. Стратегія застосування інформаційних засобів носить винятково наступальний характер.

4. Мета ведення інформаційної війни – зміна мислення в бік, куди спрямовано вплив та отримання вигіднішого становища.

5. Захист власного інформаційного простору від нападу [12].

Американські та деякі європейські експерти виділяють сім складових елементів інформаційних воєн [8]:

- 1) стратегія і тактика нейтралізації органів управління противника (командна війна);
- 2) розвідувальна війна;
- 3) електронна війна;
- 4) психологічна війна;
- 5) комп'ютерна війна;
- 6) і в економічній сфері;
- 7) інформаційний тероризм.

З цього переліку для нас найцікавішим і найактуальнішим є четвертий пункт – психологічна війна і, відповідно, шляхи ефективною протидії агресивним впливам на свідомість окремої людини і суспільства в цілому, а також профілактика і корекція їхніх наслідків. Тобто, створення надійної *системи інформаційної безпеки*. Але саме в цьому напрямі слід констатувати низку серйозних проблем.

По-перше, в Україні зараз взагалі немає чіткої концепції забезпечення інформаційної безпеки.

По-друге, ця система передбачає узгоджену взаємодію органів державного управління. А це з необхідністю означає інертність і ригідність в аналізі обстановки, ухваленні рішень та впровадженні їх у життя.

По-третє, навіть якнайкраще організована система інформаційної безпеки буде *реактивною*, тобто працюватиме або в напрямку ліквідації наслідків інформаційного впливу (як, наприклад, сайт «www.stopfake.org»), або проти конкретних засобів ворожої пропаганди. І в тому, і в іншому випадку ініціатива належатиме противнику.

І, по-четверте, це потребує великих коштів. До прикладу, 27 лютого 2018 року Пентагон і Державний

Департамент США досягли домовленості щодо виділення 40 млн доларів на боротьбу з російською пропагандою, підписавши відповідний меморандум.

Перспективнішим та ефективнішим видається застосування зустрічного інформаційно-психологічного впливу на супротивника. Проте і в цьому випадку виникають певні обставини, на які не можна не зважати, а саме:

1. В Україні немає відповідних структур національної безпеки (активного впливу).

2. Наші нечисленні фахівці не мають достатнього досвіду в застосуванні прийомів і засобів ведення інформаційно-психологічної війни, порівняно з супротивником. (І, як виявилось останніми роками, ніхто в Європі не має достатньо такого досвіду.

3. «...принцип наступальності та агресивності в інформаційній війні все ж таки має свої межі. Тут доречно згадати про феномен обернення «перегрітого» засобу комунікації на свою протилежність. (...) Як відомо, в СРСР була створена найпотужніша у той історичний період система комуністичної пропаганди, яка в умовах «залізної завіси» практично монополювала вплив на кожну людину. І така масована пропаганда виявилася під загрозою внаслідок ефекту контрсугестії: суспільство поступово виробило потужний імунітет. Штампам комуністичних гасел сміхова народна культура протиставила анекдоти і частівки про кремлівських вождів. Іншими словами, система «перегрілася» і обернулася в свою протилежність, почавши саморуйнування» [5]).

4. Певні психологічні чинники.

На останньому пункті слід зупинитися докладніше, бо саме тут полягає сфера інтересів і безпосереднього застосування власне психологічної науки.

Мета статті: визначити, систематизувати й теоретично обґрунтувати психологічні чинники, що

впливають на здатність людини піддаватись агресивному інформаційному середовищу, або чинити йому опір.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усю сукупність психологічних чинників, що так чи інакше чином стосуються теми інформаційного впливу та, відповідно, протидії йому, можна звести в три групи:

- а) індивідуально-психологічні;
- б) соціально-психологічні;
- в) етнопсихологічні або культуральні.

Розглянемо кожну групу більш докладніше.

До *індивідуально-психологічних чинників* ми зараховуємо всю сукупність особистісних якостей, які сприяють або перешкоджають впливу засобів ведення інформаційної війни на психіку індивіда.

І, передусім, в даному випадку слід зазначити таку типову для соціальної істоти, якою є людина, якість, як *конформізм*. Не таємниця, що переважна більшість людей так чи інакше мірою схильна до конформної поведінки. І це не дивно з огляду на той факт, що вона є найважливішою запорукою мирного співіснування членів традиційного суспільства. Меншість людей проявляють нон-конформізм, але при цьому, знову ж таки, відштовхуються від норм і поглядів більшості. Як перші, так і другі, порівняно легко підпадають під інформаційний вплив.

Достатньо широко відомим є експеримент, що був поставлений 1951 року американським психологом Соломоном Ашем з метою дослідження впливу групи на поведінку індивіда. Досліди наочно підтвердили схильність до конформної поведінки переважної більшості піддослідних. 1971 року в СРСР було здійснили спробу довести відсутність, або принаймні меншу кількість проявів такої поведінки в радянських людей, порівняно з американцями (документальний фільм «Я и другие» режисера Ф. Соболева). Експеримент не мав успіху.

У лютому 2015 року український репортер Іларіон Павлюк випустив документальний фільм «Обыкновенные зомби: как работает ложь». У ньому він за допомогою відомого вітчизняного психіатра О.С. Чабана не тільки відтворив експеримент С. Аша, але й розширив його, конкретизувавши при цьому окремі випадки конформної поведінки та розкривши їхні причини, серед них:

- острах особи виглядати дурнем в очах інших;
- прагнення поваги й ушанування з боку незнайомих людей;
- перебування в суб'єктивно небезпечній ситуації та переживання почуття тривоги;
- відчуття невпевненості в завтрашньому дні.

Усе це дозволяє порівняно легко маніпулювати свідомістю людей.

До *соціально-психологічних чинників* ми зараховуємо насамперед ті, які залежать від рівня розвитку суспільства в цілому і певної спільноти, до якої, зокрема, належить індивід, зокрема. Найзручнішим для визначення зазначеного рівня розвитку інструментом, на нашу думку, є концепція, розроблена американським психологом Клером Грейвзом.

Розвиваючи теорію ієрархічних потреб А. Маслоу [7], та опрацювавши величезну кількість експериментальних та статистичних даних у другій половині минулого століття, К. Грейвз сформулював універсальну модель розвитку динамічних систем (як біологічних, так і соціальних), яка стала відомою під назвою «Спіральна динаміка» [1]. У цій концепції автор виокремив відповідні етапи розвитку динамічної системи і запропонував чіткі й прозорі критерії визначення кожного рівня (рис. 1).

Рис. 1. Модель спіральної динаміки

Згідно з цією моделлю, кожна динамічна система у своєму розвитку проходить низку етапів, кожен з яких має власні характеристики. Головним критерієм є відповідний «мем», що відображає певну систему цінностей, властивих даному рівню (таблиця 1).

Проаналізувавши і порівнявши цінності наші і нашого противника, можна з певною мірою впевненості стверджувати, що Росія зараз міцно посідає четвертий рівень (закон і традиції визначають правила поведінки, що базуються на абсолютних принципах; імпульсивність обмежується почуттям провини; жорстка ієрархія і влада авторитету тощо), а Україна впевнено просунулась на п'ятий (зміни і прогрес – необхідні атрибути природи речей; розвиток через пошук найкращих рішень; маніпулювання ресурсами докільля для досягнення добробуту; ідеалізація успіху; конкуренція тощо) і продовжує подальший рух.

Таблиця 1. Зміст базових мемів спіральної динаміки (за К. Грейвзом)

<i>№ з/п</i>	<i>Колір</i>	<i>Назва</i>	<i>Зміст (мотиви та цінності)</i>
1	Бежевий	Вживання	Залишитися живим завдяки фізичним інстинктам
2	Фіолетовий	Містика	Родинні зв'язки і містицизм у небезпечному світі
3	Червоний	Влада	Сила та егоїстична влада над іншими і природою
4	Синій	Закон	Віра в єдино правильний шлях і підкорення авторитету
5	Помаранчевий	Амбіції	Прагнення до кращих можливостей для себе
6	Зелений	Стосунки	Гармонія і консенсус, єднання з іншими людьми
7	Жовтий	Гнучкість	Гнучка адаптація до змін завдяки системному баченню
8	Бірюзовий	Глобальність	Увага до глобальної динаміки та дій на макрорівні
9	Кораловий	Розвиток	Глобальний розвиток цивілізації

У цій ситуації, як не парадоксально, розвиненіша спільнота далеко не завжди має перевагу. Патріархальне суспільство четвертого рівня є більш структурованим, згуртованим, об'єднаним традиційними цінностями, ідеалами та поглядами, а отже – і стійкішим до зовнішніх

впливів (як політичних, так і ідеологічних).

Натомість спільнота п'ятого рівня через конкурентну боротьбу, є набагато розпорошенішою. Значна індивідуальна активність населення компенсується певним егоїзмом, що аж ніяк не сприяє його згуртуванню.

До того ж сам процес переходу з нижчого рівня на вищий є певною кризою, що супроводжується відповідними проявами: нестабільністю, конфліктами, прагненням прихильників традиційних цінностей повернутися назад, що ми нині і можемо безпосередньо спостерігати.

I, нарешті, третя група чинників – *етнопсихологічні* або *культуральні*. Тут ідеться про особливості національного менталітету, які так чи інакше впливають на здатність особистості підпадати під інформаційно-пропагандистський вплив, або чинити йому спротив.

Останнім часом у нашій країні широко проводиться їхнє дослідження, про що свідчить видана 2015 року монографія В. Горового та ін. [10]. Зокрема, у ній констатується той факт, що порівняно з традиційними вже методами ведення психологічної війни в російсько-українському конфлікті існують специфічні ознаки, а саме:

- протистояння будується з урахуванням ментальної близькості слов'янських народів – українського і російського;

- обидва народи тривалий в історичному вимірі час існували у спільному культурному просторі;

- у спільній союзній державі активні міграційні процеси сприяли ослабленню ментальних установок титульних націй республік, культивувалось уявлення про «єдиний радянський народ»;

- проблема ментальності не визнавалася як реальний об'єкт вивчення, не була включена в освітню практику і, отже, ментальні засади не були свідомим поведінковим

орієнтиром для більшості людей, які здобували освіту в радянських навчальних закладах [10].

Головний акцент російські ЗМІ, що фінансуються та керуються відповідними державними установами, у своїй пропагандистській діяльності спрямовують на доведення тези про «фейковість», нежиттєздатність України як держави, причому саме через певні риси українського менталітету.

Серед іншого, темами новин є:

– хабарництво, що роз’їдає українське суспільство і стоїть на заваді будь-якому його розвитку;

– засилля олігархату, повний розвал через його бездумну жадібність української економіки, відсутність мінімально необхідних обсягів енергоресурсів для виживання населення в зимовий період;

– ультранаціоналістична політика, що реалізується в Україні, нелегітимність і некваліфікованість влади;

– непрофесіоналізм українського військового керівництва, поразки і деморалізація українських Збройних сил на Сході України;

– зростаючий осуд різко унітарної політики українського керівництва в державному будівництві, небажання пошуку компромісів, непримиримо антиросійська політика тощо [10].

Додамо до цього значно поширені прислів’я та приказки на кшталт: «Моя хата з краю», «Де два українці – там три гетьмани», а також традиційне несприйняття українцями будь-якої влади, негативний історичний досвід державотворення, колосальний соціальний інфанталізм -- і отримаємо дуже непевну конструкцію.

Висновки. Отже, нині можна впевнено виділити низку психологічних чинників, які дійсно сприяють ефективному впливу засобів масової інформації країни-агресора на особистість громадянина України.

До індивідуально-психологічних належать конформізм у всіх його проявах – небажання виділятися у

гірший бік, прагнення до схвалення, почуття тривоги та невпевненість у завтрашньому дні.

Соціально-психологічні чинники обумовлюються перехідним станом українського суспільства на даному рівні його розвитку. Вони накладаються на такі індивідуально-психологічні чинники, як почуття тривоги та невпевненість у завтрашньому дні і ще більше посилюють їхній вплив на особистість.

Серед етнопсихологічних або культуральних чинників також наявні такі, що негативно впливають на здатність індивіда чинити спротив ворожій пропаганді – соціальний егоїзм українців, недовіра до влади, негативний досвід державотворення, політичний інфантилізм.

Тому, єдиним дієвим засобом протидії суспільства та особистості агресивному інформаційному впливу є створення ефективної системи формування психологічної резистентності індивіда такому впливу. При цьому, зважаючи на вищезазначеного, створювати її потрібно одночасно на всіх трьох рівнях функціонування психологічних чинників, що цілком реально.

Література

1. Бек Д., Кован К. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке. М.: Открытый мир, 2010. 424 с.
2. Блэк С. Введение в паблик рилейшнз. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 320 с.
3. Горкіна М., Мамонтов А., Манн І. PR на 100%. Як стати хорошим менеджером по PR. М: Альпіна Бізнес Букс, 2009. 248 с.
4. Завадський І.І. Інформаційна війна – що це таке? Захист інформації. «Конфідент». 1996. № 4.
5. Кухаренко Р. Інформаційна війна: стратегія і тактика віртуальних битв? 2016. URL: <http://www.global-analitiky.com/аналітика/інформаційні-війни-в>

[українському-ко/](#)

6. Лисичкин В.А., Шелепин Л. Третья мировая информационно-психологическая война. М: Академия социальных наук, 1999. URL: <http://www.duel.ru/publish/lisichkin/voina.html>
7. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2003. 351 с.
8. Остроухов В.В. Інформаційна безпека, 2010. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/51894-12-nformatsyna-vynayak-forma-vedennya-nformatsynogoprotiborstva.html>
9. Почепцов Г.Г. Інформаційно-психологічна війна. М: Сінтег, 2000. 180 с.
10. Горовий В. та ін. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України: монографія. НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. К., 2015. 226 с.
11. Чумиков А.Н., Бочаров М.П. Связи с общественностью: теория и. М.: Дело, 2006. 552 с.
12. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та пр: такі схожі й такі різні. Галицький економічний вісник. Тернопіль: ТНТУ, 2014. Том 47. № 4. С. 178--188.

References

1. Bek D., Kovan K. (2010) Spiralnaia dinamika. Upravliaia tsennostiami, liderstvom i izmeneniami v XXI veke [Spiral Dynamics: Mastering Values, Leadership and Change]. М: Otkrytyi mir. 424 [in Russian].
2. Blek S. (1998) Vvedenie v pablik rileishnz [Introduction to Public Relations]. Rostov-na-Donu.: Feniks. 320 [in Russian].
3. Horkina M. (2009) PR na 100%. Yak staty khoroshym menedzherom po PR [How to become a good PR manager]. М: Alpina Biznes Buks. 248 [in Ukrainian].
4. Zavadskyi I.I. (1996) Informatsiina viina – shcho tse take? [Information Warfare - What is it?]. Zakhyst informatsii. «Konfident». № 4 [in Ukrainian].
5. Kukharenko R. (2016) Informatsiina viina: stratehiia i taktyka virtualnykh bytv [Information Warfare: Strategy and

tactics of virtual battles]. Retrieved from: <http://www.global-analyt.com/аналітика/інформаційні-війни-в-українському-ко/>

6. Lisichkin V.A. (1999) Tretia mirovaia informatsionno-psikhologicheskaia voina [Third World Information and Psychological War]. M: Akademiia sotsialnykh nauk. Retrieved from:

<http://www.duel.ru/publish/lisichkin/voina.html> [in Russian].

7. Maslou A. (2003) Motivatsiia i lichnost [Motivation and personality] SPb i dr.: Piter. 351 [in Russian].

8. Ostroukhov V.V. (2010) Informatsiina bezpeka [Informational security]. Retrieved from:

<http://westudents.com.ua/glavy/51894-12-nformatsyna-vynayak-forma-vedennya-nformatsynogoprotiborstva.html> [in Ukrainian].

9. Pocheptsov H.H. (2000) Informatsiino-psykholohichna viina [Information-psychological warfare]. M: Sinteh. 180 [in Ukrainian].

10. Horovyi V. ta in. Sotsiokulturni mekhanizmy formuvannia mentalnoho imunitetu proty zovnishnikh manipuliatsii svidomistiu naseleння Ukrainy [Socio-cultural mechanisms of the formation of mental immunity against external manipulations by the consciousness of the population of Ukraine] (2015); NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Kyiv. 226 [in Ukrainian].

11. Chumikov A.N., Bocharov M.P. (2006) Sviazi s obshchestvennostiu: teoriia i praktika [Public Relations: Theory and Practice]. M.: Delo. 552 [in Russian].

12. Shpylyk S. (2014) Informatsiina viina, propahanda ta pr: taki skhozhi y taki rizni [Information warfare, propaganda and pr: are so similar and so different]. Halytskyi ekonomichnyi visnyk. Ternopil: TNTU, 2014. Tom 47. № 4. S. 178--188.

Цукур О. Г. (м. Київ)

**КОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ
ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В СЕКУЛЯРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ПОЗАІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР**

Цукур О. Г. Конструювання особистістю православної ідентичності в секулярному суспільстві: позаінституційний вимір.

У статті представлено результати емпіричного дослідження позаінституційної складової православної ідентичності особистості. Релігійну повсякденність, яка стає основним «наповненням» позаінституційної складової православної ідентичності, розкрито через особливості функціонування релігійних норм, приписів та поведінкових практик в щоденних соціальних умовах. У роботі вирішено завдання емпіричного збагачення психологічного наповнення конструкту конфесійної ідентичності та його виявлення у повсякденності.

Обґрунтовано змістове наповнення чотирьох типів ідентичностей: традиційної, змішаної, профанної та прагматичної. Зроблено висновок, що позаінституційна складова є доволі тотожною у змішаній та традиційній ідентичностях, а також – в прагматичній та профанній ідентичностях. Отриманий патерн пояснюється саме розщепленням при конструюванні ідентичностей у секулярному середовищі. До кола питань, що є перспективними та актуальними для подальших досліджень особливостей конструювання особистістю православної ідентичності, віднесено емпіричне вивчення інституційного та інтимно-особистісного вимірів її психологічних компонентів.

Ключові слова: повсякденність, типи ідентичності, поведінкові практики, секуляризація, релігійність.

Tsukur O. G. Construction of personality of orthodox identity in secular society: non-institutional dimension.

The article presents the results of an empirical study of the non-institutional component of the Orthodox identity of the individual. Religious everyday life, which becomes the main «content» of the non-institutional component of Orthodox identity, is revealed through the peculiarities of the functioning of religious norms, precepts and behavioral practices in everyday social conditions. The problem of empirical enrichment of the psychological content of the construct of confessional identity and its detection in everyday life is solved in the work.

The content of four types of identities is substantiated: traditional, mixed, profane and pragmatic. It is concluded that the non-institutional component is quite identical in mixed and traditional identities, as well as in pragmatic and profane identities. The resulting pattern is explained by the splitting in the construction of identities in a secular environment. Empirical study of the institutional and intimate-personal dimensions of its psychological components is included in the range of issues that are promising and relevant for further research of the peculiarities of the construction of Orthodox identity by a person.

Key words: everyday life, types of identity, behavioral practices, secularization, religiosity.

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми визначається необхідністю емпіричного вивчення змістового наповнення конструкту конфесійної ідентичності. Науково-теоретичне значення дослідження пов'язане з потребою в уточненні та поглибленні уявлень про православну ідентичність особистості як ментально-соціальний, змінний конструкт, що формується на соціальному й індивідуальному рівнях завдяки інституційним та повсякденним практикам. Соціальне ж значення роботи ми вбачаємо у розширенні сфер впровадження отриманих результатів, що дасть можливість вдосконалити практики конструктивної міжконфесійної взаємодії колективних та індивідуальних суб'єктів, знизити рівень

міжконфесійної напруженості у суспільстві, урізноманітнити програми культурної, конфесійної та молодіжної політики з метою успішної соціалізації молоді.

Основною тенденцією розвитку соціальних процесів в умовах секуляризації суспільства є трансформація традиційних форм та зв'язків й послідовне формування якісно нового типу організації й функціонування релігійності. Наслідками такого процесу є:

– реструктуризація релігійного життя суспільства й особистості, що передбачає диверсифікацію моделей православної ідентичності;

– ресакралізація буденності, що призводить до актуалізації конфесійної належності як потреби у певній соціальній ідентичності;

– десинхронізація змісту морально-етичних регулятивів як наслідок значущих змін в системі суспільних інститутів;

– синкретизація поглядів, цінностей та норм, продукованих різними релігійними традиціями, що призводить до змістових змін конфесійної ідентичності.

Тож врахування множинності релігійних проявів відкриває нові можливості у вивченні особливостей конструювання православної ідентичності і зумовлює розгортання її різноаспектних тлумачень та проявів у повсякденності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Повсякденність, з одного боку є буденною сферою і певним способом життя людини, тим простором, у якому відбувається ретрансляція актуальних інституційних змістів у потік життя, а з іншого - є умовою, принципом, правилом конституювання, створення інститутів, різноманітних соціальних практик. Тому для особистості повсякденне життя є об'єктивованою реальністю, яка свідомо впорядкована соціокультурними нормами, що склалися в суспільстві, в рамках яких кожна

особа змушена вибудовувати своє приватне життя. Набуваючи знання про навколишню дійсність, людина навчається бачити її типові риси, які сприймаються як безперечні і очевидні, а також – будувати типові конструкти відповідно до системи цінностей і інтересів референтної групи. Таке розуміння повсякденності може слугувати основою для дослідження позаінституційної складової православної ідентичності шляхом вивчення застосовуваних у повсякденному житті практик (поведінкових проявів).

На сьогодні більшість досліджень, що так чи так є дотичними до проблематики конструювання православної ідентичності у позаінституційному просторі, не розкривають у повній мірі якісних та кількісних характеристик феномену, що вивчається. Окремі аспекти, релевантні зазначеній проблематиці, ми можемо зустріти у науковому доробку В. Кутішенко (2018) (вплив релігійних цінностей на формування морально-ціннісної сфери особистості), С. Рижової (2018) (вивчення структури релігійної ідентичності сучасної молоді), К. Фоменко (2019) (дослідження проблематики релігійного світогляду особистості, її структури), В. Чеснокової (2005) (структурування релігійного досвіду, опанування релігійними переживаннями), А. Шюца (1988) (вивчення повсякденності як однієї зі сфер людського досвіду, що характеризується особливою ф

о

р

м Спроби концептуального осмислення зазначеної проблематики в науковому доробку Мауріціуса (2019) особливої уваги заслуговує, що вказує на її міждисплінарний характер. Водночас системних та цілісних підходів до вивчення проблематики конструювання православної ідентичності у позаінституційному просторі практично не напрацьовано. Отже, пропонуване комплексне

психологічне дослідження православної ідентичності крізь призму повсякденності є актуальною науковою проблемою у світлі її теоретичного і практичного значення.

Метою статті є презентація та обґрунтування результатів емпіричного дослідження позаінституційної складової православної ідентичності особистості в умовах секуляризації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Наповнення позаінституційної складової православної ідентичності бере свій початок з життєвого світу кожної людини, де соціальні практики (у повсякденному житті) виступають як постійні рутинні дії і взаємодії, які виробляє особа, відтворюючи тим самим впорядкованість життєвого світу. Повсякденні практики, визначаються діяльністю соціальних інститутів і втілюються на індивідуальному рівні з урахуванням засвоєних окремою людиною норм і уявлень, прийнятих у даній системі суспільних відносин. Таким чином, ми можемо говорити про релігійну повсякденність, яка стає основним «наповненням» позаінституційної складової православної ідентичності і виявляється у особливостях функціонування релігійних норм та приписів в щоденних соціальних умовах. А релігійні практики можна тлумачити як спосіб «привнесення» за допомогою символічних дій, змісту релігійної (інституційної) доктрини у внутрішній індивідуальний досвід особистості.

Для вивчення особливостей процесу такого «привнесення» було розроблено перелік застосовуваних у повсякденному житті практик (поведінкових проявів), який пропонували оцінити з точки зору прийнятності/неприйнятності.

Процедура відбору шкал до остаточного переліку складалася із двох етапів.

На першому із них окрему групу (12 осіб) попросили скласти перелік із 25 пунктів, які є релевантним для опису

повсякденної поведінки вірянина (як позитивного - того, що вірянин повинен робити, так і негативного - того, що він не повинен робити – змістів). Наведемо декілька прикладів таких відповідей. Позитивно навантажені поведінкові прояви вірянина стосувалися дотримання релігійних свят, шанобливого ставлення до батьків, участі у релігійних практиках, дотримання традиційних релігійних цінностей тощо. Негативно навантажені поведінкові прояви визначалися як врахування тільки своїх бажань, пошук вигоди для себе, споживацьке ставлення до життя, віра у прикмети тощо.

На другому було зведено синонімічні твердження в одну позицію, створено загальний частотний перелік і за медіанним поділом обрано «верхню» частину переліку, тобто найбільш релевантні поведінкові прояви. При формуванні бланку для опитування порядковий номер кожного із поведінкових дескрипторів визначався випадковим чином з метою мінімізації можливих впливів позиційного ряду. При роботі з основною вибіркою досліджуванам подавався бланк для відповідей, на якому містилася інструкція: Шановні респонденти, Вашій увазі пропонується список поведінкових проявів. Ваше завдання оцінити вірогідність тієї чи іншої поведінки особисто для Вас з позиції її прийнятності чи неприйнятності. Тут немає правильних і неправильних відповідей. Нас цікавлять різні уявлення про значимість релігійності в житті людини, ставлення до релігійних цінностей і нормам в повсякденності, залученість у релігійні практики.

Для осіб із *традиційним* типом ідентичності найвищими у рейтингу є такі десять практик:

1. Хрестити дітей.
2. Носити хрестик.
3. Читати молитви.
4. Шанобливо ставитися до батьків.
5. Дотримуватися традиційних релігійних

цінностей.

6. Дотримуватися посту.
7. Допомогати ближнім.
8. Брати участь у релігійних практиках.
9. Будувати повсякденне життя відповідно до релігійних заповідей.
10. Дотримуватися релігійних свят.

Практики, що виявилися основними для зазначеного типу ідентичності стосуються:

- 1) культової системи релігійної діяльності особистості;
- 2) релігійних цінностей, привнесених особистістю у власну повсякденність.

Першу групу практик становлять стандартизовані (канонічні) обряди, які складаються із уніфікованих, ритуалізованих дій і символізують конкретні ідеї, норми, ідеали та уявлення. На першому місці респонденти зазначили одне з головних Таїнств православ'я – *Таїнство Хрещення* (Sum 216,00). Саме ця практика дозволяє людині долучатися до інших Таїнств у православній традиції. Вона підкреслює важливу роль релігійного інституту у становленні ідентичності особистості. Вказує на приналежність людини до відповідної конфесійної групи і символізує початок її духовної діяльності. Тут доцільно вказати на іншу практику, що характеризує традиційний тип ідентичності – *«Читати молитви»*. Молитовні практики (спільна молитва, молитва-прохання, молитва-подяка тощо) стають логічним продовженням процесу інтеріоризації інституційних доктрин у внутрішні переконання особистості, що супроводжуються відповідними переживаннями та збагачують релігійний досвід людини, викристалізовуючи віру та зміцнюючи довіру до Бога. Адже *«Не Богу потрібні наші молитви! Він знає, що ми потребуємо ще до того як ми щось попросимо, ... молитва необхідна нам: вона присвоює Бога в людині»* (Єпископ

Ігнатій (Брянчанінов) []. Залучення до православної традиції відбувається як на груповому (конфесійному) так і на індивідуальному рівнях, про що свідчить наявність у рейтингу таких практик як *«Дотримуватися релігійних свят»*, *«Дотримуватися посту»*.

Другу групу практик становлять ті, що стосуються релігійних цінностей. Це такі поведінкові прояви як *«Шанобливо ставитися до батьків»*, *«Допомагати ближнім»*. В православної традиції вони ґрунтуються на десяти заповідях, що складають основу релігійних законів і організують повсякденність вірян: *«Шануй свого батька та матір...»*, *«Любіть ближнього свого, як самого себе»* []. Дотримання наведених приписів впорядковує життя людини відповідно до віровчення та сприяє засвоєнню релігійних норм і цінностей, що виявляється у повсякденних практиках.

Православному традицію *«Носити хрестик»* можна розглядати і як практику і як релігійну цінність. Для осіб із традиційним типом ідентичності вона має символічне значення і передбачає готовність слідувати Євангелію: *«Коли хто хоче йти за Мною, нехай зречеться себе, і бере хрест свій щоденно, та йде за Мною»* (Лк 9, 22-25). У повсякденному житті така готовність розкривається у щоденних (у тому числі і побутових) діях людини. Це яскравий приклад того, як сакральне, зустрічаючись із буденним, співіснує з ним у повсякденності.

Ключовими, для зазначеного типу ідентичності, виступають наступні поведінкові прояви: *«Брати участь у релігійних практиках»* (Sum 211,00), *«Дотримуватися традиційних релігійних цінностей»* (Sum 212,00), *«Будувати повсякденне життя відповідно до релігійних заповідей»* (Sum 210,00).

Традиційний тип ідентичності схарактеризували практики, що покликані забезпечувати постійність та незмінність доктринальних основ православ'я, структурувати повсякденне буття людини відповідно до

конкретної ціннісної системи, сформованої на догматичній основі. Загалом процес становлення традиційного типу ідентичності передбачає визнання людиною самої себе як релігійної, співвіднесення суб'єкта ідентифікації з православною традицією, поступовий процес практичного впровадження засвоєних норм та цінностей у повсякденність.

Для осіб із *прагматичним* типом ідентичності найвищими у рейтингу є такі десять практик:

1. Користуватися контрацептивами.
2. Шанобливо ставитися до батьків.
3. Дратуватися.
4. Сподіватися тільки на себе.
5. Лінуватися.
6. Шукати вигоди для себе.
7. Допомогати ближнім.
8. Користуватися службовим становищем.
9. Купувати непотрібні речі (або зайві).
10. Враховувати тільки свої бажання.

Практики, що виявилися основними для зазначеного типу ідентичності стосуються:

- 1) соціальної амбівалентності (суперечлива система цінностей);
- 2) процесів комерціалізації та індивідуалізації життя;
- 3) переважання світських цінностей та норм.

Практики, що описують прагматичний тип релігійної ідентичності можна умовно розподілити на три групи: ціннісно орієнтовані - «*Шанобливо ставитися до батьків*», «*Допомогати ближнім*»; особистісно орієнтовані (виокремлювати себе з поміж інших у православної групі, протиставляючи загальним приписам індивідуалізоване бачення релігійного у власному житті) «*Сподіватися тільки на себе*», «*Враховувати тільки свої бажання*»; практики, що конструюють та підтримують двоїсте інструментальне, нормативне та ціннісне

ставлення до соціального оточення, релігійних явищ, подій *«Шанобливо ставитися до батьків»* - *«Враховувати тільки свої бажання»*, *«Допомагати ближнім»* - *«Шукати вигоди для себе»*. У буденній свідомості така двоїстість фіксується через розрізнення світського та релігійного у діях, прагненнях, переживаннях. Проілюструвати це можна, розглянувши увесь ранжований перелік практик. Ми чітко бачимо розмежування двох складових (світського та релігійного) у повсякденному житті людини: *«Користуватися контрацептивами»* (Sum 240,00) – *«Дотримуватися традиційних релігійних цінностей»* (рейтинг 11, Sum 209,00). На нашу думку, розміщення поведінкових практик, які безпосередньо стосуються нормованих релігійних приписів, ближче до другої половини ранжованого списку (але не відмова від них), свідчить про ситуативну, вибірккову (зручну, вигідну) стратегію вибудовування взаємодії надприродного та повсякденного. Про це говорить і високий рейтинг практик, що конструюють буденність людини з її світськими «земними» переживаннями та вчинками: *«Купувати непотрібні речі (або зайві)»*, *«Дратуватися»*, *«Лінуватися»* тощо.

Загальними, для зазначеного типу ідентичності, виступають наступні поведінкові прояви: *«Сподіватися тільки на себе»* (Sum 240,00), *«Допомагати ближнім»* (Sum 229,00), *«Користуватися службовим становищем»* (Sum 216,00).

Для осіб із прагматичним типом ідентичності прагнення свободи в межах релігійного самовизначення реалізується в процесі конструювання, уже тепер, власного священного, у якому немає місця для абсолютних релігійних догм, табу, зобов'язань та заповідей. Утім здійснюється не стільки відмова від релігії чи заперечення її, а руйнування цілісного догматичного уявлення про неї. У секулярному

суспільстві особи із прагматичним типом ідентичності у повсякденному житті обстоюють своєрідну свободу в релігії. Вибірковість і довільне конструювання торкається не лише релігійних практик, а й цінностей та норм. Загалом здійснюється дистанціювання від традиційних форм репрезентації релігійності, відбувається процес генерування суб'єктивних, унікальних категорій розуміння релігійного у буденності. Так, на нашу думку, реалізується індивідуалізація релігійної ідентичності, де релігійна практична діяльність людини стає елементом приватного життя і виражається в бажанні самостійно вибирати, яким моральним нормам слідувати й за допомогою яких практик виражати свою релігійність. Загалом, можна говорити про трансформацію традиційних норм, що знаходить відбиток у повсякденності: людина вірить у те, що їй подобається, і так, як їй зручно. Сконструйований тип ідентичності, переважно, формується через комерціалізацію та індивідуалізацію релігійного у повсякденному житті. Відмова від інституалізації релігійного знання, заперечення уніфікації норм поведінки актуалізує проблему амбівалентності цінностей, що репрезентують прагматичний тип релігійної ідентичності. Особистість, звертаючись до релігії, керується, переважно, актуальними для неї повсякденними проблемами та потребами.

Для осіб із *профаним* типом ідентичності найвищими у рейтингу є такі десять практик:

1. Сподіватися тільки на себе.
2. Шанобливо ставитися до батьків.
3. Вірити в прикмети.
4. Користуватися контрацептивами.
5. Шукати вигоди для себе.
6. Допомогати ближнім.
7. Лінуватися.
8. Користуватися службовим становищем.

9. Враховувати тільки свої бажання.

10. Дотримуватися релігійних свят.

Практики, що виявилися основними для зазначеного типу ідентичності стосуються:

1) соціальної амбівалентності (суперечлива система цінностей);

2) зовнішніх проявів релігійності;

3) хаотично сформованих релігійних уявлень.

Загальними, для зазначеного типу ідентичності, виступають наступні поведінкові прояви: «*Сподіватися тільки на себе*» (Sum 878,00), «*Шанобливо ставитися до батьків*» (Sum 814,00), «*Дотримуватися релігійних свят*» (Sum 696,00), «*Вірити в прикмети*» (Sum 799,00).

Тож, профанний тип ідентичності схарактеризували практики, що дозволяють говорити про радше міфологічне ніж суто релігійне сприйняття світу, де на перше місце виходять буденні потреби людини, а суть релігійного віровчення губиться у розмаїтті сформованих уявлень, преломлюючись крізь світський досвід з різних сфер життєдіяльності людини.

Одна з найбільш вагомих відмінностей даного типу, з поміж інших типів ідентичностей - недостатнє знання основ православної традиції, яке призводить до нездатності вибудовувати повсякденність через призму релігійних цінностей та норм поведінки. Ще одна особливість – зміщення на рівні індивідуальної релігійної ідентичності, яке виражається у відносинах «Я – сакральне», і носить, переважно, зовнішній характер. Відтак, у повсякденності людина може допускати сакралізацію окремих аспектів буття без будь-яких моральних або обрядових зобов'язань, унаслідок своїх релятивістських або гедоністичних переконань, особливо, якщо таке зобов'язання видається наївним, нав'язливим, застарілим. Людина, конструюючи свою релігійну ідентичність, залишається доволі далекою від конфесійних традицій. У процесі конструювання вона має

за мету не повне відродження традиції зі всіма її архаїчними символами, елементами, ритуалами і практиками, а навпаки, створення нової для себе «саморепрезентації» через актуалізацію лише певних традиційних норм, як то долучення до прийнятих чи розповсюджених у суспільстві релігійних свят, ставлення до релігійної символіки як до прикраси, елемента одягу, зовнішнього атрибуту.

Для осіб із *змішаним* типом ідентичності найвищими у рейтингу є такі десять практик:

1. Шанобливо ставитися до батьків.
2. Хрестити дітей.
3. Дотримуватися релігійних свят.
4. Носити хрестик.
5. Читати молитви.
6. Сподіватися на Бога.
7. Прищеплювати дітям любов до Бога.
8. Допомогати ближнім.
9. Читати релігійну літературу.
10. Будувати сімейне життя відповідно до

релігійного віровчення.

Практики, що виявилися основними для зазначеного типу ідентичності стосуються:

- 1) релігійних цінностей, привнесених особистістю у власну повсякденність;
- 2) прояву індивідуальної релігійності особистості;
- 3) культової системи релігійної діяльності особистості;
- 4) вибудовування простору для вільного конструювання «власного священного»;
- 5) критичного ставлення до пізнання релігійного віровчення.

На найвищому щаблі у рейтингу, особи, із змішаним типом релігійної ідентичності, розташували практику, що відтворює їх ставлення до найближчого оточення через

привласнену систему цінностей – *«Шанобливо ставитися до батьків»* (Sum 536,00). Але, на відміну від осіб із інституційним типом ідентичності (що теж оцінили практику як одну з основних для себе), ми не можемо цілковито стверджувати, що в основу такого поведінкового прояву закладено цінність, яка прописана саме у релігійних заповідях. Адже сукупність ранжованих практик, як найбільш прийнятних, вказує на родинні відносини, які самі по собі можуть виступати цінністю і обумовлювати зроблений вибір. Якщо ж розглядати релігійні заповіді як першоджерело формування людських цінностей, то цілком допустимо говорити про їх проникнення у буття людини настільки, що вони стали звичними та самостійними у системі цінностей. Окрім того, такі практики, як *«Читати релігійну літературу»* та *«Будувати сімейне життя відповідно до релігійного віровчення»*, вказують на свідоме ставлення до пізнання релігійної традиції. Дієслова «читати» та «будувати» свідчать про дієве опанування людиною основами віровчення та регулювання ступеню його впливу на своє повсякденне життя, а не обмежуватися лише інституційними приписами. У той же час, вибір таких практик, як *«Сподіватися на Бога»* та *«Прищеплювати дітям любов до Бога»* свідчать про високу довіру до Бога та глибинні переживання пов'язані з внутрішньою готовністю особистості до пізнання неосяжного та надприродного через наступні обрані практики: *«Читати молитви»*, *«Дотримуватися релігійних свят»*, *«Хрестити дітей»*.

Ключовими практиками, для зазначеного типу ідентичності, є, з одного боку, такі, що охоплюють та пронизують буденну, і досить важливу сферу життєдіяльності людини – шлюбно-сімейну (з огляду на досить високий рейтинг самих практик): *«Шанобливо ставитися до батьків»* (Sum 536,00), *«Прищеплювати дітям любов до Бога»* (Sum 509,00), *«Будувати сімейне*

життя відповідно до релігійного віровчення» (Sum 491,00), а з іншого, ті, що сприяють опануванню та привнесенню у повсякденність православного віровчення, згідно інституційних норм: *«Дотримуватися релігійних свят»* (Sum 518,00), *«Хрестити дітей»* (Sum 520,00).

Результатом теоретичного аналізу проблематики конструювання особистістю православної ідентичності стала теза про вплив процесу секуляризації на становлення релігійності людини, зміщення або урівноваження сакрального та буденного в її повсякденності. Ця теза дістала підтвердження в ході емпіричного дослідження, про що свідчать отримані результати описані вище. Але, як ми бачимо у випадку осіб зі змішаним типом ідентичності, відділення Церкви від світських сфер життєдіяльності людини не прибрало релігійне з їх повсякдення (прикладом може слугувати вибір практики *«Будувати сімейне життя відповідно до релігійного віровчення»* та її високий рейтинг), а, натомість, надало можливість для вибудовування простору для вільного конструювання «власного священного» з опором на усталені православні традиції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що в соціологічній та психологічній літературі, незважаючи на наявність передумов до диференціації досліджуваної категорії конфесійної ідентичності, на сьогоднішній день не існує детального обґрунтування, що виражалось би в кількісних і якісних характеристиках, означеного поняття. У статті було зроблено спробу дослідження православної ідентичності у контексті соціально-психологічного знання з урахуванням: аксіологічних основ релігійного знання (впливу релігійних цінностей на організацію людиною повсякденності; ідей індивідуальної релігійності людини (де індивідуальний характер релігійності, порівняно з інституційною, може приймати різноманітні форми - від традиціоналістського варіанту до

діалогового, екуменічного, від віри без конфесійної приналежності до переосмислення і нового звернення до традиційних релігійних інститутів); дослідження розмаїття поведінкових проявів релігійності людини у повсякденному житті тощо.

Проведене емпіричне дослідження позаінституційної складової православної ідентичності особистості в умовах секуляризації суспільства дало підстави розглядати саму релігійну ідентичність у діалектиці її характеристик, що становлять собою загальне і індивідуальне, мають тенденцію взаємодоповнюватися чи індивідуалізуватися, аж до повного вибудовування особистістю простору для вільного конструювання «власного священного». Крім того, доведено, що у повсякденності православна традиція може виступати як у якості змісту ідентифікаційного процесу, коли за допомогою релігійних істин, норм і практик відбувається усвідомлення людиною власної ідентичності. Тут віровчення виступає інструментом, посередником ідентифікаційного процесу, що дозволяє особистості усвідомити свою приналежність до певної групи і слугує збереженню і передачі норм, традицій, важливих для процесу конструювання ідентичності. З іншого боку, православна традиція може привноситися людиною у повсякденність фоново, як відбиток культурних, соціальних та інших взаємозв'язків у різних сферах її життєдіяльності (шлюбно-сімейній, професійній тощо). З огляду на зазначене, було враховано ступінь спадковості між релігійними інституційними практиками та релігійними практиками повсякденності. Доведено, що через осмислення й інтерпретацію перші впливають на формування життєвого та релігійного досвіду особистості, опосередковано відображаючись у повсякденних практиках. Це індивідуалізує ступінь релігійності у повсякденному житті кожної людини, що, у свою чергу, визначається її основними мотивами та

потребами.

З огляду на представлені дані отримані методом ранжування поведінкових практик особистості ми можемо стверджувати, що позаінституційна складова є доволі тотожною у змішаній та традиційній ідентичностях, а також – в прагматичній та профанній типах ідентичностей. Отриманий патерн можна, на наш погляд, пояснити саме розщепленням при конструюванні ідентичностей у секулярному середовищі.

Перспективи подальшого дослідження особливостей конструювання особистістю православної ідентичності в секулярному суспільстві ми вбачаємо у емпіричному вивченні інституційного та інтимно-особистісного вимірів її психологічних компонентів.

Література

1. Константинов, В. Гриценко, В., Хухлаев, О., Рыжова, С. (2018). Структура религиозной идентичности современной православной молодежи. Психологический журнал, Т. 39, 4, 95-104.
2. Кутішенко, В., Патинок, О., Сидоркін, В. (2018). Вплив релігійних цінностей на формування морально-ціннісної сфери особистості. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Т. VI, 16, 154-164.
3. Максименко, С. (Ред.) (2019). Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.
4. Чеснокова, В. (2005). Тесным путем: процесс воцерковления населения России в конце XX века. М.: Академический Проект.
5. Шюц, А. (1988). Структура повседневного мышления. Социологические исследования, 2, 129 – 137.
6. Ярошук, М. (2019). Психологічні особливості прояву релігійності особистості. (Дис. канд. психологічних наук). Східноєвропейський національний університет імені Лесі

Українки. Луцьк. Взято з <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/03/YAroshhuk-M.-V.>

References

1. Chesnokova, V. (2005). Tesnym putem: process vocerkovleniya naseleniya Rossii v konce XX veka. [In a close way: the process of churching the population of Russia at the end of the 20th century]. M.: Akademicheskij Proekt. (in Russian)
2. Konstantinov, V., Gricenko, V., Huhlaev, O., Ryzhova, S. (2018). Struktura religioznoj identichnosti sovremennoj pravoslavnoj molodezhi. [The structure of the religious identity of modern Orthodox youth]. Psihologicheskij zhurnal - Psychological Journal, T. 39, 4, 95-104. (in Russian)
3. Kutishenko, V., Patynok, O., Sydorkin, V. (2018). Vplyv relihiinykh tsinnosti na formuvannia moralno-tsinnisnoi sfery osobystosti. [The influence of religious values on the formation of the moral and value sphere of the individual]. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy - Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, T. VI, 16, 154-164. (in Ukrainian)
4. Maksymenko, S. (Red.) (2019). Psykholohichni tekhnolohii efektyvnoho funktsionuvannia ta rozvytku osobystosti. [Psychological technologies of effective functioning and development of personality]. Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka. (in Ukrainian)
5. Shyuc, A. (1988). Struktura povsednevnogo myshleniya. [The structure of everyday thinking]. Sociologicheskie issledovaniya - Sociological research. 2, 129 – 137. (in Russian)
6. Yaroshchuk, M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti proiavu relihiinosti osobystosti. [Psychological features of the manifestation of the religiosity of the individual]. (Dys. kand.

psykholohichnykh nauk). Skhidnoevropeyskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. Lutsk. Retrieved from <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/03/YAroshhuk-M.-V.> (in Ukrainian)

УДК 316+159.9+37](082)

Чистяк О. В. (м. Київ)

**СЕРЕДОВИЩНИЙ ПІДХІД
У ВИВЧЕННІ СТРУКТУРИ
МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ДІТЕЙ
В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ
СІМЕЙНОГО ТИПУ**

У статті розкрито особливості формування міжособистісних стосунків у дитячому будинку сімейного типу. Схарактеризовано роль середовища для соціального становлення та нормативного розвитку вихованця дитячого будинку сімейного типу. Здійснено аналіз впливу сімейного оточення на формування в дитини морально-етичних ідеалів і смаків, норм поведінки, трудових навичків, ціннісних орієнтацій. Розкрито компоненти міжособистісних стосунків вихованців дитячого будинку сімейного типу (мотиваційний, інструментальний, поведінковий). Розглянуто дитячий будинок сімейного типу, з одного боку, як природне сімейне середовище зростання дитини, а з другого -- як таке, що несе спрямовувальний вплив з чітко визначеними орієнтирами, де позиція матері-вихователя є домінуючою та спрямовувальною. Побудовано модель, у якій відображаються всі компоненти категорії спілкування, які поєднано в дві групи: мотиваційно-емоційні та інструментально-поведінкові. Перші вказують на внутрішні переживання дитини в ситуації її вилучення із кривної родини і влаштування в нове сімейне

середовище, зокрема ДБСТ, її налаштованість/неналаштованість на нові стосунки і тривожні переживання щодо цього. Другий блок «інструментально-поведінковий» фіксує здатність дитини усвідомлювати та розуміти події у своєму житті, установлювати причинно-наслідкові зв'язки та робити певні умовисновки, виказуючи здатність до комунікації щодо їх розв'язання.

Ключові слова: дитячий будинок сімейного типу, середовище, міжособистісні стосунки, мотиваційний компонент, емоційний компонент, інструментальний компонент, поведінковий компонент, батьки-вихователі, формування, виховання.

В статье раскрыты особенности формирования межличностных отношений в детском доме семейного типа. Охарактеризована роль среды для социального становления и нормативного развития воспитанника детского дома семейного типа. Осуществлен анализ влияния семейного окружения на формирование у ребенка морально-этических идеалов и вкусов, норм поведения, трудовых навыков, ценностных ориентаций. Раскрыты компоненты межличностных отношений воспитанников детского дома семейного типа (мотивационный, инструментальный, поведенческий). Рассмотрен детский дом семейного типа, с одной стороны, как естественная семейная среда роста ребенка, а с другой -- как несущее направляющее воздействие за четко определенными ориентирами, где позиция матери-воспитателя является доминирующей и направляющей. Построена модель, в которой отражаются все компоненты категории общения, которые объединены в две группы: мотивационно-эмоциональная и инструментально-поведенческая. Первые указывают на внутренние переживания ребенка в ситуации ее изъятия из кровной семьи и устройства в новую семейную среду, в частности

ДДСТ, ее настроенность/ненастроенность на новые отношения и тревожные переживания по этому поводу. Второй блок «инструментально-поведенческий» фиксирует способность ребенка осознать и понимать события в своей жизни, устанавливать причинно-последственные связи и делать определенные умозаключения, выражая способность к коммуникации по их решению.

Ключевые слова: детский дом семейного типа, среда, межличностные отношения, мотивационный компонент, эмоциональный компонент, инструментальный компонент, поведенческий компонент, родители-воспитатели, формирования, воспитания.

The article reveals the peculiarities of the formation of interpersonal relationships in a family-type orphanage. The role of the environment for social formation and normative development of a family-type orphanage is characterized. The analysis of the influence of the family environment on the formation of the child's moral and ethical ideals and tastes, norms of behavior, work skills, value orientations is carried out. The components of interpersonal relations of pupils of a family-type orphanage (motivational, instrumental, behavioral) are revealed. The family-type orphanage is considered, on the one hand, as a natural family environment for the child's growth, and on the other hand, as one that has a guiding influence with clearly defined guidelines, where the position of the foster mother is dominant and guiding. A model is constructed in which all components of the category of communication are reflected, which are combined into two groups: motivational-emotional and instrumental-behavioral. The first indicate the inner experiences of the child in the situation of his separation from the blood family and placement in a new family environment, in particular family-type orphanage, his attitude / disposition to new relationships

and anxious feelings about it. The second block "instrumental-behavioral" captures the child's ability to understand and comprehend the events in his life, to establish causal relationships and make certain conclusions, showing the ability to communicate to solve them.

Key words: family-type orphanage, environment, interpersonal relationships, motivational component, emotional component, instrumental component, behavioral component, foster parents, formation, upbringing.

Вступ. Дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ) функціонує на основі сімейного принципу, де поряд із крено народженими дітьми живуть і виховуються діти, які влаштовані на державне утримання. У Положенні про дитячий будинок сімейного типу записано, що ДБСТ – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, бере на виховання та спільне проживання не менш як п'ять дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, називаються батьками-вихователями [14, с. 60]. За чисельністю дітей ДБСТ, як звичайно, прирівнюється до категорії багатодітної сім'ї, у якій забезпечується вихованням сімейне оточення та виховання. Дослідниця Н. Комарова вважає, що держава делегує батьків-вихователів для виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це передбачає контроль з боку держави за зобов'язаннями, які взяли на себе батьки-вихователі. До своїх обов'язків батьки-вихователі приступають лише після підписання договору та ставляться до них, як до роботи, яка оплачується з державних коштів [19]. Влаштування дітей в ДБСТ здійснюється засобом адміністративного рішення: усі відносини щодо його функціонування регулюються Законом України, а змістовні характеристики перебувають у полі зору соціального супроводу та

нагляду уповноважених служб, зокрема Служби у справах дітей [14].

Аналіз останніх досліджень. Вивченню питань влаштування та проживання дітей у ДБСТ присвячені праці науковців різних сфер знань, зокрема соціальної педагогіки та соціальної роботи (А. Капської, Ж. Петрочко, І. Пеші) [2; 6; 18]; психології (Г. Бевз, Т. Бондаренко, В. Ослон, О. Смур) [1; 3; 5; 13]. Дослідники відмічають важливість створення в ДБСТ такого середовища, яке б слугувало виконанню низки завдань, зокрема: надати дитині відчуття безпеки та затишку; підтримувати розвиток дитини та створити зв'язки між минулим та майбутнім у найбільш підтримувальний для здоров'я дитини спосіб; створити в прийомних дітей уявлення про минуле й показати перспективу на майбутнє за умови переміщення до ДБСТ чи в ситуації вилучення із кривної родини, чи переведення з інституційного закладу колективного проживання (притулок, інтернат). Дуже важливо при цьому допомогти дитині зрозуміти, що в ситуації, пов'язаній із таким переміщенням, її вини немає. Це пов'язано з тим, що згідно з дослідженнями, кожне переміщення для дітей пов'язане із сильними емоційними переживаннями (тривожністю). Доведено, що зростання кількості переміщень посилює ризики деприваційних уражень (Г. Бевз, О. Дорошенко) [2]. Тож батьки-вихователі мають враховувати соціальну ситуацію дитини та її співвідношення з індивідуальними можливостями дитини на предмет імовірності та сили ураження. Такими показниками можуть бути: причини вилучення дитини із сім'ї, її вік, стать, рівень розвитку тощо. Зокрема, оцінка при влаштуванні дитини в замінну сім'ю (зокрема і ДБСТ), імовірності розвитку в неї деприваційних уражень розроблена психологом Г. Бевз [1]. Натомість ціла когорта науковців і практиків наголошують на потенціалі

сім'ї щодо компенсації негативних наслідків депривації (О. Дорошенко, Г. Красницька, О. Романчук) [2].

Загалом роль середовища, як зовнішніх умов зростання дитини, оцінюється дослідниками як визначального в процесі її соціального становлення та нормативного розвитку. Його вплив відмічається згідно зі змінами в структурі сім'ї, особливостей впливу різних соціальних умов, а саме: територіального проживання та професійно-статусних характеристик батьків (Л. Волинець, Є Луценко, В. Мухіна, Г. Святненко) [18], при зниженні показників стану здоров'я членів сім'ї (І. Добряков, О. Захаров, О. Заширинська, В. Ткачева) [8]; при зниженні показників благополуччя сім'ї та зростання показників деструктивності та асоціальності [4]; при явищі залежності (О. Ємельянова) в ситуації застосування насильства та жорстокого ставлення (І. Алексєєва, І. Новосельський) і зловживань, зокрема сексуальних, тощо [20]. Найсильнішого резонансу набули дослідження впливу на розвиток дитини ізоляційних чинників та умов їхнього колективного проживання поза межами сім'ї (сиротинці, інтернати, притулки). Наслідками такого влаштування стали деприваційні ураження, несформованість емоційної сфери, порушення прихильності, різні зміни в процесах особистісного розвитку [6].

Результати досліджень. З огляду на дослідження впливає, що сім'я може чинити як деструктивний, так і відтворювальний ефект щодо розвитку дитини. Науковцями і практиками доводиться, що в ситуації осиротіння дитини, її влаштування в замінну сім'ю може нести для неї терапевтичний ефект за умов підготовленості замінних батьків до надання відповідної підтримки травмованій дитині. Дослідження К. Тревартена, а також практичні надбання О. Романчука фіксують важливість створення для членів замінної родини відчуття інтерсуб'єктності, що формується при

наявності значущої людини, як супутника, з яким можна вести емоційно-підтримувальний діалог [16]. Значущість терапевтичного впливу замінної сім'ї відмічається в роботах Г. Бевз, Т. Бондаренко [1; 3]. Одночасно дослідники відмічають, що середовище ДБСТ задається відповідно до завдань щодо влаштування та виховання дітей у ситуації функціональної неспроможності їхньої родини.

Основною метою створення ДБСТ виступає виховання дітей-сиріт в сімейних умовах з постановкою наких завдань: створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання; виховання та утримання дітей за принципом родинності; сприяння усиновленню дітей, створення системи заохочення й підтримки усиновлювачів; захист житлових, майнових та інших прав та інтересів таких дітей; створення належних умов для їхнього фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, підготовка дітей до самостійного життя; забезпечення права на здоровий розвиток; забезпечення соціально-правових гарантій; створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги; формування соціальної адаптації; забезпечення вільним вибором сфери професійної діяльності, яка б оптимально відповідала потребам і бажанням особистості цих дітей і запитам ринку праці; належне матеріально-технічне забезпечення незалежно від форми влаштування й утримання таких дітей, сприяння в наданні реальної допомоги й підтримки підприємствами, установами та організаціями різних форм власності, банківськими установами, культурно-освітніми, громадськими, спортивними та іншими організаціями. З боку вихованця ДБСТ теж є суттєві відмінності від інших форм замінного догляду за дитиною, а саме: наявність правового статусу дитини-сироти/дитини, позбавленої батьківського піклування, що передбачає надання певних пільг і соціальних переваг (за дитиною залишаються всі пільги,

передбачені законодавством для таких категорій дітей); можливість бути влаштованим у ДБСТ разом з іншими братами та сестрами кривної родини. Також батькам-вихователям, які беруть на виховання дітей-сиріт, надається житлова площа, що дає змогу забезпечити гармонійний розвиток дітей, гарантує кожному вихованцю, а також рідним дітям батьків-вихователів нормальні умови життя [14].

Специфікою педагогічного потенціалу в умовах ДБСТ є: природність процесу виховання; емоційний контакт дитини з батьками-вихователями, який ґрунтується на довірі дітей до дорослих членів родини; виховання в малій групі найповніше відповідає вимозі поступового залучення дитини до соціального життя; тривалість виховного впливу батьків-вихователів на вихованців; комплексний підхід до виховання; інтегративний характер виховання; індивідуальний підхід до кожної дитини; взаємозацікавленість у стосунках батьків-вихователів і вихованців; контроль за негативними проявами серед дітей, негативними впливами на них як внутрішніх, так і зовнішніх факторів (однолітки, засоби масової інформації, література тощо).

У ДБСТ відбувається формування особистості дитини в природних умовах, вплив прийомних батьків на світогляд і самоусвідомлення дитини домінує. Під впливом сімейного оточення в дитини формуються морально-етичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації, тобто всі ті якості, які характеризують особистість, індивідуальність [14]. Батьки також вносять у сімейну динаміку свою історію життя, особистісні характеристики й особливості взаємодії один з одним. Можна стверджувати, що стосунки батьків один з одним поширюються на їхні стосунки з дітьми. Практики стверджують, якщо пари задоволені своїм подружнім життям, то вони проявляють більше теплоти і підтримки стосовно дітей; якщо в

подружніх парах багато неузгодженостей, то з дітьми вони також встановлюють більш негативні стосунки. Через це в дітей з таких сімей підвищений ризик формування елінквентної поведінки, прояви тривоги й депресії. Як позитивну тенденцію О. Смуk визнала наявність обох батьків. Отже, виховання дитини в середовищі, максимально наближеному до сімейного, буде позитивно впливати на розвиток особистості [18]. Саме в соціумі здійснюється взаємодія особистості з навколишнім світом. У процесі розвитку адаптаційних здібностей у вихованців формується система міжособистісних стосунків, система установок, наявність звички до тривалого вольового зусилля, емоційне самопочуття, стійкість поглядів, ціннісних орієнтацій, моральних якостей, здатність жити в режимі жорстких соціально-економічних обмежень, здатність захистити себе юридично, фізично, матеріально, психологічно.

Формування описаних вище стосунків можливе за певних психолого-педагогічних умов. Поняття «умови» можна розглядати з двох боків. З одного боку, як обставина, від якої залежить щось, і з іншого -- як середовище, у якому що-небудь здійснюється. З позиції філософії цей термін відображає ставлення предмета до явищ і процесів, які навколо. Якщо причина породжує виникнення того чи іншого явища або процесу, то умова складається з того середовища, уякому ці процес і явище існують і розвиваються. Для нашого дослідження важливе визначення поняття «психолого-педагогічні умови», визначення яких надали Н. Іпполітова та Н. Стерхова. Згідно з їхнім визначенням, психолого-педагогічні умови – це сукупність взаємопов'язаних між собою можливостей навчального та матеріально-просторового середовища, які спрямовано на перетворення конкретних характеристик особистості [9]. Науковці також зазначають, що в кожній умові наявний психологічний і педагогічний аспекти. Психологічний аспект передбачає

вивчення внутрішніх характеристик досліджуваного феномену, моделюється явище у внутрішніх структурах особистості з метою спрямованого впливу на них. Педагогічний аспект зв'язує психологічний зміст з факторами та механізмами, що забезпечують бажаний розвиток процесів, явищ, властивостей; він передбачає виявлення та створення обставин, що забезпечують ефективність впливу. Саме на визначення названих умов, їхнє теоретичне обґрунтування й експериментальну перевірку впливу на сформованість міжособистісних стосунків вихованців ДБСТ спрямоване наше подальше дослідження.

Тож у напрямку вивчення психолого-педагогічних умов формування міжособистісних стосунків вихованців ДБСТ можна застосувати середовищний підхід, який полягає в тому, що певне середовище формує певні риси особистості. Із положень середовищного підходу випливає, що особистість взаємодіє із середовищем через способи життєдіяльності, сукупність яких є способом життя. Певне середовище формує певні дії, тобто вміння користуватися певними способами життєдіяльності. Спосіб життя впливає на формування певних рис особистості. Мануйлов Ю. підкреслює зростаюче значення середовища в розвитку дітей, його тісного контакту з педагогічною системою і визначає як те, що опосередковує розвиток особистості, при цьому середовищний підхід як методологічна основа трактується автором, як ставлення людини до середовища і середовища до людини. Науковці та практики вирізняють цілу низку різноманітних чинників створення розвивального середовища, а саме: 1) оптимальна організація всіх просторів власної життєвої активності, приклад успішного розв'язання внутрішніх і зовнішніх суперечностей, узгодження особистісного та діяльнісного рівня у взаємодії; 2) урахування нестійкого характеру середовищних спонтанних впливів і їхнє поєднання із

цілеспрямованими; 3) зміна значущості чинників впливу згідно з віком і ступенем зрілості дитини; 4) найефективніший вплив має взаємодія з іншими людьми в таких видах діяльності, які мають соціально-позитивні результати та в які дитина готова залучитися за власним бажанням та інтересом; 4) найефективніші навчально-виховні взаємодії відбуваються на стабільно підтримуваному емоційно-позитивному фоні. Названі чинники впливають також і на формування міжособистісних стосунків вихованців дитячого будинку сімейного типу. На нашу думку, міжособистісні стосунки вихованців БДСТ -- пряма і віддалена в часі комунікативна взаємодія, спрямована на становлення успішної в соціумі особистості. Успішною в соціумі особистістю є така особистість, яка здатна планувати власні дії щодо зміни себе на краще, аналізувати наслідки цих змін, доводити ціннісність власних думок (ідей) іншим людям. Отже, можна стверджувати, що міжособистісні стосунки вихованців дитячого будинку сімейного типу залежать від середовища, у якому перебуває дитина.

Для нашого дослідження важливим є середовище дитячого будинку сімейного типу, особливістю якого є компенсування ризиків, які несе із собою дитина, і дотримання соціалізувального напрямку в розвитку дитини; створення відчуття інтерсуб'єктивності. ДБСТ характеризується розширеними батьківськими функціями: не лише власний рід, а й стосунки роду дітей-вихованців [14, с. 181]. Почуття любові та довіри, які між біологічними батьками та дітьми є природними, між батьками-вихователями та вихованцями є набутими та формуються завдяки бажанню допомогти дитині та підтримати її. Виховний вплив ДБСТ спрямований на всебічний і гармонійний розвиток вихованців. ДБСТ сприяє фізичному та емоційному розвитку, розумовому розвитку, оволодінню суспільно значущих норм

поведінки, формуванню фундаментальних ціннісних орієнтацій у сфері сімейних і міжособистісних стосунків, психічній підтримці, від якої залежить самооцінка дитини та рівень її самосвідомості. В умовах сімейного середовища у вихованців формуються якості, які характеризують особу, її індивідуальність, а саме: морально-етичні смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації. На становлення особистості вихованців ДБСТ впливають стосунки між батьками-вихователями, батьками-вихователями і дітьми, іншими членами родини, участь батьків-вихователів у суспільному житті дітей, інтереси, ціннісні орієнтири, інтереси, загальний культурний рівень. Поведінка батьків-вихователів є наочним зразком для наслідування вихованцями та впливає на становлення особистості дитини. Живий батьківський приклад слід розглядати як специфічну форму передачі соціального, зокрема і морального, досвіду старшого покоління молодшому, як найважливіший елемент складного механізму соціальної спадщини [20, с. 106].

Із позиції середовищного підходу ДБСТ як форма надання захисту, підтримки, догляду, а також відновлення та зцілення дитини в ситуації функціональної неспроможності її родини несе в собі ресурси та насаження щодо привласнення орієнтирів і цінностей і способів мислення та сприймання себе і світу, які зорієнтовують дитину на саморозвиток і просоціальність як готовність до створення та підтримки взаємопозитивних стосунків. Зважаючи на те, що середовище ДБСТ є двонаправленим, тобто таким, що одночасно спирається на традиційні засади творення сімейного життя і зорієнтоване на чітке дотримання норм, які визначені в правових документах законодавчого напрямку. Це дає нам можливість розглядати ДБСТ, з одного боку, природним сімейним середовищем зростання дитини, а з іншого, розцінювати як таке, що

несе спрямовальний вплив з чітко визначеними орієнтирами, де позиція матері-вихователя є домінуючою та спрямовувальною. Це уподібнює середовище ДБСТ до просвітньо-навчального процесу з визначеним спрямовувальним складником. Саме за цих обставин концепція О. Митника щодо стосунків у системі «вчитель-учень» виявляється доречною і прийнятною для вивчення міжособистених стосунків в ДБСТ як спрямовального і підтримувального середовища для дітей-вихованців.

У представленій моделі відображаються всі компоненти категорії спілкування, які поєднано в дві групи: мотиваційно-емоційні та інструментально-поведінкові (рис. 1). Перші вказують на внутрішні переживання дитини в ситуації її вилучення із кривної родини і влаштування в нове сімейне середовище, зокрема ДБСТ, її налаштованість/неналаштованість на нові стосунки і тривожні переживання з цього приводу. Прийняття ситуації вимушеного переміщення, розуміння своєї ситуації, відчуття підтримки в актуальних переживаннях щодо нового середовища проживання буде слугувати розвитку стосунків та готовності до опанування новою ситуацією свого соціального розвитку. Інакше, буде знижуватиметься мотивація щодо підтримки позитивних стосунків в умовах ДБСТ, указуючи на негарзди в стані дитини-вихованця та необхідності надання дитині спеціальної професійної допомоги.

Другий блок -- «інструментально-поведінковий» -- фіксує здатність дитини усвідомлювати та розуміти події у власному житті, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та доходити певних висновків, виказуючи здатність до комунікації щодо їхнього розв'язання. Він передбачає розмови з дитиною щодо її ситуації та спільний пошук найкращого розв'язання, що і слугуватиме позитивній налаштованості дитини в розбудові нею нових зв'язків у нових умовах її життя.

Вивчення показників цих двох блоків вказуватиме на певний рівень опанування дитиною нового простору та її готовності до позитивно-орієнтованих стосунків як розвивальних (див. рис. 1).

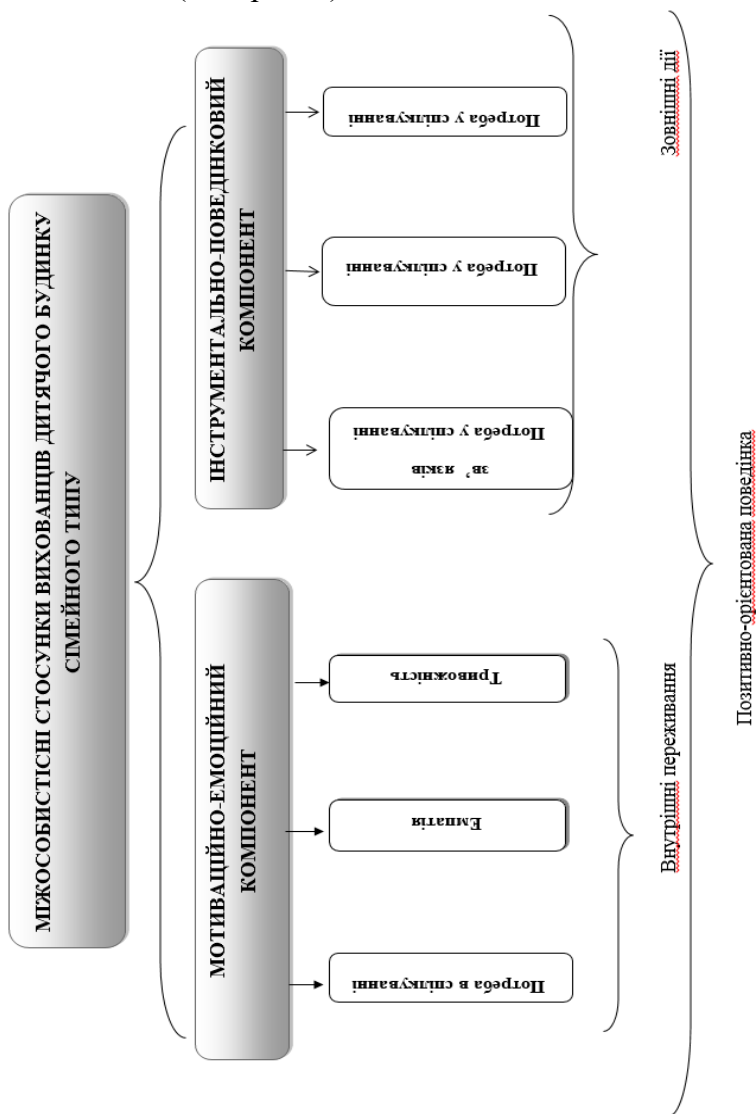

Рис. 1 Інтегрована двокомпонентна модель міжособистісних стосунків вихованців ДБСТ

Мотиваційно-емоційний компонент. Поняття мотиву як спонування до діяльності пов'язане із задоволенням потреби, виступаючи основним джерелом активності людини та виконуючи спонукальну функцію її діяльності та поведінки. До провідних складників мотиваційно-емоційного компонента міжособистісних стосунків вихованців дитячого будинку сімейного типу можна зарахувати мотив інтересу, зокрема пізнавального, мотив афіліації, мотив досягнень, мотив саморозвитку. Підґрунтям мотиву інтересу є потреба дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у спілкуванні, у визнанні й підтримці, оскільки, потрапляючи до ДБСТ із закладів опіки інтернатного типу, діти-сироти і діти, позбавлені батьківської опіки, мають проблеми в емоційній сфері, які проявляються у відсутності вміння диференціювати й адекватно реагувати на емоційні стани людей і власні, у відсутності вміння любити, у прояві агресивності, підвищеної тривожності і страхах [10]. Усе це веде до руйнування потреби у спілкуванні як взаємозбагачуваної взаємодії та чиннику пізнання себе та інших.

У міжособистісних стосунках вихованців ДБСТ реалізується такий мотив, як прагнення отримати від дорослих емоційну підтримку, увагу, позитивну стимуляцію і соціальне порівняння. Підтвердженням цього є дослідження Л. Декерса, який також зазначає, що міжособистісні стосунки, прагнення підтримувати хороші стосунки з іншими людьми може стати потужним мотивом зміни своїх суджень про світ і себе, тобто, з одного боку, мотивом саморозвитку, а з другого – привести до появи комфортності. Якщо значуща для нас людина чи група людей будуть мати точки зору, відмінну від нашої, ми намагатимось привести власні погляди у відповідність з поглядами цих людей, підкоряючись при цьому не стільки

зовнішньому, скільки внутрішньому тиску [7]. Звідси випливає, що мотив афіліації визначається, може проявитись і в проявах конформності й лояльності.

На думку Я. Рейковського, одним з найважливіших джерел конфліктів у міжособистісних стосунках є надмірна або недостатня емоційна експресивність, її неадекватність умовам [15]. Пізнання вихованцями один одного відбувається через виникнення між ними емпатії і розуміння. Бодалев О., Васіна Н. під емпатією розуміють здатність до адекватного пізнання людей на чуттєвому рівні, а розуміння – як здатність до адекватної інтерпретації психологічних властивостей особистості, що одночасно підкріплюється емпатійним ефектом. Бойко В. розглядає емпатію як засіб «входження» в психоенергетичний простір іншої людини [4]. За допомогою емпатії відбувається контакт, без якого неможливо сформулювати ні спілкування, ні діяльність, ні стосунки. Непідробний щирий інтерес до іншої особистості як такої, до її суб'єктивної реальності – основна передумова глибокої емпатії. При цьому В. Бойко виділяє в емпатії три форми відображення: раціональну, емоційну та інтуїтивну. Раціональна проявляється у причетності, в увазі до іншого. Емоційна пов'язана з розумінням іншого на основі власного емоційного досвіду. Інтуїтивне осягнення іншого зводиться до підсвідомої обробки інформації про партнера [4]. Спираючись на дослідження К. Роджерса [240], який стверджує, що ...бути в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних і смислових відтінків, можемо дійти висновку, що на продуктивність, розвивальний характер міжособистісних стосунків значно впливає емпатія. Існують такі особливості емпатійного спілкування: входження в особистий світ партнера спілкування, делікатне перебування в ньому без оцінювання й осуду; постійна чутливість до мінливих переживань іншого; повідомлення

власних вражень про внутрішній світ іншого. На нашу думку, названі особливості притаманні і спілкуванню вихованців ДБСТ.

З другого боку, сигналом про негаразди можуть слугувати прояви тривожності. За дослідженнями Ю. Ханіна можемо дійти висновку, що стан ситуативної тривожності у вихованців ДБСТ може виникати як реакція на соціально-психологічні стреси (очікування негативної оцінки або агресивної реакції, сприйняття несприятливого до себе ставлення, загрози власній самоповазі) [20]. Навпаки, особистісна тривожність дитини-сироти дає уявлення про індивідуальні відмінності у схильності дії різних стресорів. Отже, тут ідеться про порівняно стійку схильність вихованця ДБСТ сприймати загрозу своєму «Я» в найрізноманітніших ситуаціях і реагувати на ці ситуації з підвищенням ситуативної тривожності. Рівень особистісної тривожності характеризує минулий досвід індивіда, тобто наскільки часто йому доводилося відчувати ситуативну тривожність.

З огляду на вищезазначене, *критерієм сформованості мотиваційно-емоційного компонента міжособистісних стосунків* є наявність у вихованців ДБСТ потреби у спілкуванні з членами ДБСТ (батьками-вихователями та однолітками), яка спирається на емпатію та слугує розвитку мотиву афіліації, досягнень саморозвитку та пізнання, де тривожність може слугувати показником певних змін, які потребують корекції та можливого втручання з боку дорослих.

Інструментально-поведінковий компонент передбачає пізнання, розуміння та усвідомлення інформації, задіяної в міжособистісних стосунках, і характеризується здатністю грамотно, переконливо висловлювати власні думки, доводити і спростовувати їх. Цьому слугує поняттєве мислення, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, доходити висновків, що слугує серед іншого і розвитку мовлення, яке нерозривно

пов'язане з мисленням (С. Рубінштейн) [17]. Ведучи розмову про вихованців ДБСТ, можна стверджувати, що психологічна депривація та попередній негативний досвід дитини-сироти впливає на розвиток емоційної сфери і, як наслідок – уповільнює розвиток мислення й мовлення. Забезпечити конструктивний результат у міжособистісних стосунках щодо розв'язання різноманітних проблем має наявність у вихованців ДБСТ вмінь щодо здатності бачити проблему та усвідомлювати її; застосовувати раніше засвоєні (відомі) способи розв'язання проблеми в новій навчальній чи життєвій ситуації (перенесення, підбір і аналіз фактів, віднайдення зв'язків нового з тим, що засвоєно раніше, тощо); висувати припущення щодо розв'язання проблеми; обґрунтовувати, доводити висунуті припущення. Ми дотримуємося позиції О. Митника, що конструктивну взаємодію суб'єктів мають забезпечувати розвинені комунікативні вміння, а саме: здатність пізнавати інших і розуміти їх, оцінювати ситуацію і щодо неї прогнозувати власну поведінку; уміння активно слухати, вибирати роль, адекватно передавати і сприймати емоції; уміння рефлексивно управляти «Я-образом», що означає усвідомлення того враження, яке «Я» справляє на навколишніх людей, і вміння його змінити за власним бажанням; володіння правилами поведінки – етикетом – здатність бути витриманим, доброзичливим, чуйним стосовно співрозмовника; володіння вербальною комунікацією, а саме: технікою мовлення, її компонентами: голосом, дикцією, темпом, інтонацією; ознаками мовлення, якими є: правильність, чистота, точність, логічність, виразність, образність, доцільність; володіння невербальною комунікацією, а саме: мімікою, жестами, пантомімікою [11]. Отже, на нашу думку, *критеріями сформованості інструментально-поведінкового компонента* міжособистісних стосунків є розвинене поняттєве мислення, мисленнєві операції, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки,

розвинені комунікативні вміння і, як наслідок – позитивно-орієнтована поведінка в соціальному просторі.

Взявши за основу схарактеризовані вище критерії сформованості мотиваційно-емоційного, інструментально-поведінкового компонентів міжособистісних стосунків, можна сформуванати рівневі показники названих стосунків (високий, середній і низький) для кожного із названих компонентів. Наведена нижче характеристика є узагальнювальною як для дитини молодшого шкільного, так і підліткового віку. На початку розкриваємо *мотиваційно-емоційний компонент*.

Високий рівень. Мотиваційний компонент: визначається наявністю потреби в спілкуванні, що характеризується бажанням вихованця бути активним учасником спілкування для обміну інформацією та можливою організацією спільної діяльності. Розвинений пізнавальний інтерес, який характеризується вибірковою спрямованістю дитини-сироти на пізнання певного об'єкта, явища, діяльності тощо, характеризує прагнення дитини до постійного саморозвитку та самовдосконалення. *Емоційний компонент:* наявність емпатії, яка характеризується тим, що в міжособистісних стосунках дитина проявляє чуйність, повагу до думок іншого (вихователя, іншої дитини), здатність підпорядковувати особистісні цілі та бажання спільній справі. Має середній рівень ситуативної та середній рівень особистісної тривожності.

Середній рівень. Мотиваційний компонент: характеризується наявністю потреби в спілкуванні, яка проявляється ситуативно та зводиться до задоволення власних потреб, зокрема отримання похвали від дорослого. *Емоційний компонент:* наявність емпатії, яка характеризується тим, що в міжособистісних стосунках ситуативно (переважно на стадії захоплення спільною справою) дитина проявляє чуйність, повагу до думок іншого, емоційну стійкість у спілкуванні. Може проявляти

вербальну агресію. Дитина має низький рівень ситуативної тривожності та середній рівень особистісної тривожності.

Низький рівень. Мотиваційний компонент: характеризується низьким рівнем потреби у спілкуванні. Немає бажання спілкуватися як з дорослими (батьки-вихователі, вчителі), так і з дітьми. Пізнання певного об'єкта, явища, певної інформації відбувається лише під впливом жорсткого контролю з боку батьків-вихователів. Пізнавального інтересу бракує. *Емоційний компонент:* у міжособистісних стосунках дитина проявляє пасивність, як наслідок – дитина не проявляє емпатію. Не підпорядковує особистісні цілі й бажання спільній справі. Часто буває в стані байдужості. Не проявляє емоційну стійкість у контакті, наявний високий рівень ситуативної та особистісної тривожності.

Інструментально-поведінковий компонент: високий рівень. Дитина здатна грамотно, переконливо висловлювати власні думки, доводити і спростовувати їх. Уміє виражати власні почуття і переживання, здійснювати саморегуляцію і самоконтроль. Ефективно застосовує розумові дії (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, аналогія) при встановленні причинно-наслідкових зв'язків, обґрунтуванні висновків, виділенні з потоку інформації головного і другорядного. Уміє відшукувати власні помилки, усвідомлювати і виправляти їх. Мовлення чітке, виразне, лаконічне і доказове. Відкрита у спілкуванні з іншими. Організовує різні види діяльності, до яких залучає інших вихованців.

Середній рівень. Дитина грамотно, переконливо висловлює власні думки, здійснює самоконтроль і саморегуляцію лише в чітко окреслених, передбачених заздалегідь ситуаціях. Встановлює причинно-наслідкові зв'язки, будує висновки лише за допомогою дорослого. Замкнена в спілкуванні з іншими. Не проявляє активність

в організації спільної діяльності з вихованцями, але за потреби бере в ній участь.

Низький рівень. Розумові дії (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, аналогія) застосовує тільки за поданим шаблоном (схемою). Дитина висловлює думки, буде певні висновки лише за аналогією. Не вміє встановлювати причино-наслідкові зв'язки. Помилку бачить лише тоді, коли на неї безпосередньо вказують батьки-вихователі. виправляє помилку лише після багаторазових одноманітних вправ.

Висновки. Науковими розробками та практикою доводиться, що в становленні ДБСТ відіграють особистість і життєва позиція як батьків-вихователів, так і самих дітей: їхня історія життя, коло найближчих стосунків, а також готовність кожного долучатися до загального планування життя ДБСТ. Загальна культура батьків впливає на формування сімейної атмосфери, встановлення емоційних контактів з вихованцями ДБСТ, виховні впливи батьківського авторитету. Лише за умови налагодження емоційного контакту батьків-вихователів з вихованцем забезпечується комфортне середовище ДБСТ для всіх його мешканців.

Література

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: монографія. Київ: Видав. дім «Слово», 2010. 352 с.
2. Бевз Г., Дорошенко О. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ: ГНОЗІС, 2003. Т. V, ч. 5. С. 25–34.
3. Бевз Г. Ефекти розширеного функціонування прийомної. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Ун-т економіки та права. Київ, 2012. Вип. 13. С. 207–212.
4. Бойко В.В. Энергия эмоций. СПб.: Питер, 2004. 474 с.

5. Бондаренко Т. Вплив значущих ідентифікацій на розвиток ідентичності прийомної дитини. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2012. Т. I. Вип. 35. С. 122–125.
6. Дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Соціальна педагогіка: підруч. для студентів ВНЗ*. За ред. А.Й. Капської. Київ, 2009. С. 259–277.
7. Дžерс Л. Мотивация: теория и практика. М.: Гросс-Медиа, 2007. 640 с.
8. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков: анамнез, этиология, патогенез. Л.: Медицина, 1988. 248 с.
9. Ипполитова Н., Стерхова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация. URL: http://genproedu.com/paper/2012-01/full_008-014.pdf.
10. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага, 1984. 334 с.
11. Митник О. Розвиток професійної компетентності сучасного вчителя: реалії і перспективи. *Почат. шк.* 2008. №7. С. 35–37.
12. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. М.: Генезис, 2006. 368 с.
13. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квіт. 2002 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>.
14. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. М., 1979. 304 с.
15. Романчук О. Сім'я, що цілює. Львів: Манускрипт, 2011. 228 с.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. [2-е изд., 1946]. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
17. Смук О.Т. Соціально-психологічні ризики дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. Актуальні

проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2012. Т. 11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості; вип. 6. С. 656–659.

18. Волинець Л., Леонтева Л. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування: держ. доп. про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р.

19. Теория межличностных отношений В. Шутца. Психолог-практик: тестотека. URL: <http://brainmod.ru/tests/manual/interpersonal-needs/>.

20. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. М.: Физра и спорт, 1980. 209 с.

References

Bevz G., Doroshenko O. Vpliv deprivatsiynikh chinnikov na psikhichniy rozvitok ditini. Problemi zagalnoї ta pedagogichnoї psikhologii: zb. nauk. pr. In-tu psikhologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraїni. Kiїv: GNOZIS, 2003. T. V, ch. 5. S. 25–34.

3. Bevz G. Yefekti rozshireного funktsionuvannya priyomnoї. Pravnichiy visnik Universitetu «KROK». Un-t ekonomiki ta prava. Kiїv, 2012. Vip. 13. S. 207–212.

5. Bondarenko T. Vpliv znachushchikh identifikatsiy na rozvitok identichnosti priyomnoї ditini. Aktualni problemi psikhologii: zb. nauk. pr. In-tu psikhologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraїni. Kiїv, 2012. T. I. Vip. 35. S. 122–125.

ogo tipu v sistemi zakhistu ditey-sirit ta ditey, pozbavlenikh batkivskogo pikluvannya. Sotsialna pedagogika: pidruch. dlya studentiv VNZ. Za red. A.Y. Kapskoї. Kiїv, 2009. S. 259–277.

11. Mitnik O. Rozvitok profesiynoi kompetentnosti suchasnogo vchitelya: realii i perspektivi. Pochat. shk. 2008. №7. S. 35–37.
13. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro dityachiy budinok simeynogo tipu: postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni №564
15. Romanchuk O. Sim'ya, shcho stsilyue. Lviv: Manuscript,
17. Smuk O.T. Sotsialno-psikhologichni riziki ditey-sirit ta ditey pozbavlenikh batkivskogo pikluvannya. Aktualni problemi psikhologii: zb. nauk. pr. In-tu psikhologii im. G.S. Kostyuka Psikhologichna dopomoga osobistosti; vip. 6. S. 656–659.
18. Volinets L., Leonteva L. Sotsialniy zakhist ditey-sirit ta

Відомості про авторів

Берзих Ю. О.	кандидат медичних наук, доцент кафедри клінічних дисциплін та медсестринства Київського міжнародного університету
Вишпольська А. О.	студентка-магістрантка спеціальності 053 «Психологія», освітньо-професійної програми «Практична психологія», Національний авіаційний університет
Гончар Ю. О.	кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені О. Гончара, провідний науковий співробітник групи психоневрології, психотерапії та медичної психології ДУ «Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності МОЗ України»
Долгош К. І.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германських мов та перекладу Інституту лінгвістики та психології Київського міжнародного університету
Дроздова І. В.	доктор медичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри психології та педагогіки ННІЛіП ПЗВО «Київський міжнародний університет»

Дубровинський Г. Р.	доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології, факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Ерліш Е. А.	психолог ФОП “Ерліш”. Спеціаліст кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу факультету готельно-ресторанної справи Київського національного університету культури і мистецтв
Каряка І. В.	доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології професійної освіти, Національний авіаційний університет
Кочубейник О. М.	доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Лабунець Ю. О.	кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов і методик їх навчання Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
Лазоренко Б.П.	кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології

	особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Лукашевич О. М.	доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Павловська М. О.	кандидат медичних наук, директор Навчально-наукового медичного інституту ПЗВО «Київський міжнародний університет»
Павловський С.А.	Кандидат медичних наук, доцент, голова Святошинської районної державної адміністрації в місті Києві
Родіна Н.В.	Професор, доктор психологічних наук, завідувачка кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
Скнар О.М.	кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Татенко В. О.	член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, головний

	науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Тітяєв В. М.	доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Храмцова В.В.	Кандидат психологічних наук, ДУ «УкрДержНДІМСПІ МОЗ України»
Цукур О. Г.	старший викладач кафедри соціальної роботи і педагогіки Інституту соціальних технологій університету «Україна»
Чистяк О. В.	старший викладач кафедри практичної психології факультету педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова
Щудла Н. М.	доцент кафедри германських мов та перекладу Навчально-наукового інституту лінгвістики та психології ПЗВО «Київський міжнародний університет»

Повідомлення про періодичне фахове видання і запрошення до участі в ньому

Запрошуємо до публікації у збірнику наукових праць «ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ: ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ», збірник є правонаступником Вісника Київського міжнародного університету Серія: Психологічні науки. Наукове видання є друкованим засобом масової інформації, що пройшов відповідну державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію серія **КВ 17011-5781 ПР від 19.07.2010 р.**)

Співзасновниками збірника наукових праць «Психологічні науки: проблеми і здобутки» є ПВНЗ «Київський міжнародний університет», Інститут соціальної та політичної психології АПН України.

У збірнику наукових праць «Психологічні науки: проблеми і здобутки» представлені результати теоретично-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики.

Збірник «Психологічні науки: проблеми і здобутки» присвячено актуальним проблемам і результатам теоретично-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики.

Статті, які подаються до редакції, не повинні бути опубліковані або призначені для публікації в іншому видавництві, повинні відповідати профілю Збірника і супроводжуватися таким документами:

- ✚ текст статті (електронний та роздрукований варіанти за підписом автора (авторів), оформлений відповідно до встановлених вимог (зразок оформлення додається);

- ✚ витяг із протоколу засідання кафедри (відділу, лабораторії) з рекомендацією статті до друку;

- ✚ рецензія доктора або кандидата наук з відповідної галузі науки, завірена відповідним підписом та печаткою установи, яка є зовнішньою по відношенню до КиМУ та установи, де працює автор (автори) статті;

✚ відомості про автора (авторів), що містять таку інформацію: прізвище, ім'я, ім'я по батькові; місце роботи або навчання; посада, науковий ступінь, вчене звання; назва розділу, до якого підготовлена стаття; адреса для листування; контактні телефони з кодом міста; адреса електронної пошти та ін. (форма додається);

✚ згода на обробку персональних даних (форма додається).

Статті, підготовлені студентами, друкуються тільки у співавторстві з керівником.

Основна частина статті повинна відповідати вимогам Атестаційної колегії МОН України до фахових видань та публікацій і обов'язково містити такі структурні елементи:

✚ Анотація друкується без абзацного відступу і повинна містити стисло і точно сформульовану постановку науково-практичної задачі (завдання) та одержані результати. Анотація подається українською та англійською мовами. Обсяг анотації 150 – 200 слів (20-25 рядків) кожною мовою. До анотації додаються 8-10 ключових слів.

✚ Вступ (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями).

✚ Аналіз останніх досліджень (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття);

✚ Визначення мети та завдань дослідження (формулюється мета статті та визначаються завдання, які дозволяють її досягти);

✚ Результати досліджень (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів);

✚ Висновки (висновки з цього дослідження як результат вирішення поставлених завдань; перспективи подальших розвідок цього питання).

Кожний структурний елемент (текст) друкують з абзацного відступу, виділяючи жирним шрифтом перші два-три слова першого речення.

Список використаних літературних джерел рекомендується подавати в порядку згадування їх у тексті за наскрізною нумерацією. Оформлення списку використаних літературних джерел здійснюється відповідно до вимог МОН України.

Перелік посилань складається з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (мовою оригіналу та англійською мовою).

Літературні джерела, що цитуються або використовуються у статті, повинні бути пронумеровані в порядку згадування про них у тексті. Посилання на джерело подається в квадратних дужках. Список літератури наводиться наприкінці статті бібліографічним списком джерел мовою оригіналу.

Бібліографічний опис документів має містити не менше 10 джерел, на які є посилання в статті та здійснюється згідно із стандартом ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання з бібліографічних посилань». При скороченні слів користуються ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі» та ГОСТ 7.12.93 «Библиографическая запись. Сокращения слов на русском языке. Общие требования и правила». При створенні опису іноземною мовою дотримуються також вимог ГОСТ 7.11-78 «Сокращение слов и словосочетаний на иностранных языках в библиографическом описании произведений печати». Для описання архівних документів існують «Правила оформлення посилань на архівні документи у дисертаціях // Бюл. вищ. атестац. коміс. 2010. № 3 С. 17–20» та «Правила оформлення посилань на архівні документи у прикнижкових, прикінцевих, пристатейних списках джерел // Там само. С. 20–22».

Правила оформлення та подання статей.

Статті повинні бути ретельно перевірені і відповідати нижче зазначеним вимогам.

✚ У збірник приймаються статті обсягом 10-12 повних сторінок разом з рисунками, таблицями та списком літератури. Статті, в яких не дотримані нижче зазначені вимоги та рекомендований обсяг, до розгляду не приймаються.

✚ Разом із статтею до редколегії направляється завірена у встановленому порядку письмова рецензія доктора наук за напрямом дослідження. Статті та копії квитанцій про оплату надсилається електронною поштою. Рецензії направляються в редколегію поштою, передаються особисто. У виключних випадках – електронною поштою.

✚ Текстовий редактор – Word for Windows 6.0 або 7.0.5. Розмір аркушу: (A4). Поля: верхнє, лівє, правє – 1,5 см, нижнє – 2.0 см. Пропонуються такі розміри шрифтів: “Times New Roman” (для УДК – 12 кегль, великі літери, жирний; для заголовку статті – 12 кегль, великі літери, жирний; для прізвищ авторів – 12 кегль, жирний; для назви організації і міста – 12 кегль, звичайний; для слів «Анотація» та «Ключові слова» – 12 кегль, курсив; для анотації та ключових слів – 12 кегль, звичайний; для заголовків розділів в тексті – 12 кегль, жирний; для основного тексту – 12 кегль, звичайний; для переліку джерел – 12 кегль, звичайний).

✚ Текст друкується через 1 інтервал і вирівнюється по ширині аркуша. Між УДК та прізвищами авторів, прізвищами авторів та анотацією, анотаціями на різних мовах, анотацією і основним текстом, основним текстом і переліком джерел робиться додатковий одинарний інтервал (потрібно додатково натиснути клавішу Enter).

✚ Абзацний відступ від основного тексту – 0,5 см. УДК вирівнюється по лівому краю сторінки, прізвище(а) автора(ів) – по правому, назва статті вирівнюється по центру сторінки.

✚ Додатково подаються окремими файлами рисунки. Перед і після таблиць, рисунків та формул робиться додатковий одинарний інтервал.

✚ Переноси в назві статті не допускаються.

✚ Анотація друкується українською та англійською мовами.

✚ Для сторонніх осіб додатково подається авторська довідка.

✚ Рішення про включення статті до збірника приймає редакційна колегія.

✚ Загальноприйняті терміни, що часто зустрічаються в тексті, належить подавати у вигляді аббревіатури, розшифрувавши її при першому згадуванні.

✚ Автори статті відповідають за правильність і точність даних та фактів, які наводяться, а також за вміщені в статті дані, що не є предметом відкритої публікації.

Редакція може не включити статтю в збірник, якщо:

- ✚ відсутній повний пакет супровідних документів;
- ✚ оформлення статті не відповідає зазначеним вище вимогам;
- ✚ тематика статті не відповідає профілю видання;
- ✚ назва статті не відповідає змісту;
- ✚ вузькість проблематики публікацій;
- ✚ нерозгорнуті (неструктуровані) анотації;
- ✚ слабкий науково-теоретичний рівень і низька практична цінність статті;
- ✚ матеріали повністю публікувались раніше в інших виданнях;
- ✚ стаття повністю або частково чужа (автор вчинив плагіат).

Рішення про публікацію статті приймає редакційна колегія. У текст статті без погодження з автором можуть бути внесені редакційні виправлення, які не змінюють суті та авторську стилістику.

Для контрольного вичитування статті редакція надсилає авторам електронною поштою верстку, яку необхідно повернути не пізніше п'яти днів також електронною поштою. Якщо відповідь від авторів вчасно не надійшла, редакція залишає за собою право затримати публікацію.

У випадку негативної рецензії, яка виключає можливість доопрацювання статті, один її примірник редакція залишає в архіві, а другий разом із рецензією повертає авторам. У випадку відхилення рукопису редакція лишає у своєму архіві один його примірник.

Оскільки збірник видається на умовах самоокупності, то за друк статей передбачається оплата у розмірі 30 грн за кожну сторінку

(за умови розміщення статті без надання автору паперового примірника) сторонніх дописувачів та безкоштовно для працівників КиМУ та членів редколегії. Для інших працівників Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, як співзасновника збірника, вартість публікації однієї сторінки – 15 грн.

Оплата здійснюється водночас з поданням статті. Паперовий екземпляр Збірника заздалегідь замовляється і коштує 100 грн.

Одноособові статті докторів наук друкуються безоплатно.

Статті, які надійдуть з порушенням зазначених вище умов, редколегією розглядатися не будуть.

Наукове видання

«ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ: ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ»

Збірник наукових праць

Матеріали подані мовою оригіналу

Науковий редактор: І.Д. Бех

Макетування: Т.В. Кулакевич

Підписано до друку 28.02.2020 р. Формат 84 х
108/32.

Папір офіс. Гарнітура
«Ukrainian Nimes ET». Друк офс.

Ум. друк. арк. 22,58

Тираж 1000 прим. Зам. 295

Видавництво «Київський міжнародний
університет»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців і
розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 978 від 08.07.2002 р.

03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49

Тел. (044) 424 64 88

Видруковано у друкарні

Київського міжнародного університету.

03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49